

Godina XXXI/2012

Broj 2

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski, Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batričević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

Časopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

- Editor-in-chief*
- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editor*
- Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- International Editorial Consultants*
- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
 - Professor Marc Cools, University of Bruxelles
 - Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
 - Professor Aida A. Hozic, University of Florida
 - Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
 - Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
- Editorial Board*
- Professor Goran Ilić, University of Belgrade
 - Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
 - Professor Goran Knežević, University of Belgrade
 - Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Secretary of the Editorial Board*
- Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Managing Editor*
- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Computer Design*
- Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXI/ broj 2 / 2012

S A D R Ź A J

Janko Međedović, Daliborka Kujačić, Goran Knežević LIČNOSNE DISPOZICIJE KA KRIMINALNOM RECIDIVU U UZORKU INSTITUCIONALIZOVANIH ADOLESCENATA	7
Ljiljana Radulović SUZBIJANJE ANTI-SOCIJALNOG PONAŠANJA U VELIKOJ BRITANIJU	25
Olivera Pavićević KRIMINALIZACIJA KRIZE MUŠKOSTI	39
Dragan Jovašević ZLOUPOTREBA SLUŽBENOG POLOŽAJA	53
Aleksandar Jugović OBELEŽJA POZITIVIZMA U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENIH DEVIJACIJA	69
Marina Kovačević-Lepojević, Vesna Žunić-Pavlović PRIMENA SAVREMENIH TEHNOLOGIJA U KONTROLI KRIMINALA	85
Vera Batanjski, Vladan Joldžić PRAVNI ASPEKTI OČUVANJA I ZAŠTITE BIODIVERZITETA – PRIMER JEZERA PALIĆ	103
Leposava Kron FACTORS OF PSYCHOLOGICAL PREPARATIONS FOR WAR TRAGEDY	123

Milica Kolaković-Bojović NAČELA KAZNENIH POSTUPAKA PROTIV PRAVNIH LICA	135
Jasna Hrnčić, Miroslav Brkić, Nevenka Žegarac KARAKTERISTIKE SOCIJALNIH RELACIJA MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM KOJI PREKOMERNO UPOTREBLJAVAJU PSIHOAKTIVNE SUPSTANCE	151
Agnesa Seljmonaj PRANJE NOVCA	167
Vojin Vidanović PROBLEMI SIROMAŠTVA I SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI	179
Sandra Čačić, Vesna Gavrilović-Jerković DOPRINOS PSIHO PATIJE AFEKTIVNOM VEZIVANJU DELINKVENATA	199
Dragana Čvorović, Oliver Lajić KONCEPT ISTRAGE I REFORMA KRIVIČNOG PROCESNOG ZAKONODAVSTVA SRBIJE	215
Ljiljana Stevković POSREDNA VIKTIMIZACIJA DECE KAO FAKTOR RIZIKA NASILNOG KRIMINALNOG PONAŠANJA U ODRASLOM DOBU	239
Zoran Stevanović ORGANIZACIJA ZATVORSKOG SISTEMA U SRBIJI	251

LIČNOSNE DISPOZICIJE KA KRIMINALNOM RECIDIVU U UZORKU INSTITUCIONALIZOVANIH ADOLESCENATA*

Janko Međedović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Daliborka Kujačić*
Kazneno popravni zavod, Beograd

Goran Knežević*
Filozofski fakultet, Beograd

Cilj ovog istraživanja bio je da se identifikuju crte ličnosti koje predviđaju stabilno kriminalno ponašanje u adolescenciji. U istraživanju je učestvovalo 58 ispitanika koji su se u trenutku prikupljanja podataka nalazili na izdržavanju vaspitne mere upućivanja u Vaspitno popravni dom u Kruševcu. Ispitivani subjekti su bili stari od 15 do 22 godine, a prosečni uzrast ispitanika je bio 18.7 godina (SD=1.7). Ispitanicima su zadati upitnici samoprocene koji su merili sledeće konstrukte: Crte ličnosti iz modela "Velikih pet," Dezintegracija, Amoralnost i Psihopatija. Recidivizam je operacionalizovan na dva načina: preko broja izvršenih krivičnih dela i preko broja vaspitnih mera kroz koje je osoba prošla.

Predikcija recidiva je izvršena pomoću hijerarhijske regresione analize. Rezultati pokazuju da niska Saradljivost ($\beta=-0.34$; $p<0.05$) iz modela Velikih pet uspešno predviđa broj izvršenih

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

* E-mail: daliku@hotmail.com

* E-mail: gknezevic.f.bg.ac.rs

kriivičnih dela. Međutim ona prediktorske sposobnosti gubi kada se psihopatija i Amoralnost uvedu u model. Tada dominantni prediktori postaju Impulisvnošću podstaknuta Amoralnost ($\beta=0.65$; $p<0.01$) i Manipulativnost ($\beta=0.60$; $p<0.01$). Kada je u pitanju broj vaspitnih mera koje su izrečene ispitanicima, iz modela Velikih Pet se kao prediktor pojavljuje niska Ekstraverzija ($\beta=-0.48$; $p<0.01$) a na sledećem koraku regresije joj se pridružuje Brutalnošću podstaknuta Amoralnost ($\beta=0.73$; $p<0.01$). Rezultati pokazuju sličnost sa nalazima koji su dobijeni na uzorcima odraslih ispitanika sa razlikom što na ovom uzorku bihejvioralni faktor psihopatije nije imao ulogu u predikciji, a što predstavlja nalaz koji se najčešće dobija u istraživanjima na populaciji odraslih ispitanika.

KLJUČNE REČI: kriminalni recidivizam / adolescenti / model Velikih Pet / psihopatija / amoralnost / Dezintegracija

KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Ličnost i kriminalni recidiv kod adolescenata. Stabilno kriminalno ponašanje je posebno važna socijalna pojava jer najveći deo izvršenih kriivičnih dela dolazi upravo od povratnika (Somedo, 2008). Jedan od sve češće ispitivanih uzroka kriminalnog i delinkventnog ponašanja jesu i crte ličnosti. U poslednje vreme se vrše pokušaji da se uloga ličnosti u objašnjenju ovog ponašanja posmatra razvojno kako bi se utvrdila dinamika nastanka i razvoja pro-kriminalnih dispozicija, ali i izvršili pokušaji prevencije njenog formiranja (Savage, 2009). U tom kontekstu proučavanje adolescentske delinkvencije postaje važan cilj istraživanja, kako sa teorijske tako i sa pragmatične strane.

Jedna od često korišćenih tipologija adolescentske delinkvencije u kriminologiji je ona koju je predložila Teri Mofit (Moffit, 1993). Ona raspravlja o dva suštinski različita tipa kriminogenog ponašanja. Prvo je stabilno u vremenu, počinje se ispoljavati vrlo rano u razvoju jedinke (naravno da se tada ne opisuje kao kriminogeno već kao antisocijalno ili kroz prizmu psihijatrijske dijagnoze poremećaja ponašanja) i stabilizuje se oko 17 godine. Ključni faktori rizika za razvoj ovakvog ponašanja, po Mofitovoj, su neuropsihološke disfunkcije koje se ogledaju pre svega u disregulaciji

egzekutivnih funkcija, niskom verbalnom rezonovanju i slaboj kontroli impulsa (Moffit, 1993).

Sa druge strane, delinkventno ponašanje tokom adolescencije je prilično uobičajena pojava. Mofitova ističe da je 80% odraslih muškaraca imalo kontakte sa policijom zbog lakših prekršajnih dela i da je većina njih počinjena u adolescenciji. Međutim za većinu osoba takvo ponašanje odlikuje diskontinuitet. Ono se zasniva na samo jednom emitovanom prekršaju ili se manifestuje u kraćem vremenskom roku i nestaje na kraju adolescencije. Ovaj oblik kriminalnog ponašanja se naziva adolescencijom-ograničeno delinkventno ponašanje. Ono ima drugačije uzroke od stabilnog delinkventnog ponašanja. Kod ovih osoba ono se ne zasniva na neurokognitivnim disfunkcijama ili strukturi ličnosti već na "mimikriji ponašanja" koju proizvode stabilni delinkventi. Učenje po modelu je glavni faktor koga Mofitova identifikuje kada je reč o diskontinuiranoj delinkvenciji. Međutim, ova deca reaguju adaptivno i fleksibilno na društvenu reakciju te su u stanju da izvrše promenu ponašanja i izgrade prosocijalne bihejvioralne stilove. Iako je teorija Mofitove kritikovana i dopunjavana, postoje i nalazi koji potvrđuju ulogu neurološkog deficita i crta ličnosti kao što su alijenacija, agresivnost i impulsivnost u generisanju stabilnog delinkventnog ponašanja (Moffit i sar., 1994; Bartusch, 1997).

Kada je reč o impulsivnosti postoje teorije koje smatraju da je impulsivnost suštinska karakteristika ličnosti koja generiše kriminogeno ponašanje. Najpoznatija je sigurno Opšta teorija zločina koju su 1990. predložili Majkl Gottfredson i Trevis Hirši. Ključni eksplanatorni pojam na koji se oni oslanjaju je nedostatak samokontrole i ona ima sledeće aspekte: nemogućnost odlaganja potkrepljenja, nedostatak perzistencije, niska tolerancija na frustraciju itd. Dakle nedostatak samokontrole se ogleda pre svega u impulsivnom ponašanju, neosetljivosti za tuđe potrebe i nepromišljnom preduzimanju rizika (Gottfredson and Hirschi, 1990). Iako je predloženi koncept bio u velikoj meri kritikovan, postoje i nalazi da je samokontrola značajan prediktor recidivizma bar u odnosu na neke druge eksplanatorne konstrukte, poput teorije kompetitivno zaostalog muškarca (Krauss i sar., 2000).

Postoji veliki broj istraživanja koja pokušavaju da povežu stabilni kriminalitet sa bazičnim crtama ličnosti iz modela Velikih Pet (John, Naumann, & Soto, 2008). Strukturu ličnosti po ovom modelu čine pet širokih i obuhvatnih crta ličnosti: Neuroficizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost. Nalazi pomenutih istraživanja uglavnom ukazuju da niska Saradljivost i Savesnost predstavljaju one crte koje odlikuju recidiviste (Miller & Lynam, 2001; Le Couff

& Toupin, 2009). Međutim, moguće je da bazične crte ličnosti nisu dovoljni prediktori kriminaliteta i da su potrebne operacionalizacije koje preciznije identifikuju dispozicije ka kriminalnom ponašanju (Međedović, 2011). Amoralnost predstavlja jedan od takvih konstrukata. U pitanju je set crta koje su blisko povezane sa kršenjem pravnih i socijalnih normi (Knežević, 2003). Amoralnost se sastoji od tri superordinirana faktora od kojih svaki poseduje po tri uža aspekta (Knežević, Radović, & Peruničić, 2008). Tako se Impulsivnošću podstaknuta amoralnost sastoji od Hedonizma, Lenjosti i Niske kontrole impulsa. Frustracijom podstaknutu amoralnost čine Makijavelizam, Resentiman i Projekcija amoralnih impulsa. Najzad, faktor Brutalnošću podstaknute amoralnosti je konstituisan crtama Sadizma, Brutalnog hedonizma i Pasivne amoralnosti. Povezanost Amoralnosti sa višestrukim kriminalnim recidivom je potvrđena u jednom skorašnjem istraživanju (Međedović, Kujačić & Knežević, 2012). Ovo se pre svega odnosi na Amoralnost podstaknutu Frustracijom i Brutalnošću koje predstavljaju izvorne, endogene amoralne crte, za razliku od Impulsivnošću podstaknute amoralnosti koja se može shvatiti pre svega kao aspekt negativnog pola crte Savesnost (Međedović, 2011).

Međutim, sigurno je da najpoznatiji i u praksi najviše korišćeni konstrukt za ispitivanje kriminalnog ponašanja predstavlja psihopatija. Posebnu pažnju istraživača i praktičara zadobio je model psihopatije i merna metoda za njeno ispitivanje koju je razvio Robert Hare (Hare, 2002). Model se sastoji od dva faktora od kojih jedan predstavlja endogene lične osobine psihopata (tendencije ka manipulisanju, površni šarm, grandiozni doživljaj sebe i nedostatak empatije) i naziva se Manipulativnost, dok drugi opisuje karakteristike specifičnog životnog stila koje ove osobe manifestuju (nepromišljenost, uključivanje u rizična, antisocijalna i kriminalna ponašanja) i imenovan je Antisocijalnost. Ogroman broj empirijskih nalaza pokazuje da je psihopatija izuzetno dobar i pozdan prediktor kriminalnog recidiva (Andrews, Bonta, & Wormith, 2006), što je potvrđeno i na uzorcima osuđenika iz naše zemlje (Međedović, Kujačić & Knežević, 2012).

Najzad, još jedna crta koja se često dovodi u vezu sa stabilnim kriminalitetom je šizotipija. Ona predstavlja dispoziciju ka psihotičnim doživljajima koja postoji i u opštoj populaciji (Lenzenweger, 2006). Kada je u pitanju povezanost između šizotipije i delinkvencije, empirijski nalazi nisu jednoglasni, ali postoje podaci da šizotipalne crte jesu povezane sa povratništvom u vršenju krivičnih dela (Carrasco, Barker, Tremblay, & Vitaro, 2006; van Dam, Janssens, & De Bruyn, 2005).

Ciljevi istraživanja. Cilj ovog istraživanja je eksploracija stabilnih dispozicija ličnosti koje mogu doprineti razumevanju kriminalnog recidiva na uzorku institucionalizovanih adolescenata. Ispitivanje ovih crta je konceptualno važno zato što doprinosi razumevanju uloge individualnih razlika pojedinaca u produkciji kriminalnog ponašanja. Preciznije, biće analiziran doprinos specifičnih, užih crta (šizotipije, Amoralnosti i psihopatije) u objašnjenju recidivizma, preko širih i obuhvatnijih crta koje operacionalizuju bazičnu strukturu ličnosti (Velikih Pet). Istraživanje ima i praktičan cilj jer nalazi mogu poslužiti stručnjacima koji rade sa ovakvim licima da validnije i pouzdanije predvide ponovno vršenje krivičnih dela i tu informaciju iskoriste u praktičnom radu sa njima.

Sekundarni cilj istraživanja je poređenje dobijenih prediktora sa onima koji su izolovani na uzorcima odraslih osuđenih lica (Međedović, Kujačić & Knežević, 2012). Da bi se to izvršilo odbrani su isti psihološki konstrukti koji su analizirani u citiranom istraživanju, a primenjen je i istovetan način analize dobijenih podataka: hijerarhijska linearna regresija. Poređenjem crta ličnosti koje su povezane sa kriminalnim recidivom kod adolescenata i odraslih osoba, može se steći određeni uvid u razvojnu dinamiku odnosa crta ličnosti i stabilnog kriminaliteta.

METOD

Uzorak. U ispitivanju je učestvovalo 78 ispitanika muškog pola, od kojih je 58 na adekvatan način ispunilo protokole. Ispitivani subjekti su bili stari od 15 do 22 godine, a prosečni uzrast ispitanika je bio 18.65 godina (SD=1.7). U ispitivanju su učestvovali svi štićenici Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu koji su imali razvijenu sposobnost čitanja.

Mere. Operacionalizacija kriterijumske varijable je izvršena preko dva indikatora. Prvi je ukupan broj vaspitnih mera koje su ispitaniku izrečene. U našem zakonodavstvu predviđene su tri vaspitne mere za maloletnike (Marić i Bulatović, 2004).¹ Vaspitne mere su: 1) mere upozorenja i usmeravanja: sudski ukor i posebne obaveze; 2) mere pojačanog nadzora: pojačan nadzor od strane roditelja, usvojioca ili staraoca, pojačan nadzor u drugoj porodici, pojačan nadzor od strane organa starateljstva, pojačan

¹ Starijim maloletnicima se pored vaspitnih mera može izreći i kazna maloletničkog zatvora ali nijedan od ispitanika koji su učestvovali u ovom istraživanju nije imao izrečenu ovu meru.

nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitavanje i obrazovanje maloletnika; 3) zavodske mere: upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno-popravni dom, upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje. Ispitanik je na ovom inikatoru dobijao po poen za svaku pravnosnažno izrečenu vaspitnu meru. Drugi indikator predstavlja broj krivičnih dela koje je ispitanik počinio. Za svako krivično delo on dobija poen na ovom indikatoru. Skorovi na obe mere recidiva su sumirani, standardizovani i normalizovani pomoću Blomovog algoritma (Blom, 1954).

Za ispitivanje bazične strukture ličnosti korišćen je instrument BFI (Big Five Inventory) koji ispituje pet bazičnih faktora ličnosti: *Ekstraverziju, Neuroticizam, Otvorenost za iskustvo, Saradljivost i Savesnost* (John and Srivastava, 1999). Upitnik sadrži 44 stavke.

Dezintegracija (Knežević et al., 2005) predstavlja rekonceptualizaciju sklonosti psihozi kao bazične dimenzije ličnosti. On je u nekoj meri sličan konstrukt shizotipije, ali je znatno širi po svom sadržaju, i eksplicitno konceptualizovan kao crta ličnosti nezavisna od Velikih pet. Za ispitivanje ove crte korišćen je instrument DELTA 10. U analizama je korišćen samo generalni skor na skali Dezintegracije, koji predstavlja uprosečenu sumu sledećih šizotipalnih crta *Generalna Egzekutivna Disfunkcija, Perceptualne Distorzije, Povišena Svesnost, Depresivnost, Paranoja, Manija, Socijalna anhedonija, Magijsko mišljenje, Somatoformna disregulacija i Zaravnjeni afekat*. Upitnik sadrži 82 stavke.

Za ispitivanje psihopatije korišćen je instrument SRP-III koji je razvio Delroj Paulus kao meru samoprocene onih aspekata psihopatije koje je identifikovao Robert D. Hare (Williams, Paulhus, & Hare, 2007). Faktor Manipulativnosti je računat kao prosek njegova dva modaliteta *Površnog afekta* (nedostatak empatije, krivice i brige za druge ljude) i *Interpersonalne manipulacije* (patološko laganje, varanje i manipulacija). Faktor Antisocijalnosti je meren kao srednja vrednost *Kriminogenih tendencija* (razni varijeteti delinkventnog ponašanja, krađe, tuče i hapšenja) i *Neobuzdanog životnog stila* (nepouzdanost, potraga za uzbuđenjima i potreba za kršenjem pravila). Upitnik sadrži 64 stavke.

Ličnosne dispozicije koje generišu amoralne oblike ponašanja merene su pomoću instrumenta AMORAL 9 (Knežević i sar., 2008). Amoralnost je operacionalizovana preko tri faktora, a svaki od njih se ispoljava preko tri specifična modaliteta. Faktor Impulsivnošću podstaknute amoralnosti se

sastoji iz sledećih modaliteta: *Niska kontrola* (naglost, nepredvidivost reagovanja, impulsivnost), *Hedonizam* (površna hedonistička orijentacija, stavljanje svojih potreba na prvo mesto) i *Lenjost* (nedostatak aspiracija, niska istrajnost, neorganizovanost). Faktor Frustracijom podstaknute amoralnosti sadrži sledeće aspekte: *Tvrdoглаvost* (inat, izražena potreba za osvetom, niska saradljivost), *Makijavelizam* (ponašanje koje koristi sva sredstva u zadovoljenju cilja) i *Resentiman* (malicioznost, zavist, generalizovana ozlojeđenost). Faktor Brutalnošću podstaknute amoralnosti se sastoji iz sledećih modaliteta: *Sadizam* (surovost, odsustvo empatije, odsustvo samilosti, zadovoljstvo u povređivanju drugih), *Brutalna modulacija resentimana* (destruktivnost motivisana zavišću i malicioznošću) i *Pasivna amoralnost* (uzdržavanje od pomagačkog ponašanja, nebriga, pasivna zluradost). Instrumentom se računaju skorovi na svih devet crta amoralnog ponašanja i na tri faktora koje oni konstituišu. Pouzdanosti faktora Amoralnosti računate su preko koeficijenata interne konzistencije i iznose 0.89 za Impulsivnošću podstaknutu amoralnost, 0.87 za Frustracijom podstaknutu amoralnost i 0.90 za Brutalnošću podstaknutu amoralnost. Pouzdanosti ostalih skala korišćenih u istraživanju date su u prethodno publikovanom radu (Međedović, 2010). Upitnik sadrži 115 stavki.

Svi korišćeni instrumenti imaju Likertovu skalu za odgovaranje na ajteme. Ona se sastoji od pet podeoka gde 1 znači: Uopšte se ne slažem, 2 - Uglavnom se ne slažem, 3 - Nisam siguran, 4 - Uglavnom seslažem i 5 - Potpuno se slažem.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Predikcija broja izvršenih krivičnih dela. Prva izvršena analiza se zasniva na regresionom modelu kojim se predviđa broj izvršenih krivičnih dela ispitanika, tako da je ova mera unešena kao kriterijum u regresiju. Prediktori su uvođeni u tri nivoa: prvi nivo čine uzrast i obrazovanje (izraženog kroz broj godina formalnog školovanja) ispitanika; drugi konstituišu crte iz modela Velikih Pet a u trećem nivou su uneseni Dezintegracija, faktori Amoralnosti i psihopatije. Rezultati ove analize prikazani su u tabeli br. 1.

Tabela 1. Hijerarhijski regresioni model za predikciju broja izvršenih krivičnih dela

	prvi nivo		drugi nivo		treći nivo		r0
	B	β	B	β	B	β	
Uzrast	0.07	0.15	0.15	0.34	0.14	0.32	0.22
Obrazovanje	-0.06	-0.15	0.01	0.01	0.056	0.14	-0.22
Neuroticizam			-0.27	-0.29	-0.18	-0.19	-0.04
Ekstraverzija			-0.16	-0.13	-0.14	-0.11	-0.16
Otvorenost			-0.19	-0.16	-0.29	-0.24	-0.16
Saradljivost			-0.38	-0.34*	-0.47	-0.43*	-0.39**
Savesnost			0.09	0.08	0.31	0.27	-0.17
Dezintegracija					0.31	0.28	0.29
Impulsivnošću podstaknuta amoralnost					0.70	0.65**	0.41**
Frustracijom podstaknuta amoralnost					-0.60	-0.56**	0.04
Brutalnošću podstaknuta amoralnosti					0.11	0.11	0.27*
Manipulativnost					0.61	0.56*	0.40**
Antisocijalnost					-0.65	-0.62*	0.01
Doprinos svakog nivoa	R ² =0.07		ΔR²= 0.27*		ΔR²= 0.34**		

Oznake: B – nestandardizovani regresioni koeficijent; β – standardizovani regresioni koeficijent; r0 – korelacija nultog reda između prediktora i kriterijuma; * p<0.05; **p<0.01.

Prediktori uneti na prvom nivou modela konstituišu regresionu funkciju koja ne objašnjava značajno kriterijumsku meru (F=1.47; p>0.05). Na prvom nivou je objašnjeno 7% variranja kriterijuma. Međutim, kada se u model uvedu crte iz strukture Velikih pet, procenat objašnjene varijanse skače za 27%, i ovaj doprinos je statistički značajan (ΔF=2.44; p<0.05). Doprinos objašnjenju broja počinjenih krivičnih dela se na ovom nivou zasniva pre svega na učesću crte Saradljivosti (β=-0.34; p<0.05). Najzad, poslednji set unetih varijabli doprinosi da uspešnost predikcije poraste za još 34% pri čemu je doprinos preko prethodnih nivoa takođe statistički značajan (ΔF=6.56; p<0.01). Najbolji prediktor na finalnom nivou jeste Impulsivnošću podstaknuta amoralnost (β=0.65; p<0.01). Potom slede Antisocijalnost (β=-0.62; p<0.05), Manipulativnost (β=0.56; p<0.05), Frustracijom podstaknuta amoralnost (β=-0.56; p<0.01) i Saradljivost (β=-0.43; p<0.05). Korelacije nultog reda su pronađene između kriterijumske mere i Impulsivnošću podstaknute amoralnosti (r=0.41; p<0.01), Manipulativnosti (r=0.40; p<0.01), Brutalnošću podstaknute Amoralnosti (r=0.27; p<0.05) i Saradljivosti (r=-0.39; p<0.05).

Predikcija broja izrečenih vaspitnih mera. Regresioni model koji objašnjava broj izrečenih vaspitnih mera je konstruisan na isti način kao i prethodni. Osobine ovog modela, kao i pojedinačnih prediktora date su u Tabeli 2.

Tabela 2. Hijerarhijski regresioni model za predikciju broja izrečenih vaspitnih mera

	prvi nivo		drugi nivo		treći nivo		r0
	B	β	B	β	B	β	
Uzrast	0.11	0.27	0.19	0.46**	-0.18	0.43**	0.29*
Obrazovanje	-0.01	-0.04	0.04	0.10	0.03	0.09	-0.17
Neuroticizam			-0.15	-0.16	-0.06	-0.07	0.02
Ekstraverzija			-0.53	-0.48**	-0.65	-0.58**	-0.39**
Otvorenost			0.05	0.04	0.22	0.19	-0.05
Saradljivost			-0.19	-0.19	0.21	0.21	-0.15
Savesnost			-0.15	-0.14	-0.48	-0.43**	-0.25*
Dezintegracija					0.07	0.06	0.32*
Impulsivnošću podstaknuta amoralnost					-0.01	-0.01	0.25*
Frustracijom podstaknuta amoralnost					-0.42	-0.40*	-0.12
Brutalnošću podstaknuta amoralnost					0.67	0.73**	0.29*
Manipulativnost					0.24	0.25	0.21
Antisocijalnost					-0.02	-0.02	0.24*
Doprinos svakog nivoa			R ² =0.09	Δ R ² = 0.36**		Δ R ² = 0.29**	

Oznake: B – nestandardizovani regresioni koeficijent; β – standardizovani regresioni koeficijent; r0 – korelacija nultog reda između prediktora i kriterijuma; * p<0.05; **p<0.01.

Uzrast i obrazovanje ispitanika u ovom modelu objašnjavaju 9% variranja kriterijuma ali ni ova regresiona funkcija nije značajna (F=1.97; p>0.05). Međutim, kada se preko njih dodaju crte iz modela Velikh Pet, procenat objašnjene varijanse raste za dodatnih 36% pri čemu je taj doprinos statistički značajan (Δ F=3.81; p<0.01). On se pre svega zasniva na učešću varijable uzrasta ispitanika (β =0.46; p<0.01) i crte Ekstraverzija (β =-0.48; p<0.01) u objašnjenju kriterijuma. Najzad, poslednji nivo takođe daje značajan doprinos predikciji, više i preko prethodno unetih varijabli (Δ F=6.54; p<0.01) a procenat objašnjene varijanse kriterijuma se povećava za 29%. Najvažnij prediktor na ovom nivou predstavlja Brutalnošću podstaknuta amoralnost (β =0.73; p<0.01), zatim Ekstraverzija (β =-0.58; p<0.01), Savesnost (β =-0.43; p<0.01) i na kraju ponovo uzrast ispitanika (β =0.43; p<0.01). Korelacije nultog reda u ovom modelu postoje između kriterijuma i sledećih prediktora: Ekstraverzije (r=-0.39; p<0.01), Dezintegracije (r=0.32; p<0.05), Brutalnošću podstaknute amoralnosti (r=0.29; p<0.05), uzrasta ispitanika (r=0.29; p<0.05), Impulsivnošću podstaknute amoralnosti (r=0.25; p<0.05) i Antisocijalnosti (r=0.24; p<0.05).

DISKUSIJA

Dispozicije ka kriminalnom recidivu kod adolescenata. Kada je reč o broju izvršenih krivičnih dela, Saradljivost iz modela Velikh Pet se dosledno

pojavljuje kao značajan prediktor i to sa negativnim predznakom (Tabela 1), što predstavlja potvrdu brojnih ranijih istraživanja u kojima se negativan pol ove crte dosledno pojavljivao kao prediktor kriminalnog ponašanja (Miller & Lynam, 2001; Le Couff & Toupin, 2009) i povratništva u vršenju krivičnih dela (van Dam et al., 2005). Ovaj doprinos Saradljivosti predikciji se najverovatnije može pripisati uticaju crte agresivnosti na produkciju stabilnog kriminalnog ponašanja, jer se agresivnost nalazi na negativnom polu dimenzije Saradljivost (Davis, Panksepp, & Normansell, 2003).

Iz modela Velikih Pet, još dve crte se pokazuju značajnim u predikciji drugog indikatora recidiva, broja izrečenih vaspitnih mera, a to su Savesnost i Ekstraverzija. Obe dimenzije učestvuju u predikciji sa negativnim predznakom (Tabela 2) što ukazuje da su osobe kod kojih su ove crte nisko izražene prošle kroz veći broj vaspitnih mera. Ovaj nalaz je očekivan kada je u pitanju Savesnost, jer je negativan pol te dimenzije u najvećoj meri opisan crtom impulsivnosti odnosno nepromišljenosti (Egan & Beadman, 2011). Da je impulsivnost važna determinanta kriminalnog povratništva govore i nalazi dobijeni u ranijim istraživanjima (Clower & Botwell, 2001). Međutim, pozicija niske Ekstraverzije (odnosno Introverzije) u prediktorskom skupu nije očekivana. Prethodno izvršena istraživanja ili nisu uspela da nađu povezanost između Ekstraverzije i recidiva (Miller & Lynam, 2001) ili je ona postojala ali je bila pozitivnog predznaka (van Dam et al., 2005). Ovaj nalaz, ukoliko je pouzdan može predstavljati specifičnost vezanu za uzrast ispitanika u istraživanju ili za tip krivičnih dela, koji nije bio uključen kao varijabla u ovoj studiji. Međutim potrebna je njegova replikacija i potvrda u budućim istraživanjima.

Psihopatija je takođe crta koja se pokazuje važnom za razumevanje jednog od kriterijuma korišćenog za operacionalizaciju recidiva: u pitanju je broj izvršenih krivičnih dela (Tabela 1). Ovaj nalaz je potpuno očekivan, jer je već pomenuto da veliki broj ranijih istraživanja potvrđuje važnost psihopatskih osobina za objašnjenje kriminaliteta (Andrews et al., 2006). Prvi faktor psihopatije, Manipulativnost, dakle dosledno i teorijski očekivano predviđa broj krivičnih dela. Ono što začuđuje je u stvari uloga Antisocijalnosti u prediktivnom modelu: njegov regresioni ponder u predikciji broja dela je negativan, što implicira da je on supresor kriminalnog recidiva! Ovo je, naravno, nemoguće jer drugi faktor upravo meri frekventnost i opsežnost antisocijalnog, delinkventnog i kriminalnog ponašanja (Hare, 2002). Pažljivija analiza Tabele 1 jedva da malo ublažava situaciju: korelacija između ovog faktora i kriterijuma nije negativna, ali je nulta ($r=0.01$, $p>0.05$). Pozicija ovog

faktora je malo solidnija kada je u pitanju predikcija broja izrečenih vaspitnih mera (Tabela 2). On nezavisno ne doprinosi predikciji ali postoji značajna pozitivna korelacija između Antisocijalnosti i ovog indikatora stabilnog kriminaliteta ($r=0.24$; $p<0.05$). Na osnovu ranijih istraživanja je očekivan znatno veći intenzitet povezanosti, odnosno veća prediktivna moć ovog faktora koja počiva na tautološkoj povezanosti sa frekventnošću kriminalnog ponašanja (Leistico, Salekin, DeCoster, & Rogers, 2008). Ipak, ne bi trebalo sumnjati u prediktivne moći Antisocijalnosti kada je u pitanju recidivizam kao kriterijum. Razlozi njegovog podbacivanja u ovoj studiji se pre svega mogu atribuirati metodološkim aspektima samog istraživanja, od kojih je verovatno najvažnija mala veličina uzorka. Čak ni ako bi se ovaj nalaz potvrdio u budućim studijama recidiva u adolescentskoj populaciji, nedostatak povezanosti ne bi trebalo interpretirati kao manjkavost konstrukta psihopatije, već pre kao manjkavost njegove operacionalizacije. Ranije povezanosti između Antisocijalnosti i recidiva su utvrđene na meri drugog faktora psihopatije koja se dobija pomoću PCL ček-liste, odnosno zasniva se na rejfninzima koje daje iskusni procenjivač (Walters, 2003). Podaci dobijeni u ovoj studiji zasnovani su na instrumentu koji koristi metodologiju samoprocene (Williams et al., 2007), dakle način dolaženja do podataka je drugačiji iako je u pitanju isti teorijski konstrukt. Nedostatak povezanosti između drugog faktora psihopatije i recidiva verovatno predstavlja problem operacionalizacije instrumenta u generalnom smislu ili specifičnije, sniženu validnost na adolescentskom uzorku.

Ipak, od svih analiziranih konstrukata, Amoralnost se u ovom istraživanju pokazuje kao najvažniji prediktor recidiva. Faktori Amoralnosti su dali nezavistan doprinos predikciji oba indikatora povratničkog ponašanja. Kada je u pitanju broj izvršenih krivičnih dela, najveće učešće u prediktorskom skupu ima Impulsivnošću podstaknuta Amoralnost (Tabela 1). Ona predstavlja blaži, benigniji oblik amoralnih dispozicija koja se zasniva na samocentriranosti, tendenciji ka gratifikaciji sopstvenih potreba bez odlaganja, uživanju u zadovoljavanju telesnih potreba, koju odlikuju i slaba motivacija za rad, te generalni nedostatak aspiracije i motivacije. Ovi rezultati su u skladu sa pretpostavkama Mofitove, Gottfredsona i Hiršija (Moffit, 1993; Bartusch, 1997; Gottfredson and Hirschi, 1990), štaviše i uloga niske Savesnosti, odnosno impulsivnosti, o kojoj je raspravljano ranije, se može interpretirati u okviru ove teorije. Ipak ne može se tvrditi da oni potvrđuju teoriju Mofitove direktno, jer struktura samog nacрта ovog

istraživanja to ne dozvoljava. Za potvrdu koncepcije o stabilnoj i privremenoj delinkvenciji potrebno je dizajnirati longitudinalno istraživanje.

Međutim, kada je u pitanju predikcija broja izrečenih vaspitnih mera pokazuje se da je i Brutalnošću podstaknuta amoralnost važna crta za razumevanje stabilnog kriminaliteta (Tabela 2). Ovaj rezultat implicira da su i teži oblici Amoralnosti, odnosno hipertrofirane, destruktivne i sadističke crte povezani sa stabilnim kriminalitetom. I ranija istraživanja pokazuju da su sadističke crte nazavistan prediktor delinkvencije kod adolescenata (Chabrol, Van Leeuwen, Rodgers & Sejourne, 2009). Ovo je verovatno ona struktura ličnosti koja po razvojnoj teoriji stabilnog kriminaliteta *omete učenje kažnjavanjem* (Moffit, 1993), *odnosno sprečava osobe da inhibiraju antisocijalno ponašanje čak i kada je prema njima primenjena vaspitna mera*. Zbog toga se produkcija delinkventnog ponašanja nastavlja i adolescent prolazi i kroz ostale mere sistema od kojih je poslednja upućivanje u Vaspitno-popravni dom.

Komparacija između prediktora recidiva kod adolescenata i odraslih lica. Rečeno je da je jedan od ciljeva istraživanja i poređenje njegovih rezultata sa onim koji su dobijeni u skorašnjoj studiji, izvedenoj na odraslim osuđenim licima kao ispitanicima (Međedović et al., 2012). Međutim, pre nego što to bude učinjeno, navešće se dva razloga zbog kojih je tu komparaciju potrebno izvesti sa oprezom i zadržkom. Pre svega u pitanju je operacionalizacija konstrukata koji su analizirani kao prediktori recidiva u dve studije. U prošlom istraživanju je za eksploraciju bazične strukture ličnosti korišćen nešto drugačiji leksički model, odnosno operacionalizacija koju su formulisali Kosta i MekKre: Petofaktorski model ličnosti (Costa & McCrae, 2008). Operacionalizacije konstrukata Dezintegracije i Amoralnosti u dva istraživanja se mogu smatrati gotovo identičnim, ali najveća razlika je prisutna kada je u pitanju merenje psihopatije. U prošlom istraživanju je upotrebljena ček-lista psihopatskih simptoma (PCL-R) čiju je prisutnost kod ispitanika procenjivao psiholog, dok su u ovom istraživanju ispitanici sami procenjivali stepen prisustva psihopatskih crta putem upitnika (SRP-3). Druga razlika u nacrtu dva istraživanja ogleda se u operacionalizaciji kriterijumskih mera. Kod odraslih osuđenika, kao indikator povratničkog ponašanja upotrebljen je broj pravosnažnih sudskih presuda i broj boravaka u penalnim institucijama. Kod adolescenata se nisu mogli formulisati kriterijumi istovetni ovima, već njihovi približni pandani. Višestruki penalni recidivizam je nemoguće uzeti kao meru povratništva kod maloletnih lica koja su učestvovala u ovom istraživanju jer nijedan od ispitanika nije imao meru

upućivanja u maloletnički zatvor, tako da ne bi bilo subjekata koji bi spadali u ovu kategoriju recidivista. Međutim, logika formulisanja indikatora recidivizma je u oba istraživanja ista: penalni recidivizam, odnosno izdržavanje vaspitnih mera kod maloletnika predstavlja stroži kriterijum recidiva jer osoba prolazi kroz neku vrstu korekcionog tretmana, ali i nakon toga nastavlja da vrši kriminalna dela (Macanović, 2009). Dakle, ono što se meri je u stvari perzistentnost kriminalnog ponašanja koje nastavlja da se odvija i nakon intervencije sistema uperene ka njenom sprečavanju. Iz ovih razloga je potreban oprez pri komparaciji prediktora recidiva kod odraslih i adolescenata i nju treba posmatrati samo uslovno.

Uopšte uzev, sličnost rezultata dobijenih na uzorku adolescenata i odraslih lica ogleđa se u prisustvu Brutalnošću generisane amoralnosti u predikciji kriminalnog ponašanja koje se pokazuje otpornim na korektivne intervencije (Međedović et al., 2012). Brutalnost, resentiman, sadizam i destruktivnost predstavljaju crte ličnosti koje imaju jak motivacioni potencijal za aktuelizaciju, pa je to verovatno uzrok njihove perzistentnosti tokom vremena. Sa druge strane, jedan od izvora Brutalne amoralnosti u ličnosti predstavlja i *emocionalna neosetljivost* (Međedović, 2011), a poznato je da slaba sposobnost generisanja emocije straha predstavlja supesor učenja kažnjavanjem i povezana je sa stabilnom produkcijom antisocijalnog i kriminalnog ponašanja (van Goozen, Fairchild, Snoek & Harold, 2005). Ovaj nalaz sugerše da je hipertrofirana Amoralnost prisutna već kod određenog broja adolescenata koji vrše krivična dela i da verovatno predstavlja važan faktor stabilizacije i perzistencije takvog ponašanja.

Razlika između prediktora recidiva kod adolescenata i odraslih osuđenika može se iskazati pre svega kroz uticaj crta nepromišljenosti i impulsivnosti za koje je dobijeno da objašnjavaju recidiv kod adolescenata (izraženo kroz doprinos Impulsivnošću podstaknute amoralnosti i niske Savesnosti), ali kod odraslih ispitanika one nisu imale tu ulogu. Štaviše u jednoj analiziranoj situaciji, pokazano je da pri predikciji strože mere recidiva, u uzorku osuđenika sa težim počinjenim krivičnim delima, visoka kontrola impulsa predviđa povratničko ponašanje (Međedović et al., 2012). Štaviše, u uzorku odraslih lica je i Frustracijom podstaknuta amoralnost bila prediktor recidiva, dok se kod adolescenata pokazuje da ona predstavlja supesor recidiva (Tabele 1 i 2: ipak treba obratiti pažnju da su i pored značajnih regresionih koeficijenata, korelacije između ovog oblika Amoralnosti i indikatora povratništva nulte). Ovi rezultati mogli bi se intrpretirati na sledeći način: u adolescenciji su blaži oblici amoralnih dispozicija u većoj

meri povezani sa recidivom, dok kod odraslih osoba tu ulogu preuzimaju dublji i teži oblici Amoralnosti. Ovakovo tumačenje moglo bi da objasni i nedostatak značajnih razlika između odraslih osuđenika i kontrolne grupe na oblicima Amoralnosti koji se zasnivaju na lošoj kontroli impulsa, dok su oni detektovani na sržnim Amoralnim karakteristikama: Frustracijom i Brutalnošću podstaknutoj amoralnosti (Međedović & Stojiljković, 2008).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je moguće formulisati modele objašnjenja kriminalnog recidiva koji se sastoji od ličnih dispozicija i koji uspešno predviđaju kriterijum na uzorku institucionalizovanih adolescenata. Podaci pokazuju da su već u adolescenciji prisutne brutalne crte kao i emocionalna neosetljivost za koje i raniji podaci govore da se mogu javiti rano u razvoju jedinke (Frick & White, 2008) i da utiču na antisocijalno ponašanje u adolescenciji (Viding, Simmonds, Petrides, & Frederickson, 2009). Pored ovih crta, sa stabilnim kriminalnim ponašanjem kod adolescenata su povezane i crte impulsivnosti i nepromišljenosti. Ograničenja ovog istraživanja ogledaju se pre svega u malom uzorku ispitanika. Međutim, i pored male veličine uzorka, nalazi se mogu relativno nedvosmisleno interpretirati u svetlu ranijih istraživanja. Praktične implikacije rezultata su takođe relativno jasne: upitnici samoprocene (sa izuzetkom skale Antisocijalnosti) su validni instrumenti za procenu stabilnog kriminalnog ponašanja a samim tim i rizika za buduće kriminalno ponašanje. Ipak, ovo bi trebalo proveriti izradom jedne prospektivne studije gde bi se pratilo ponašanje ispitanika *nakon* što je merenje ličnosti izvršeno. Sa saznajne strane, najkorisnije bi bilo u budućim istraživanjima obratiti pažnju na interakciju sredinskih činilaca i ličnih dispozicija u produkciji kriminalnog ponašanja.

LITERATURA

- (1) Andrews, D. A., Bonta, J., & Wormith, J. S. (2006). The recent past and near future of risk and/or need assessment. *Crime and Delinquency*, 52, 7–27.
- (2) Blom, G. (1954). Transformation of the binomial, negative binomial, Poisson and χ^2 distributions. *Biometrika*, 41, 302-316.

- (3) Carrasco, M., Barker, E. D., Tremblay, R. E., & Vitaro, F. (2006). Eysenck's personality dimensions as predictors of male adolescent trajectories of physical aggression, theft, and vandalism. *Personality and Individual Differences*, 41, 1309-1320.
- (4) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Sejourne, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47, 734–739.
- (5) Clower, C. E. and Bothwell, R. K. (2001). An Exploratory study of the relationship between the Big Five and inmate recidivism. *Journal of Research in Personality*, 35, 231–237.
- (6) Costa, P. T., & McCrae, R. R. (2008). The revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). In G. J. Boyle, G. Matthews, D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment: Personality measurement and testing*, Vol. 2 (pp. 179-198). London: SAGE Publications Ltd.
- (7) Egan, V., & Beadman, M. (2011). Personality and gang embeddedness. *Personality and Individual Differences*, 51, 748, 753.
- (8) Frick, P. J., & White, S. F. (2008). The importance of callous/unemotional traits for the development of aggressive and antisocial behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 359–375.
- (9) John, O. P., Naumann, L. P., & Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In: O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (eds.), *Handbook of Personality: Theory and Research*, 3rd ed. (pp. 114-158). New York, NY: Guilford Press.
- (10) Hare, R. (2002). *Psychopathy Checklist – Revised - Manual*. Ontario, Toronto: Multi-Health Systems.
- (11) Knežević, G., Radović, B., & Peruničić, I. (2008). Can Amoralism Be Measured? *14th European Conference on Personality, Tartu, Estonia, July 16-20, 2008, Book of Abstracts*, p. 137.
- (12) Knežević, G., Opačić, G., Kutlešić, V., & Savić, D. (2005). Preserving psychoticism as a basic personality trait: A proposed reconceptualization. *113th Annual Convention. American Psychological Association, August 18-21, Washington. Book of Abstracts*, p. 176 .
- (13) Knežević, G. (2003): *Koreni amoralnosti* . Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju.

- (14) Leistico, A. R., Salekin, R. T., DeCoster, J., & Rogers, R. (2008). A large-scale meta-analysis relating the Hare measures to psychopathy and antisocial conduct. *Law and Human Behavior*, 32, 28–45.
- (15) Le Couff, Y., & Toupin J. (2009). Comparing persistent juvenile delinquents and normative peers with the Five-Factor Model of personality. *Journal of Research in Personality*, 43, 1105–1108.
- (16) Lenzenweger, M. F. (2006). Schizotaxia, schizotypy and schizophrenia: Paul E. Meehl's blueprint for experimental psychopathology and the genetics of schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 115, 195–200.
- (17) Macanović, N. (2009). Recidivizam. *Socijalna misao*, 3, 169-177.
- (18) Marić, B. i Bulatović, I. (2004). *Sistem izvršenja krivičnih sankcija u republici Srbiji*. Udruženje penologa Srbije, Beograd.
- (19) Međedović, J., Kujačić, D., & Knežević, G. (2012). Personality – related determinants of criminal recidivism. *Psihologija*, 45, 257-274.
- (20) Međedović, J. (2011). Da li je Amoralnost šesti faktor ličnosti? *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 30, 7-31.
- (21) Međedović, J. (2010). Bazična struktura ličnosti i psihopatija - doprinos dezintegracije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29, 7-29.
- (22) Međedović, J., & Stojilković, S. (2008). Bazične dimenzije ličnosti, empatija i amoralnost kod osuđenika *Ličnost, profesija i obrazovanje, zbornik radova sa III konferencije Dani primenjene psihologije*, 17-35.
- (23) Miller, J. D., Lynam, D. R., Widiger, T. A., & Leukefeld, C. (2001). Personality disorders as extreme variants of common personality dimensions: Can the five-factor model adequately represent psychopathy? *Journal of Personality*, 69, 253-276.
- (24) Savage, J. (2009). Understanding persistent offending: linking developmental psychology with research on the criminal career. In: J. Savage, (ed.), *The Development of Persistent Criminality* (pp. 3-33). Oxford: Oxford University Press.
- (25) Someda, K. (2009). An international comparative overview on the rehabilitation of offenders and effective measures for the prevention of recidivism. *Legal Medicine*, 11, 82-85.
- (26) van Dam, C., Janssens, J.M.A.M., & De Bruyn, E.E.J. (2005). PEN, Big Five, juvenile delinquency and criminal recidivism. *Personality and Individual Differences*, 39, 7–19.

- (27) van Goozen, S. H. M., Fairchild, G., Snoek H., & Harold, G. T. (2005). The evidence for a neurobiological model of childhood antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 133, 149–182.
- (28) Viding, E., Simmonds, E., Petrides, K. V., & Frederickson, N. (2009). The contribution of callousunemotional traits and conduct problems to bullying in early adolescence. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 50, 471–481.
- (29) Walters, G. D. (2003). Predicting institutional adjustment and recidivism with the Psychopathy Checklist factor scores: A meta-analysis. *Law and Human Behavior*, 27, 541–558.
- (30) Williams, K. M., Paulhus, D. L., & Hare, R. D. (2007). Capturing the four-factor structure of psychopathy in college students via self-report. *Journal of Personality Assessment*, vol. 88, pp. 205-219.

PERSONAL DISPOSITIONS TOWARD CRIMINAL RECIDIVISM IN A SAMPLE OF INSTITUTIONALIZED ADOLESCENTS

This study represented an attempt to identify the personality traits that predict a stable criminal behavior in adolescence. The study included 58 subjects who were serving the correctional sentence in Education and correction home in Krusevac. Subjects were aged between 15 and 22 years and the average age of respondents was 18.7 years ($\sigma = 1.7$). Respondents were given self-assessment questionnaires that measured: personality traits from "Big Five" model, Disintegration, Amoralitv and psychopathy. Recidivism was operationalized in two ways: by the number of offenses and the number of correctional treatments over which individual had undergone.

Predicting recidivism was done by using hierarchical regression analysis. The results show that low Agreeableness ($\beta = -0.34$, $p < 0.05$) from the Big Five model successfully predicted the number of criminal offenses. But it lost predictive ability when psychopathy and Amoralitv were introduced in the model: Amoralitv induced by impulsivity ($\beta = 0.65$, $p < 0.01$) and manipulation ($\beta = 0.60$, $p < 0.01$) became the dominant predictors. When the number of corrective treatments that have been imposed to respondents were set as a criterion measure, the low Extraversion from Big Five model became significant predictor ($\beta = -0.48$, $p < 0.01$) and Amoralitv induced by brutality joined it in the next level of regression ($\beta = 0.73$, $p < 0.01$). The results show similarities with the findings obtained on samples of adult

*Zbornik IKSI, 2/2012 – J. Međedović, D. Kujačić, G. Knežević
„Ličnosne dispozicije ka kriminalnom recidivu u uzorku institucionalizovanih
adolescenata”, (str. 7-24)*

subjects. However, the only difference was that behavioral psychopathy factor had no role in the prediction, which is usually the case in similar empirical studies.

KEYWORDS: criminal recidivism / adolescents / Big Five model / psychopathy / Amorality / Disintegration

SUZBIJANJE ANTI-SOCIJALNOG PONAŠANJA U VELIKOJ BRITANIJI*

Ljiljana Radulović*

Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

*Rad se bavi novijom pravnom regulativom u Velikoj Britaniji (Engleska i Vels) u sveri politike suzbijanja anti-socijalnog ponašanja. Pored nastojanja da ukažemo na značaj koji se pridaje permanentnom unapređivanju strategije delovanja u ovoj oblasti, cilj rada je i da osvetli politički i društveni kontekst u kome je u Velikoj Britaniji došlo do donošenja novih pravnih propisa. Poseban akcenat stavljamo na novine koje odražavaju redefinisane odnosa na relaciji građanin-lokalna zajednica-država, koje se manifestuju ne samo u oblasti sankcionisanja anti-socijalnog ponašanja, nego i na nastojanja da se ojačaju regulatorni mehanizmi preventivnog delovanja, reorganizuje uloga civilnog društva i državnih institucija. Ova pitanja se sagledavaju pre svega u kontekstu potreba i uloge lokalnih zajednica i njihove komunikacije sa državnim organima, uz poseban akcenat na jačanju obaveza i odgovornosti građana za kvalitet života i prosperitet u lokalnoj zajednici. Ceo koncept je u skladu sa redefinisanjem značaja i uloge lokalnih zajednica u ukupnom društvenom životu, snaženjem njenih funkcija na mnogim nivoima, pa i na nivou odgovornosti za suzbijanje brojnih formi anti-društvenog ponašanja. U radu smo se dominantno fokusirali na **Anti-Social Behaviour Act** iz 2003 godine.*

KLJUČNE REČI: *Anti-socijalno ponašanja / Lokalne zajednice-država-građanin / Modeli suzbijanja anti-socijalnog ponašanja: community justice principles*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu: "Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU"

* E-mail: radulovic50@hotmail.com

Savremena društva se generalno suočavaju sa problemom efikasnog suzbijanja različitih oblika anti-socijalnog ponašanja. Razmere huliganizma navijačkih grupa, politički, etnički i verski motivisani sukobi i dr. u mnogim sredinama opterećuju normalan život pojedinaca i socijalnih zajednica, štete ugledu države u međunarodnim raumerama, a neadekvatne mere reagovanja produbljuju probleme koje ovakve pojave izazivaju. Nastojanja da se održe i unaprede osnovni činioci socijalne kohezije takođe su ugroženi ovakvim oblicima ponašanja. Razmere i pojavni oblici ovih pojava inicirali su ne samo donošenje posebnih zakonskih akata, nego i preispitivanje ukupnog društvenog koncepta povezanog sa pitanjima od koga nivoa socijalne povezanosti građana treba početi sa implementiranjem formalnih mehanizama, uključujući i pravosudne strukture, kako bi se na složenu pojavu anti-socijalnog ponašanja efikasnije reagovalo. U mnogim sredinama jača rešenost da se već na nivou lokalnih zajednica, kroz neformalne i formalne mehanizme osnaži zaštita društva kao celine od kriminaliteta i drugih oblika anti-socijalnog ponašanja.

U poslednje dve decenije u Velikoj Britaniji doneto je nekoliko značajnih pravnih akata sa ciljem efikasnijeg suzbijanja raznovrsnih formi u kojima se ispoljava anticocijalno ponašanje.¹ U ovoj zemlji su u dužem periodu prisutni naponi da se kroz zakonodavstvo i u praksi odlučnije suprotstavi ovakvim pojavama, pa se u drugim sredinama često iskustva VB uzimaju kao primer koji treba slediti. Donošenje novijih pravnih akata rezultat je postojanja društvenog i političkog konsensusa da suzbijanje ovih oblika nedopuštenog ponašanja kojima se, između ostalog, izražava fundamentalno nepoštovanje prava i interesa drugih građana, treba da

¹ Problem i teškoće preciznog definisanja pojma anti-socijalnog ponašanja ističe se u brojnim diskusijama i radovima na ovu temu u samoj VB. Neke od definicija iz oficijelnih izvora navodimo kao primer: *ponašanje koje prouzrokuje ili preti da izazove uznemirenje, strah, patnju i zabrinutost kod jedne ili više osoba. . /Crime and Disorder Act-a iz 1998 g./; Anti-socijalno ponašanje je svaka aktivnost koja ima negativne implikacije u odnosu na druge osobe /Home office, 2007./; ponašanje koje u osnovi ima i koje izražava nedostatak poštovanja neke druge osobe /Home office, 2003./.* Ukazuje se da navedene i druge definicije zbog toga što sadrže subjektivne komponente, praktično mogu da obuhvate neograničen dijapazon postupaka /ponašanja/, s obzirom da je suština u individualnom doživljaju nečijeg ponašanja, pa u tom smislu ono što za jedne nije prihvatljivo ponašanje, za druge može biti potpuno regularno. Antisocijalno ponašanje je zajednički naziv za sve vrste ponašanja usmerenih protiv društvenih, pravnih, moralnih zakona, normi, pravila, na rušenje autoriteta i društvenog reda. *Anti-socijalno ponašanje je štetno za održavanje, integritet, i funkcionisanje društvenih grupa, institucija i društva u celini, te se u svim civilizovanim zemljama zakonski progoni.* Trebješanin, Ž. (2008), *Rečnik psihologije*, Stubovi kulture, Beograd (2008).

bude jedan od prioriteta, uz istovremeno redefinisane odnose na relaciji građanin-lokalna zajednica-država, kao neophodne pretpostavke za implementaciju novog koncepta. Imajući u vidu postojeće stanje, pozitivna i negativna iskustva u reagovanju na pojedine forme anti-socijalnog ponašanja, nova pravna regulativa odražava nastojanje da se uvedu promene ne samo u oblasti sankcija, već primarno da se ojača preventivno delovanje, reorganizuje uloga civilnog sektora /društva/ i državnih organa /pravosuđa, policije, obrazovnih, zdravstvenih, socijalnih službi, službi u oblasti stambene politike, i dr./ . U pitanju je nova strategija kojom se napuštaju tradicionalne forme kontrole i uvodi nova legislativa² koja problem anti-socijalnog ponašanja stavlja u kontekst potreba i uloge lokalnih zajednica i njihove komunikacije sa državnim organima, uz pojačan akcenat na jačanje obaveza i odgovornosti pojedinca za kvalitet života i razvoj lokalnih zajednica. Važan segment nove strategije je i predlog da se dobijanje prava rezidencije i državljanstva Velike Britanije uslovi prihvatanjem kandidata, i to u formi ugovora, da neće kršiti norme o zabrani anti-socijalnog ponašanja.

1. **Politički kontekst** u kome je došlo do menjanja stavova o politici kontrole kriminaliteta i drugih formi anti-socijalnog ponašanja, povezan je sa podizanjem ove problematike na nivo političkog prioriteta. To je izraženo kroz zalaganje politički najrelevantnijih subjekata /premijer, ministar unutrašnjih poslova i dr./, da se najpre na legislativnom planu učine određene promene, a ceo proces podržati efikasnijim institucionalnim i pravnim instrumentima za njihovo sprovođenje. Kao podjednako važno, istaknut je zahtev da se u oblasti suzbijanja anti-socijalnih ponašanja postavi u prvi plan, osnaži i proširi ulogu i zadatak lokalnih zajednica /jačati praksu i principe *community justice* koncepta/, a kada je reč o građanima, da se ojačaju mehanizmi koji će obezbediti da se oni ponašaju u skladu sa principom "poštovanje i odgovornost".³

Osnovna ideja i laburista i nove koalicione vlade, može se posmatrati sa aspekta postavljenih *ciljeva* i *instrumenata* za njihovu realizaciju.

Kada je reč o *ciljevima*, suština je u promovisanju "jake /lokalne/ zajednice" u kojoj bi građani kroz partnerstvo sa javnim servisima i agencijama, aktivno participirali u rešavanju svih značajnijih problema za život u zajednici, uključujući i rešavanje problema vezanih za kontrolu i suzbijanje kriminala i

² Ashworth, A., (2004), "Social Control and Antisocial Behaviour: The Subversion of Human Rights?", *Law Quarterly Review*, 120/2004, 263-91.

³ Ovakav politički diskurs promovisala je laburistička vlada T. Blera, a nastavljena je sa dolaskom na vlast 2010. godine koalicione vlade konzervativaca i liberal-demokrata.

drugih oblika anti-socijalnog ponašanja. Ovakav pristup bi trebalo da dovede do većeg stepena poverenja građana u krivično-pravni sistem, smanji strah od kriminala, ali i da se "rastereti" pravosudni sistem kroz delegiranje pojedinih nadležnosti i zadataka u oblasti prevencije i kontrole kriminala sa centralnog državnog nivoa, na nivo lokalnih zajednica, njenih organa i samih građana. Na tom putu treba ići u pravcu podržavanja projekta "velikog društva", a to je zajednica koja na mnogo veći stepen podiže ličnu, profesionalnu, građansku i korporativnu odgovornost, društvo u kome se građani udružuju u rešavanju problema i poboljšanju uslova života u sredinama u kojima žive. Cilj je redistribucija vlasti od države ka društvu, od centra ka lokalnim zajednicama, kako bi se građanima dala mogućnost većeg odlučivanja u stvarima za koje su neposredno zainteresovani, koje se odnose na njihov život i suživot na lokalnom nivou.⁴

Čitav koncept je u velikoj meri usmeren i oslonjen na redefinisane *uloge građanina*, njegove odgovornosti za napredak i harmonizaciju odnosa unutar lokalne zajednice, kroz vraćanje na pozitivne sisteme vrednosti tradicionalno prisutne u britanskom društvu, kao što su civilizovano ponašanje, pristojnost u ophođenju, poštovanje i briga za druge. Pojedinaac treba da se ponaša odgovorno kao građanin, roditelj, komšija i član svoje lokalne zajednice /Home Office, 2003./ . Težište u rešavanju problema anti-socijalnog ponašanja u velikoj meri se pomera ka jačanju odgovornosti građanina na ovom planu, uključuju se određeni mehanizmi u raznim oblastima koji stimulišu na odgovornije ponašanje. Takvi mehanizmi su prisutni, na primer, u stambenoj politici, naročito u sektoru odlučivanja o dodeli ili rentiranju tzv. socijalnih, beneficiranih stanova, u politici dobijanja prava na boravak i državljanstva Velike Britanije.⁵

Istovremeno je redefinisana i *uloga lokalne zajednice* od koje se očekuje da postavi standarde i pravila ponašanja u zajednici, da formira lokalne organe i agencije formalno nadležne da obezbede poštovanje normi ponašanja, uključujući policijske organe, lokalno pravosuđe, organe koji su nadležni za kreiranje i sprovođenje stambene politike, i dr. Time bi se

⁴ Conservative Party Manifesto, www.conservatives.com/2010/

⁵ Pojedini autori ukazuju da ovaj novi politički koncept implicira i veći stepen zadiranja u privatnu sveru, kao što je vraćanje na neke mehanizme kontrole koje poznaje britansko društvo ranijih perioda. Na primer, mogućnost provere kako se stanari odnose prema stanovima rentiranim po beneficiranim uslovima. Početkom 20 veka obilazak stanova i ocenjivanje održavanja stanova je bila regularna pojava. Flint J. -Nixon J., (2006), "Governing Neighbours: Anti-social Behaviour Orders and New Forms of Regulating Conduct in the UK", *Urban Studies*, Vol. 43, Nos 5/6, 939-955, May 2006, 940-2.

ostvarili uslovi za prenošenje pojedinih nadležnosti koje su ranije bile rezervisane za centralnu vlast, na lokalni nivo.⁶

Kada je reč o *instrumentima* za realizaciju navedenih ciljeva, poseban akcenat je stavljen na jačanje koncepta *Community Justice sistema* koji je zamišljen da afirmiše nekoliko osnovnih ideja i principa: jačanje partnerskog odnosa na relaciji građani- lokalna zajednica-pravosudni organi-obrazovne institucije-policija; jačanje uloge lokalne zajednice putem aktivne i široke participacij njenih organa i građana u sprovođenju politike suzbijanja delinkventnog ponašanja, sa akcentom na preventivno delovanje; veći stepen prisustva policije /česće i vidljivo patroliranje/, kroz formiranje posebnih timova za podršku lokalnim organima nadležnim za brigu o sigurnosti u zajednici, formiranje specijalizovanih pravosudnih jedinica u lokalnoj zajednici /community courts/; davanje mogućnosti da se na lokalnom nivou od strane pojedinih organa primenjuju sankcije i mere kao što su reparativne i restorativne mere, uz uključivanje žrtve; mere jačanja roditeljske odgovornosti za ponašanje dece; izricanje maloletnicima mere uključivanja u određene specijalne programe /referral order/⁷; ustanovljenje većih nadležnosti lokalnih zajednica na planu primene i kontrole mera rehabilitacije delinkvenata, i dr.⁸

Posebno je značajna transformacija *policije* u organizacionom i funkcionalnom smislu u pravcu njene teritorijalne decentralizacije i jačeg funkcionalnog vezivanja za lokalne zajednice kroz strateško partnerstvo. Nova strategija definiše policiju kao servis građana, a ne kao organ državne prinude koji palijativno rešava nastale probleme, a uglavnom su na margini kada je reč o aktivnostima na preventivnom planu. Policija treba da bude integrisana u zajednicu, da može da prepozna njene specifične probleme i u komunikaciji sa lokalnim organima i građanima doprinosi jačanju klime poverenja, bezbednosti, smanjuje rizik od eskalacije delinkvencije, i dr. Njen rad treba da bude izložen javnoj kontroli i evaluaciji, njeni predstavnici uključeni u savetodavna tela, stručne forume i dr.

Sa druge strane, građani i njihovi predstavnici u organima lokalne zajednice, treba da podrže rad policije, pomažu u prikupljanju dokaza i stvaranju jasne

⁶ *Ibid.*

⁷ Opširnije: Radulović, LJ., (2010), "Maloletničko krivično pravo Engleske i Velsa-između"etosa brige i zaštite" i "etosa odgovornosti i kažnjavanja", Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1/2010, str. 195-211.

⁸ Donoghue J., (2011), " Anti-social Behaviour, Community Engagement and Judicial role in England and Wales", *British Journal of Criminology*, Advanced Access, published Octobar 29, 2011, 1-20, 1-2.

predstave o problemima za red i bezbednost u zajednici, i dr. Za uspešniju implementaciju nove regulative, donet je akcioni plan za sprovođenje i formirano posebno operativno telo /*Anti-Social Behaviour Action Squad*/ u okviru ministarstva unutrašnjih poslova.⁹ Osnovni zadatak ovoga tela je da ustanovi lokalne programe /panele/ koji bi sadržali uputstva za rad i podršku profesionalcima neposredno angažovanim u suzbijanju različitih formi delinkventnog ponašanja, pre svega u zajednicama sa najvišom stopom anti-socijalnih ponašanja u kojima je prisutan visok stepen zabrinutosti i straha kod građana koji su žrtve konstantne ugroženosti njihove lične i imovinske bezbednosti /u pojedinim gradskim zonama nije retka pojava da posle određenog doba dana nije bezbedno napuštanje kuće, pa se građani osećaju kao da je na snazi policijski čas/.

2. **Pravni kontekst** u kome se sprovodi nova strategija primarno se može sagledati kroz odredbe **Anti-social Behaviour Act-a** /u daljem tekstu **ASBA**/ iz 2003. g.¹⁰

Kako se ističe u uvodnom delu ovoga zakona /*explanatory notes*/, od njega se očekuje da obezbedi pravne mehanizme za sprovođenje politike efikasnog reagovanja na teže oblike anti-socijalnog ponašanja, u okviru koje će i lokalne zajednice imati šire nadležnosti u odnosu na prethodna rešenja, da u saradnji sa drugim organima odlučuju o primeni pojedinih sankcija i mera, kao i da deluju na prevenciju anti-socijalnog ponašanja.¹¹ Rešenja koja sadrži ovaj akt se nadovezuju na norme iz pojedinih drugih zakonskih i podzakonskih akata, pre svega na norme sadržane u *Crime and Disorder Act-u* iz 1998. god. koje u mnogome produbljuju i proširuju kako sistem sankcija i mera, tako i subjekte nadležne za njihovu implementaciju.

ASBA sadrži deset poglavlja koja obuhvataju pojedine oblike anti-socijalnog ponašanja kao što su: zloupotreba i trgovina opojnim drogama, konzumiranje alkohola na ulicama i javnim prostorima, zloupotreba oružja, agresivno prosjačenje, prostitucija, skitničenje, preduzimanje za javna mesta nedoličnih seksualnih akata i sličnih nepristojnih radnji /na pr. voajerizam/,

⁹ Smithson, S. And Flint, J., (2006), "Responding to Young Peoples Involvement in Anti-Social Behaviour: A Study of Local Initiatives in Manchester and Glasgow" *Youth & Policy*, 93/2006, 21-39, 21.

¹⁰ Za analizu ovog pravnog akta služili smo se tekstem na adresi: www.legislation.gov.uk/ukpga (2003)

¹¹Tako, na primer: šire mogućnosti da lokalni organi i njihove agencije primenjuju sankcije; mogućnost da škole, lokalne vlasti i timovi za suzbijanje maloletničke delinkvencije /*Youth Offending Teams*/ sprovode, predlažu i ustanovljavaju programe rada sa roditeljima i decom koja su izvršila neki od oblika anti-socijalnog ponašanja, primenjuju mere zaštite čovekove okoline, uklanjanje grafita, i dr.

prouzrokovanje buke koja uznemirava susede, uznemiravanje i napadi na rasnoj, verskoj, polnoj, seksualnoj osnovi, svi oblici vandalizma, nedopušteno ponašanje od strane stanara u socijalnim i drugim stanbenim objektima, i dr./; mehanizme za jačanje odgovornosti roditelja za anti-socijalno ponašanje njihove dece u školi ili u lokalnoj zajednici; nove odredbe kojima se daje veća nadležnost policiji da određuje lokalitete na kojima će imati pravo da rasturi grupe pojedinaca koje izazivaju nered, uznemirenost i strah kod građana; odredbe kojima se obezbeđuje pravo lokalnih organa da intervenišu u sporovima koji ugrožavaju bezbednost zajednice i izazivaju uznemirenost kod građana, u slučajevima ugrožavanja čovekove okoline; zatim nove odredbe kojima se proširuje sistem sankcija u ovoj oblasti. Najznačajnije nove mere su proširene naredbe /naloge/ koji se mogu izreći roditeljima /*Parenting orders*/, naredbe o udaljavanju sa određenih lokaliteta /*Dispersal orders*/, naloga za zatvaranje određenih prostorija /stambenih i drugih/ ako su zloupotrebljene u nezakonite svrhe, ili su neuslovne i podložne rušenju, ograničenje posedovanja određenih vrsta oružja, upotrebe pirotehničkih i sličnih sredstava, na primer za vatromete, zatim sprejova za crtanje grafita, i dr.

Anti-social Behaviour Orders /u daljem tekstu **ASBO**/ se mogu primeniti na lica počev od uzrasta od 10 godina, koja su učinila neke od oblika anti-socijalnog ponašanja koji su prouzrokovali ili mogli da prouzrokuju štetu ili uznemirenost jedne ili više osoba. Oni su različite sadržine i mogu biti izrečeni od strane suda, policije /uključujući i saobraćajnu policiju/, lokalnih organa vlasti, lokalnih agencija, organa nadležnih za sprovođenje stambene politike, na primer u sveri socijalnih stanova, i dr. Intencija ovih mera je primarno označena kao *nastojanje da se doprinese zaštiti zajednice, a ne da se kriminalizuju prekršioc*i. Takođe, intencija je da se primenjuju samo na lica koja učine teške oblike anti-socijalnog ponašanja, što je uglavnom slučaj sa osobama koje imaju dugu istoriju delinkventnog ponašanja. Na lakše oblike anti-socijalnog ponašanja, naročito kada su u pitanju maloletna lica koja ne pokazuju sklonost ka ovakvom ponašanju, treba reagovati merama kao što su "pisma upozorenja" koja se šalju roditeljima, i sl. **ASBO** svakako ne bi trebalo primenjivati prema mladima i drugim osobama sa poremećajima u ponašanju, teškoćama u učenju ili sa mentalnim poremećajima. U takvim slučajevima primena ovih mera mogla bi da bude kontraproduktivna, sa teškim posledicama, pa se moraju tražiti drugi, alternativni modeli reagovanja na nezakonita ponašanja koja čine ova lica.¹²

¹²Hodghinson, S., Tilley, N., (2007), "Plicing Anti-Social Behaviour: Constraints, Dilemas and Opportunities", *The Howard Journal* Vol. 46, No. 4/2007, 385-400, 392-393.

Istraživanja ukazuju da je u prvim godinama primene **ASBA** najveći broj **ASBO** primenjen na stanovnike u delovima gde se nalaze socijalni stanovi, a gotovo zanemarljiv broj na osobe koje žive u zonama lokalne zajednice gde dominiraju vlasnički stanovi i kuće sa. Kada je reč o populaciji prema uzrastu, alarmantni su podaci da su ove mere u 74% slučajeva primenjene na osobe starosti ispod 21 godine, od toga 49% prema maloletnicima uzrasta od 10-17 godina. Prema prirodi izrečenih mera, njihova primena je primarno imala za cilj da zaštiti bezbednost i "očisti" pojedine delove u zajednicama, kao što su npr. centralne gradske zone, od narkomana i dilera droge, prosjaka, alkoholičara, prostitutki, zatim da sankcioniše osobe koje izazivaju nespokojstvo građana i remete mir, koje su uključene u nasilje u porodici, i sl.¹³

Ukazaćemo na neke od naloga */Anti-social Behaviour Orders/*, na pretpostavke za njihovu primenu, sadržinu obaveza ili zabrana koje povlači njihovo izricanje.

Nalozi koji se izriču roditeljima /Parenting Orders/, su nadogradnja na slične mere sadržane u *Crime and Disorder Act-u* iz 1998. godine. U literaturi se ova mera označava kao izraz jačanja mehanizama formalne kontrole ponašanja maloletnika kroz redistribuciju prava i odgovornosti za ponašanje dece, između roditelja, lokalne zajednice, škole i države. Roditelji mogu biti novčano kažnjeni i biti u obavezi da se podvrgnu određenim programima treninga, da pojačaju brigu i nadzor nad decom u slučajevima njihovog anti-socijalnog ponašanja. Ovaj nalog izriču *Magistrates Courts* i on sadrži konkretne mere koje roditelji treba da primenjuju u cilju kontrole ponašanja svoje dece, uz istovremeno pružanje pomoći roditeljima da prevaziđu postojeće probleme sa kojima se suočavaju u vaspitanju i brizi o deci. Tako, na primer, u slučaju roditelja koji nije poštovao nalog da kontroliše prisustvo svoga deteta školskoj nastavi, primenjena je kazna zatvora od 60 dana.¹⁴

Naredba za udaljenje sa određenog mesta /Dispersal Orders/, predstavlja meru koju primenjuje policija, samostalno ili u saradnji sa organima lokalne zajednice. Sadrži naredbu da se grupa /dva ili više lica/ udalji sa određene lokacije za period od 24 časa do 6 meseci, ukoliko su izvršili neki od oblika anti-socijalnog ponašanja kojim su u znatnoj meri izazvali uznemirenje i strah kod građana, ili je neko bio predmet napada i maltretiranja. Ukoliko, na

¹³ Flint J. -Nixon J., (2006), "Governing Neighbours: Anti-social Behaviour Orders and New Forms of Regulating Conduct in the UK", *Urban Studies*, Vol. 43,Nos 5/6, 939-955, May 2006,944-945.

¹⁴ Flint J. -Nixon J., (2006), 948.

primer, maloletnik /u više navrata/ prekrši takvu naredbu, može biti uhapšen na osnovu diskrecionog ovlašćenja koje ima policija. U slučajevima kontinuiranog kršenja zabrane, roditeljima maloletnika može biti naloženo da posećuju multi-agencijske panele koje vode predstavnici policije u saradnji sa stručnjacima različitih profila. Smisao ove naredbe je da se pomogne roditeljima da odgovorno obavljaju svoje dužnosti, kao i da reše probleme koje imaju u odnosu sa decom. Roditelji, dakle, pored dobijanja korisnih informacije, dobijaju i potrebnu pomoć. U vezi sa ovim nalogom je i **Curfew Order** na osnovu koga policija ima pravo da sprovede do kuće maloletnika uzrasta ispod 16 godina, koji se u periodu od 21-6 časova ujutru zatekne bez pratnje odraslih na ulici. Smisao ovog naloga je zaštita mladih od opasnosti kojima fizički mogu biti izloženi, ali i njihova zaštita od opasnosti da sami budu uključeni u vršenje kriminalnih ili drugih oblika anti-socijalnog ponašanja /na primer, da budu žrtve seksualnog uznemiravanja ili da budu uvučeni u dilovanje droge/.¹⁵

Ova mera je jedna od najproblematičnijih sa stanovišta stvaranja odnosa poverenje između maloletnika i policije, šire i prema lokalnoj zajednici. Istraživanje sprovedeno u Mančesteru i Glazgovu koje je obuhvatilo i razgovor sa mladima koji su iskusili ove mere, pokazuje da od ponašanja policije u velikoj meri zavisi da li mladi ovu meru doživljavaju kao nepravednu, policiju kao reprezentu sile i "neprijatelja", ili su, pak, svesni da policija želi da ih zaštiti, da se dobronamerno ponaša. Svako pozitivno iskustvo sa policijom koja im je prilazila dobronamerno, bez agresivnog stava, ružnih i uvredljivih reči, ispitanici su pozitivno ocenili, pokazali sklonost da saraduju, na primer u slučaju davanja podataka o jednom nestalom maloletniku. Suprotno, grubo ponašanje /koje su maloletnici opisali prilikom intervjua/, kada ih policija uz psovke i agresivno delovanje kao da je u pitanju racija na kriminalce, udaljava sa mesta na kojima se sastaju, na primer iz parkova u koje odlaze i zato što više nema javnih prostora gde mogu bez presije i udaljavanja da šetaju u grupama, kod mladih izaziva osećaj deprivacije slobode kretanja, neprijateljstva kako prema policiji, tako i prema zajednici koja nema razumevanja za njihove potrebe.¹⁶

¹⁵ Pojedini autori ukazuju da ovakve mere imaju opravdanje samo ukoliko postoje jasni dokazi da je njihova primena u interesu zaštite maloletnika da ne postane žrtva kriminala, ako je neophodno da se spreči da maloletnik bude uključen u kriminalne aktivnosti, ako ove mere prati i program pomoći roditeljima da uspešnije vrše kontrolu ponašanja svoje dece. Smithson, S. And Flint, J., (2006), 24.

¹⁶ *Ibid.*, 27-36.

Za jačanje celog sistema postavljenog u **ASBO**, od 2005. g. u Engleskoj i Velsu je uspostavljeno 175 specijalizovanih sudskih jedinica i 14 specijalnih tužilaca koji su trebali da prođu posebnu obuku za primenu ovoga akta. Od ovakvog pristupa se očekivalo da rezultira stvaranjem specijalizovanih sudova u ovoj materiji, sa značajnom ulogom i participacijom lokalnih organa, a sve u cilju jačanja i utemeljenja *Community Justice* sistema. Osnovna ideja je bila da saradnja sudova, tužilaštva i lokalne zajednice kroz direktne kontakte, rezultira kompletnijim sagledavanjem pojedinih slučajeva, lakšim prikupljanjem dokaza i većom spremnošću građana da svedoče, kompletnijim uvidom u probleme pojedinih lokalnih sredina, što je značajna pretpostavka za kvalitetniji rad i odlučivanje pravosudnih organa. Sa aspekta lokalne zajednice, značajan benefit je trebao da bude u jačanju poverenja građana u pravosudni sistem, veću mogućnost da se brzo i adekvatnije rešavaju problemi koji ugrožavaju bezbednost građana i same zajednice.

Navedeni sudski i tužilački organi su ukinuti 2009. g., pa sada po predmetima vezanim za primenu ASBA u prvom stepenu raspravljaju *magistrates courts* u posebnim postupcima, u koje se, prema potrebi, mogu uključiti za konkretan slučaj zainteresovani organi lokalne zajednice. Za postupak po žalbama nadležan je *Crown Court*. Ukidanje ovih specijalizovanih pravosudnih organa se od pojedinih autora kritikuje kao nedostatak političke volje da se istraje u tom pravcu pre nego što je izvršena analiza koja bi takav korak opravdala, naročito u vezi sa primedbom da se uključivanjem organa lokalne zajednice u proces donošenja odluke o sankcijama i merama, stvorila mogućnost da se ugrozi princip sudske nezavisnosti i neutralnosti. U prilog ukidanju je isticano da su sudovi i inače organski povezani sa lokalnim zajednicama, da imaju dovoljno saznanja sta su problemi i šta brine građane u pojedinim sredinama, te da im nisu neophodni direktni kontakti sa predstavnicima lokalne zajednice da bi efikasno obavljali sudijske i tužilačke zadatke. Ukidanje specijalizovanih sudova i tužilaca je ozbiljno ugrozilo *community justice* koncept. Analize pokazuju da ideja da se makar za buduće sudije organizuje obuka kako bi bili kompetentni za sagledavanje problema lokalnih zajednica i kooperaciju na terenu sa organima zajednice, još uvek nije deo standardne sudijske obuke.¹⁷

3. **Realni dometi** nove političke i pravne strategije u suzbijanju anti-socijalnog ponašanja se od strane pojedinih autora ocenjuju kao relativno skromni. Ukazuje se da je ideja o *Communitie Justice* sistemu uglavnom

¹⁷ *Ibid.*, 5-9.

prisutna na retoričkom nivou. Osnovne poluge ovoga sistema, kao što su ključna uloga lokalne zajednice i pravosudnih organa vezanih za lokalnu zajednicu, sistemsko uključivanje građana u suzbijanje kriminaliteta, nisu pokrenute. Primera radi, kada je reč o inkluziji građana u ove procese, pojedini autori zaključuju da su oni bez obzira na ideje i programe, zastupljeni samo na simboličkom nivou, da su prisutni samo kao posmatrači, a ne i akteri u ovom procesu.¹⁸

Istraživanja vršena i u Velikoj Britaniji i u SAD, pokazuju da model u kome će efikasno suzbijanje anti-socijalnog ponašanja biti zasnovano na partnerskom odnosu na relaciji država /pravosudni organi i policija/-institucije lokalne zajednice-građani, ne daje rezultate ukoliko se ceo sistem primarno zasniva na *neformalnim mehanizmima*. Uspeh se može očekivati ako se ojačaju *formalni, standardizovani mehanizmi i okviri*, koji zahtevaju značajniju i konstantnu finansijsku i kadrovsku podršku za uspostavljanje *Community Justice* koncepta, naročito kada je reč o pravosudnim organima i njihovim kadrovima.¹⁹

Ako se uzme u obzir da je jedna od ideja u novoj strategiji bila da se smanji kriminalizacija, posebno mladih, za lakše delikte, pojedini autori smatraju da se i na ovome planu ne može govoriti o potpunom uspehu, već na protiv, o ozbiljnim promašajima.²⁰ Pojedina istraživanja ukazuju da je najveći procenat **ASBO** primenjivan na maloletnike, i to na blaže forme anti-socijalnog ponašanja kao što su, na primer, uznemiravanje suseda bukom, muzikom, smehom, galama na javnim mestima uz "nedolično" ponašanje naročito kada se nalaze u grupi, i sl. Navedeno pokazuje izuzetan i neprihvatljiv punitivizam u nastojanjima da se formalnim merama /preterano/ reaguje na inače prilično uobičajena ponašanja mladih kada zajedno provode slobodno vreme. Na taj način se kompromituje ideja o suzbijanju težih formi anti-socijalnih ponašanja, a ne onih ponašanja koja kod "preosetljivih" građana, netolerantnih na potrebe i stil života mladih, stvaraju očekivanja da treba da budu zaštićeni od svakog oblika narušavanja njihovog mira i spokojsva. Ovakav punitivizam kompromituje i ideju inkluzije mladih u aktivnosti lokalne zajednice, kao životnog okruženja za sve uzraste, sa

¹⁸ Davies T. (2009), "Neighbourhood Regeneration: Routes Out of Disappointment", *Journal of Urban Regeneration and Renewal*, 2/2009, 337-50, 338.

¹⁹ Donoghue J., (2011), 16-17.

²⁰ Grier, A., Thomas, T. (2004), "A War for Civilisation as we know it: Some observations on tackling anti-social behaviour", *Youth and Policy*, 82, 1-14.

pravom da svako na civilizovan način zadovoljava svoje /različite/ kulturne, socijalne i druge potrebe.²¹

Dalje, posebno se kao diskutabilna i sa stanovista zaštite ljudskih prava, apostrofira politika korišćenja medija za sprovođenje strategije "naming and shaming", na osnovu koje su putem plakata ili u medijima isticane fotografije i imena pojedinih lica kojima je izrečen neki od **ASBO**. Ukazuje se na neselektivnost ovakvih poteza i njihovu problematičnost sa stanovišta postizanja preventivnih učinaka, umesto kojih se ovakvim pristupom pojedinci i njihove porodice izlažu stigmatizaciji, a pojačava se i opasnost od dodatne kriminalizacije učinilaca pojedinih delikata.²²

Kritičari ukazuju da **ASBO** imaju takav kapacitet, koji omogućava da se anti-socijalna ponašanja koja su u suštini prekršaji, prekomponuju u krivična dela i da se prekršiocu izreknu zatvorske kazne, da nisu dovoljno zaštićena prava deteta,²³ da do primene pojedinih mera može doći i na osnovu peticije ili referenduma građana, crkvenih zajednica, i sl., u slučajevima kada se više radi o netoleranciji sredine na različitosti ili niskom stepenu tolerancije za ponašanja koja nisu ozbiljni prekršaji. Ima dosta pojava koje ukazuju da se išlo u potpuno suprotnom smeru od onoga što je bila intencija uključivanja građana u sistem suzbijanja ozbiljnih i težih formi anti-socijalnih ponašanja. U vezi sa ovim, pojedini autori postavljaju pitanje da li sankcije i mere obuhvaćene **ASBO-s** predstavljaju sredstva za isključivanje /nepoželjnih/ pojedinaca iz lokalne zajednice, ili fokus treba da bude na merama inkluzije kroz osmišljene mere-naloge, kao što su programi podrške roditeljima, diverzione mere usmerene na promenu ponašanja maloletnika i drugih lica, medijacije, zaključivanje ugovora o prihvatanju dobrih običaja u ponašanju među susedima i građanima lokalne zajednice /da se neće vandalski ponašati, puštati glasnu muziku, vređati i maltretirati druge, priljati javne prostore, crtati grafite, da će poštovati ugovor o stanovanju i održavanju stanova, i sl./. Pored pozitivnih primera, koji nisu zanemarljivi, zaključak je da ima

²¹ Interesantno je da je časopis "The Guardian" objavio da Vlada razmatra donošenje tzv. "baby ASBO-s" za decu ispod 10 godina. Prema: Smithson, S. and Flint, J., (2006), 23.

²² Davies T. (2009), "Neighbourhood Regeneration: Routes Out of Disappointment", *Journal of Urban Regeneration and Renewal*, 2/2009, 337-50, 946.

²³ Ukazuje se na pojačanu kriminalizaciju maloletnika, uz istovremeno postavljanje niza veoma problematičnih ograničenja kao što su: zabrana kretanja posle određenog vremena /Curfew Orders/, zabrana kretanja u grupama i boravak na nekim javnim prostorima ili u trgovačkim centrima, kada njihovo ponašanje kod pojedinih građanana izaziva nelagodu ili strah /Dispersal Orders/, nošenje određene odeće, i dr. Smithson, S. and Flint, J., (2006), 23.

dosta prostora za preispitivanje i promene.²⁴ Pojedini autori su toliko kritični prema novoj regulativi, da iznose stav da se o **ASBA** jednostavno ne može nista pozitivno reći, da je instrument socijalne kontrole, da su ciljna grupa njegove primene marginalizovani i najranjiviji članovi društva /maloletnici, korisnici socijalne pomoći, siromašni stanovnici sa periferije uglavnom iz delova gde su zgrade sa socijalnim stanovima, prostitutke, beskućnici, alkoholičari i naromani/, da zakon nema kapacitet za preventivno delovanje i jačanje socijalne kohezije, i dr.²⁵

LITERATURA

- (1) Ashworth, A. (2004). "Social Control and Antisocial Behaviour: The Subversion of Human Rights?", *Law Quarterly Review*, 120/2004
- (2) Conservative Party Manifesto, www.conservatives.com/2010/
- (3) Davies, T. (2009). "Neighbourhood Regeneration: Routes Out of Disappointment", *Jurnal of Urban Regeneration and Renewal*, 2/2009
- (4) Donoghue, J. (2010). *Anti-Social Behaviour Orders-A Culture of Control?*, Palgrave, Macmillan 2010
- (5) Donoghue, J. (2011). "Anti-social Behaviour, Community Engagement and Judicial role in England and Wales", *British Journal of Criminology*, Advanced Access, published October 29, 2011
- (6) Flint J., Nixon J. (2006). "Governing Neighbours: Anti-social Behavior Orders and New Forms of Regulating Conduct in the UK", *Urban Studies*, Vol. 43, Nos 5/6, 939-955, May 2006
- (7) Grier, A., Thomas, T. (2004). "A War for Civilisation as we know it: Some observations on tackling anti-social behaviour", *Youth and Policy*, 82
- (8) Hodgkinson, S., Tilley, N. (2007). "Policing Anti-Social Behaviour: Constraints, Dilemmas and Opportunities", *The Howard Jurnal* Vol. 46, No. 4/2007
- (9) Radulović, LJ. (2010). "Maloletničko krivično pravo Engleske i Velsa- između "etosa brige i zaštite" i "etosa odgovornosti i kažnjavanja", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/2010
- (10) Smithson, S. And Flint, J. (2006). "Responding to Young Peoples Involvement in Anti-Social Behaviour: A Study of Local Initiatives in Manchester and Glasgow" *Youth & Policy*, 93/2006

²⁴ *Ibid.*, 946-8.

²⁵ Donoghue, J., (2010), *Anti-Social Behaviour Orders-A Culture of Control?*, Palgrave, Macmillan 2010, 3-4.

- (11) Trebješanin, Ž. (2008). Rečnik psihologije, Stubovi kulture, Beograd (2008).

ANTI-SOCIAL BEHAVIOR POLICY IN ENGLAND AND WALES

*This article is focused on recent legislation in UK dealing with problem of anti-social behavior. This problem has been one of the central policy preoccupations of government in the last few decades. The new approach present in **Anti-Social Behavior Act** emphasized the fundamental importance of community and citizen participation and involvement in policy of reduction anti-social behavior. There is 1. Political and 2. Legal context: 1. increasing public confidence in the criminal justice system and reducing fear of crime, redistributing power from the state to society, from the centre to local communities, giving people the opportunity to take more control over their lives in connection and collaboration with public service. 2. Improve Community justice principles /community crime prevention, community policing, community courts, restorative justice sanctioning systems, citizen reparative boards, et. cet./.*

KEYWORDS: Anti-social behaviour / Local community-government-citizen / Problem-solving approach to anti-social behaviour: community justice principles

KRIMINALIZACIJA KRIZE MUŠKOSTI*

Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U poslednjih dvadeset godina značajan obim istraživanja posvećen je socijalnoj konstrukciji maskuliniteta, muškoj pozicioniranosti i praksi u rodnim relacijama. Društvena determinisanost rodnih razlika omogućuje analitički pristup maskulinitetu kroz čije se promene mogu sagledavati efekti različitih socijalno-psiholoških fenomena. Variranje maskuliniteta deo je identitetskih promena koje se mogu posmatrati, kako na nivou individualnog sazrevanja adolescenta, tako i kao deo složenih i međusobno povezanih društvenih procesa. U procesu repatrijalizacije, ali i kriminalizacije tradicionalni patrijalni identitet evocira ratnički kod militantne muškosti koja nudi povratak izgubljenog muškog dostojanstva. Tako normativna muškost zapada u krizu nasilja, u kojoj se izgubljene društvene pozicije, ugrožena egzistencija i destabilizovani identitet nadomešćuju zločudnim nasiljem. Kriminalno ponašanje može da posluži kao resurs za određeni tip muškosti.

KLJUČNE REČI: maskulinitet / feminitet / adolescencija / kriminal / nasilje / kriza

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: olja64@eunet.rs

UVOD

Uvođenje koncepta hegemonije i hegemonijskog maskuliniteta (Connell, 1995) u analizu rodnih odnosa omogućilo je razumevanje maskuliniteta kroz odnose moći koje karakteriše muška dominacija. Dominacija koja se očituje u rodnim odnosima ugrađena je i normalizovana u društvenim odnosima i strukturama. Rodne relacije ne uključuju samo odnose između muškaraca i žena, već i između različitih grupa muškaraca podrazumevajući hijerarhiju u kojoj se te grupe pojavljuju kao nejednake, a jedan ili više modela maskuliniteta postoji kao dominantan u odnosu na ostale koji su subordinirani, marginalizovani i isključeni. Hegemonijski maskulinitet je blizak konceptu normativnog maskuliniteta, ali ne mora u potpunosti da se podudara sa njim, jer nosioci hegemonijskog maskuliniteta mogu biti retki pojedinci koji dele većinu osobina definisanih normativnim maskulinitetom, ali ga u određenoj meri prevazilaze svojim nadprosečnim i ekstraordinarnim svojstvima.

U odnosu na podređene maskulinitete, hegemonijski se postavlja kao apsolutno dominantan, a opresija nad njima može da predstavlja generator u snaženju i uspostavljanju dominacije, posebno kada izostanu društveni i ekonomski uslovi da se ona ostvari. Veza između hegemonijskog i normativnog maskuliniteta se ogleda u prihvatanju specifičnog vrednovanja pojedinih oblika muškosti, davanja smernica drugim muškarcima, pri čemu se žene manje ili više otvoreno stavljaju u podređen položaj koji se prihvata kao prirodan poredak stvari. Većina muškaraca, a ne samo nosioci hegemonijskog maskuliniteta imaju koristi od patrijalne muškosti kao dominantnog obrasca, jer on omogućuje simboličku i stvarnu prednost u odnosu na žene, pre svega, u raspodeli moći, prestiža i materijalnih dobara.

Individualni i društveni nivo maskuliniteta može predstavljati mesto rascepa između onoga što društvo smatra dominantnim obrascem muškosti i individualnog ili porodičnog modela koji ne priznaje i ne prihvata vladajući obrazac maskuliniteta. Stoga maskulinitet podrazumeva konfiguraciju praksi unutar rodnih odnosa, odnosno strukturu koja uključuje institucije, ekonomske odnose, isto kao i interpersonalne odnose i seksualnost (Connell, 1995).

Društvena dimenzija maskuliniteta je izuzetno važna kada se radi o promeni jer promenu rodnih praksi kod mladića/muškaraca teško je postići samo uveravanjem da je promena važna. Pojedinaac može biti voljan da se promeni ali ga institucije, ili pak pritisak vršnjačke grupe, mogu odvratiti od toga. Ideja da su muškarci suštinski drugačiji od žena, i da postoji nepremostiva biološka i društvena razlika između maskuliniteta i feminiteta čine osnovu patrijalnosti koja varira u odnosu na istorijski i

društveni kontekst, a klasni, etnički, starosni, religijski i drugi faktori određuju šta će biti primarna muška uloga.

Tradicionalna patrijahalnost kao dominantni obrazac muškosti, u srpskom društvu opstaje generacijama. Različiti varijeteti muškosti karakteristični za pojedine istorijske periode nisu dovodili u pitanje hegemonijsku muškost shvaćenu kao dominaciju patrijahalne muškosti. Odnos moći i muške dominacije direktno je povezan sa pitanjem ekonomske i socijalne pozicije pojedinca u društvenoj produkciji i može značiti različite stvari u različitim društvenim kontekstima. Dekonstrukcija patrijahalnog modela muškosti ne obuhvata samo proces emancipacije od tradicionalne patrijahalne muškosti, već napuštanje maskulinističkih etika i ideologija koje promovišu logiku dominacije kao pretpostavku delovanja u patrijahalno ustanovljenim društvenim uređenjima. Posebno je važan pokušaj "razotkrivanja patnje onih koje smo do juče smatrali onim drugima" (Mujkić, 2000 prema Musić, 2012: 74).

Borba za prevlast između različitih obrazaca maskuliniteta koji teže da postanu normativno-važeći predstavlja borbu oko ekonomske i društvene moći i rezultat je uspostavljenih odnosa moći. Iako je koncept hegemonijskog maskuliniteta kritikovan sa stanovišta dinamike relacija i neprestanog preoblikovanja koncepata maskuliniteta i feminiteta u savremenom društvu, tom činjenicom nije prevaziđena hijerarhijska struktura koja determiniše odnose maskuliniteta i feminiteta, kao i različitih obrazaca maskuliniteta između sebe. Dinamika promene u hijerarhijski određenim relacijama između različitih tipova muškosti odvija se pod uticajem brzih društvenih, ekonomskih i političkih kretanja u kojima su mnogi muškarci pretrpeli tešku marginalizaciju, usled klasnih, starosnih, fizičkih i etničkih karakteristika.

Iskustvo socijalne patnje oličeno u rodnom aspektu veoma je snažno. Muška ugroženost, ili stradanje muških subjekata dovodi do destabilizovane muškosti. Samodestruktivno i destruktivno ponašanje je reakcija uzdrmanog muškog samopoštovanja, i nemogućnost za potvrdu visoke samoprocene (koja potiče, kako od interiorizovanih stavova o značaju muškosti, tako i od pritiska sredine da se ona potvrdi), kako u okvirima porodice, tako i u širem okruženju. Muški doživljaj marginalizacije je dramatičan, jer su, po patrijahalnom ključu, trpljenje, pasivnost i pristajanje na neuspeh rezervisani za žene. Reakcija na gubitak ekonomskog, društvenog i profesionalnog stausa se ogleda u, očaju i nemoći kao izrazu konstantne povrede i poniženja koji su pojačani rodnom dimenzijom i značajem muške uloge. Težnja da se "prava" ili "normalna" muškost realizuje kroz uspeh i sposobnost da se zaradi novac, brine o ženi i deci, poboljša položaj na radnom mestu uslovljena je

okvirima tradicionalne hegemonijske muškosti koja podrazumeva heteroseksualnost, ekonomsku autonomiju, profesionalni uspeh i snagu kao suprotnost u odnosu na sve što je ženstveno (Connell and Messerschmidt, 2005).

Siromaštvo, alkoholizam, nasilje u porodici i izvan nje česta su reakcija na socijalne probleme pred kojima se pojedinac oseća nemoćnim. Snaženje i kompenzacija za izuzetno nepovoljne socio-ekonomske okolnosti, kakve su prisutne u Srbiji, često se postižu nasiljem¹ koje je usmereno ka feminitetu i subordiniranim oblicima maskuliniteta, kao još nemoćnijim oblicima društvene egzistencije. Na taj način, žrtve - ljudski viškovi nastali u procesu ekonomskih i političkih promena koji je izazvao ekstremnu ekonomsku nejednakost i polarizaciju, propadanje ruralnog i industrijskog sektora i ogromnu nezaposlenost, postaju opresivni ne u odnosu na pretpostavke svoje loše pozicije, već u odnosu na grupacije koje prepoznaju kao slabije u rodno-hijerarhijskom režimu starog/novog poretka.

U procesu repatrijalizacije tradicionalnog patrijalnog identiteta evocira se ratnički kod militantne muškosti koja teži povratku izgubljenog dostojanstva putem šovinističke, nasilničke i kolektivne pripadnosti muškoj ideji. Tako normativna muškost zapada u krizu nasilja, u kojoj se izgubljene društvene pozicije, ugrožena egzistencija i destabilizovani identitet nadomešćuju zloćudnim ideologijama inspirisanim nasiljem, često izraženim kao mačizam. Izgubljene mogućnosti pozicioniranja u novim hijerarhijama kompezuju se snaženjem konstrukta hipermuškosti koji se približava kriminalu i radikalizovanom nasilju prema drugačijem i drugom (ksenofobija, homofobija, mizoginija i dr.).

Tvrdi maskulinitet koji uključuje mizoginiju i pojačanu agresivnost prema feminitetu različitog tipa može se povezati sa narastajućim resantimanom muškaraca koji usled gubitka realne društvene i ekonomske moći ne mogu da ostvare ulogu koja im je namenjena, što se kompenzuje kroz snaženje

¹ Svaka treća žena u Srbiji je žrtva fizičkog nasilja u porodici. Svaka druga žena u Srbiji je žrtva psihičkog nasilja, a svaka četvrta je bar jednom u životu bila izložena fizičkom nasilju u porodici. Svakog trećeg dana u crnim hronikama dnevnih novina u Srbiji izveštava se o delu koje je posledica nasilja u porodici. Policiji se u Srbiji prijavljuje samo 16, 5% slučajeva nasilja u porodici. U 25% ispitanih slučajeva nasilje se ponavljalo više od 5 puta. U 18% slučajeva, sem žene, zlostavljani su i drugi članovi porodice. Čak 7.4% nasilnika koristi oružje ili oruđe kojim može da zada teške telesne povrede. U 74.8% slučajeva nasilja nad ženama nasilnik je njen sadašnji ili bivši muž, a u ostalim sl. to su očevi, majke, deca... U 37.2% slučajeva nasilnik je pod dejstvom alkohola. Podaci preuzeti iz istraživanja Viktimološkog društva Srbije iz : V. Nikolić-Ristanović i M. Dokmanović - Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primena na Zapadnom Balkanu, 2006. i V. Vlašković: Nasilje u porodici, 2008.

muškog koda, muške solidarnosti i muške nasilnosti. Faktička nemoć mnogih muškaraca da ispune zahteve normativnog maskuliniteta, na taj način, izbegava da bude predmet kritičkog promišljanja i preispitivanja dubljih društvenih uzroka sopstvene marginalizacije, stradanja, egzistencijalne nesigurnosti i socijalne isključenosti. Pojačani negativni aspekti maskuliniteta posledica su nemogućnosti da se osopore društvene pretpostavke gubitka ekonomske i socijalne sigurnosti velikog broja muškaraca i žena, ali revolt muškaraca ne izlazi iz okvira patrijahalnog modela u okviru koga je došlo do smene u pobedničkim oblicima muškosti.

ADOLESCENTSKO NASILJE I MASKULINITET

Preovlađujuća usmerenja u tumačenju adolescentskog nasilja kreću se od isticanja negativnog uticaja preterano agresivnih medijskih sadržaja posvećenih deci i omladini (Klein i Chancer, 2000), uključujući Internet, video igre koji podstiču identifikovanje adolescenata sa nasilničkim ponašanjem, do socijalno-psiholoških objašnjenja koja uključuju porodičnu patologiju, siromaštvo, nejednakost, i sl. Rodni aspekt je dugo bio zanemaren u teorijama o kriminalitetu i maloletničkoj delinkvenciji.

Prvi značajan osvrt na ulogu muškosti u maloletničkom kriminalitetu dao je Albert Koen (Alber Choen, 1956) u knjizi *Delinkventni dečaci*, stavljajući je u centar kriminološke analize. Prema Koenu, muška omladinska subkultura u osnovi obezbeđuje alternativni kontekst u kome obični dečaci, ili pak oni koji su manje od običnih, uspevaju da steknu sigurnost u sebe kroz maskulinitet koji će ih učiniti važnim u ovom svetu (Carrington, 1998: 79).

U kasnijim istraživanjima se "opasni maskulinitet" ili "hiper-maskulinitet" pojavljuje kao moguća, ali ne i neizbežna faza u adolescentskom sazrevanju dečaka. Adolescentsko doba je izuzetno problematičan prelaz iz dečaštva u zrelo doba. Tokom tog procesa se mnoge instance seksulanog, homofobičnog i drugih nasilja pojavljuju u kontekstu dečačkog stabilizovanja (ibidem, 84). Okretanje ka maskulinitetu kao rizičnom faktoru usmerava pažnju istraživača na lokalnu kulturu i hijerarhije, vršnjačke interakcije, normativne rodne ideologije i interakcije između nastavnika, adolescenata i rodnog identiteta (Kimmel i Mahler, 2003).

Baveći se problemom školskog nasilja američki sociolozi su ukazali da termini kao što su "finejdžersko nasilje", "omladinsko nasilje", "gang nasilje", "nasilje iz predgrađa" pretpostavlja jednaku zastupljenost dečaka i devojčica u kriminalitetu sa elementima nasilja i da se malo pažnje posvećuje činjenici da je nasilje u značajnoj meri zastupljenije kod dečaka, te da se maskulinitet pojavljuje kao pojedinačni i najveći rizični faktor kod školskog nasilja. Po

mišljenju autora, dečaci koji ga čine nisu psihopatološki devijanti, već se pre, mogu opisati kao previše prilagođeni partikularnim normativnim konstrukcijama maskuliniteta, konstrukciji koja definiše nasilje kao legitiman odgovor na stanje ugroženosti i pretpostavljenog poniženja (Kimmel i Mahler, 2003). Uprkos sličnostima između polova u većini statističkih merenja pojavljuje se jedna uporna rodna razlika, a to je nasilje i spremnost da ga dečaci vide kao legitimno sredstvo u rešavanju konflikata. Četiri puta više tinejdžera od tinejdžerki smatra da je fizički sukob neizbežan i opravdan u odbrani sopstvene pozicije (Kimmel, 2000). Psihološka saznanja koja se zasnivaju na merenju stavova o muškosti i ideologiji muškosti dokumentuju u svojim rezultatima da se nasilje legitimise kao "muškost" i da je ono normativno za većinu dečaka (Lefkowitz, 1997). U osnovi ovakvog ponašanja stoje kriterijumi koji određuju adekvatnu rodnu pojavnost sa utvrđenim kodovima muškosti. Oni dovode do "kulturalne marginalizacije" onih koji ne pripadaju "tvrdj muškosti" što se često ispoljava kroz homofobično nasilje, maltretiranje, pretnje drugim dečacima, mazohističke i sadističke igre i rituale, ekscesne i rizične postupke (pijanstva i vožnje u pijanom stanju) i seksualno nasilje. Zlostavljanje, nasilje i polna zrelost počinju vrlo rano kod dečaka sa pojedinačnim rezonancama u sedmoj i osmoj godini života (Chu, 2000). Za razliku od devojčica, dečaci "stiču glas" neautentičnim stavovima muškosti, lažnom hrabrošću, bezrazložnim i rizičnim nasiljem koje ustanovljava "dečačke kodekse" ili "maske muškosti". Ovaj "oklop muškosti" skriva toplu, saosećajnu, komunikativnu i ranjivu bića iza veoma rano izabranog stoičkog, nekomunikativnog i grubog ponašanja.

Priče o dečacima i njihovim bandama u američkoj kulturi imaju svoje društveno-istorijsko utemeljenje. Konstrukt "dečačkog koda" se povezuje sa razvojem kulture industrijskog društva u Americi, a promene koje su zahvatile postindustrijsko društvo poznog kapitalizma (nestabilno tržište rada, promene na planu porodice, porast individualizma) dovele su do diverzifikacije obrasca muškosti.

Iako se, dinamika maskuliniteta odvija u neprekidnoj interferenciji opšte normativne konstrukcije maskuliniteta i njegovih lokalnih osobnosti (identitet, starost, seksualnost, rasa, nacionalna i klasna pripadnost), u tom mnoštvu se, prema sociologu Irvingu Goffmanu (1963), samo jedan tip muškosti u Americi pojavljuje kao neosporan i neupitan. To je mlad, oženjen, beo, urban, severni, heteroseksualan, protestant, otac, sa završenim koledžom, zaposlen sa punim radnim vremenom, sa dobrim izgledom, uspešan u sportu. Svaki muškarac koji ne uspeva da se kvalifikuje za ovakav profil, sagledava sebe, makar na momente, kao nedovoljno vrednog, nekompletnog i inferiornog muškarca (Goffman, 1963:128).

Odgovor na pitanje "šta znači biti muškarac" u Srbiji, kao postkonfliktnom i posttranzicionom društvu suočava se sa konfuzijom u kojoj se u okviru patrijahalnog modela prožimaju različiti diskursi muškosti. Dominatni tradicionalni patrijahalni obrazac koji opstajao tokom socijalističkog perioda u formi emancipovane muškosti koja deklarativno priznavala rodnu jednakost, pod naletom tranzicije će biti rekonstruisan u procesu re – tradicionalizacije i re – patrijarhalizacije², da bi se u posttranzicionoj Srbiji situacija menjala pod uticajem potrošačko-konzumerske kulture rukovođenom potrebama tržišta. Smena ideologija neće osporiti dominaciju patrijahalne muškosti u Srbiji, ali će se u različitim periodima različitim intenzitetom ispoljavati dva osnovna sindroma patrijarhata – agonizam i hedonizam³. S tim u vezi, normativni maskulinitet ostaje u okvirima tvrde muškosti, a sa njim povezano nasilje će biti posledica različitih izvora frustracije.

KRIMINAL

Rod kao rutinsko ostvarivanje muške uloge kroz svakodnevnu interakciju identifikuje način na koji je muškost direktno povezana sa kriminalnim ponašanjem, posebno kada je reč o upotrebi nasilja (Walklate, 1995:172). Obrasci naučeni u procesu socijalizacije zaduženi su za adekvatno predstavljanje muškosti. Konstantna samoprezentacija muškosti prisutna je tokom svake društvene interakcije, muškost je u stalnom procesu re-kreacije koja se odvija u porodici, na poslu, u školi kao i u svim društvenim saodnošenjima. Cilj ove predstave je potvrda moći i dominacije (Miedzian, 1991). Muško nasilje je blisko ovom zahtevu i tumači se kao podrška održanju statusa i osećanja muškog identiteta. Kako u tradicionalnim, tako i u alternativnim načinima postizanja muškosti postoje jasno utvrđene karakteristike, sredstva i sposobnosti koje se razumeju kao muževne. Te karakteristike su reorganizovane kroz istoriju, ali postoje prepoznatljive sličnosti u konceptima koji su sračunati da pokažu muškost.

Njihova zajednička osobina je da u prvi plan stavljaju fizičku i mentalnu snagu i dominaciju. (Miedzian, 1991; Messerschmidt, 1993; Gutmann, 1997:403). Ove karakteristike su prihvaćene na opšte-društvenom nivou i predstavljaju adekvatno prikazivanje roda u sklopu socijalne interakcije

² Blagojević Marina, 2008/2009. *Ko Polaže računa ženama? Rod i odgovornost*. Altera – Gender Research and Consultancy, Budapest

³ Patrijarhat je izuzetno osetljiv problem, a često se deli na dva sindroma: agonizam i hedonizam (vidi više o tim idejama u Katunariću 1984; takođe From 1976/II, 10 i dalje) navedeno prema Nedeljković, 2010:54

koju akteri i okruženje smatraju ispravnom. Maskulinitet određen fizičkom snagom, agresivnošću i vidljivim dokazima samoprezentacije muški identitet definiše osobinama hrabrosti i čvrstine (Messerschmidt, 1993; Gutmann, 1997). Muškarci su predodređeni da preuzimaju veći rizik nego žene, riskantno ponašanje je važan aspekt u afirmaciji maskuliniteta.

Kriminal predstavlja polje u kome se suspenduje važnost pravnog i krivičnog aspekta rizičnog ponašanja, u situacijama kada nekriminalni resursi nisu dostupni, alternativni i kriminalni resursi će se ukazati kao korisni u ostvarivanju muške rodosti (Messerschmidt, 1993). Moć muškosti potiče iz prodičnog porekla, obrazovnih postignuća, prihoda, socijalnih i političkih veza, a njihov izostanak može voditi ka nasilnom ponašanju kao alternativnom resursu koji nadoknađuje zaostajanje u statusu definisanom hegemonijskim maskulinitetom.

Iako hegemonijski maskulinitet ne prevladava u statističkom smislu u populaciji jer ga samo manjina muškaraca praktikuje i može ga ostvariti, dividende koje muškarci ostvaruju u vidu prednosti i privilegija koje imaju kao pripadnici muškog roda predstavljaju izvor njihovog pojačanog samopouzdanja i samoprocene. Najvidljiviji predstavnici hegemonijskog maskuliniteta ne moraju nužno biti najmoćniji muškarci, to mogu biti glumci ili sportisti, literarni i filmski junaci, a u određenim društvenim okolnostima i zločinci koji dobijaju status junaka (Pavićević, Patić, 2011). Mitovi, folklor, masovni mediji i društveni stereotipi normiraju dominantni maskulinitet. On se formira i biva prihvaćen neopaženo kroz manje ili više suptilne mehanizme reprodukcije dominantne patrijarhalne rodne strukture, kako kroz institucije, tako i kroz neformalne gurpe. Kriminal, a posebno nasilje, nude muškarcima mogućnost da ostvare "pravo na muškost" koje im je osporeno slabo plaćenim poslom, nestabilnim tržištem rada i nemogućnošću da participiraju u privilegovanom statusu muškosti.

Sfera kriminala je izrazito rodno segregirana, te samo uključivanje u podzemne kriminalne strukture pojačava osećanje superiornosti kao dominacije muškosti. Tvrda mačo muškost militantnog oblika kakva odlikuje muškarca-kriminalca, ženu stavlja u poziciju objekta koji je određen ekstremnim i radikalnim ispoljavanjem hegemonijskog maskuliniteta. Ona je predmet istovremenog prisustva različitog oblika eksploatacije i paternalističke zaštite pri čemu je nasilje neizostavni element. Nasilje ima simboličko i faktičko značenje. Kompleksnost maskuliniteta kakva postoji u društvenoj praksi u kriminalnoj subkulturi je isključena, i konfliktna u odnosu na maskulinitete koji su pozicionirani pri dnu maskuline hijerarhije. Oni će biti simbolički asimilirani u feminitet, a takvi muškarci će biti označeni kao "devojčice" i "tetkice", označeni imenima koja će ih činiti sličnijim ženskom rodu.

Moć kriminalizovane muškosti garantuje revitalizaciju ugrožene i ranjene muškosti koja je omanula u zadovoljavanju tradicionalnih i konvencionalnih zahteva normativne muškosti. Nasilje je ukalkulisano u samu pripadnost kriminalnoj subkulturi i deljenje moći prenosi se na pojedince koji joj pristupe. Magnetizam visoko pozicionirane muškosti koja se zasniva na izuzetno rizičnom ponašanju, brzom pristupu materijalnim dobrima, lagodnom i raskošnom životu, seksualnoj sanzi i fizičkoj moći, vanrednoj snalažljivosti i hrabrosti čini kriminalce harizmatičnim i izuzetno privlačnim i sa stanovišta feminiteta koji se prilagođava tako definisanom rodnom režimu.

Kriminalizovana kultura srpskog društva, u devedesetim godinama dvadesetog veka, kriminalce je proglasila za heroje. Kriminalno ponašanje je afirmisano kao prihvatljiv, alternativni način da se u subratnim okolnostima, ekonomskoj blokadi i kriminalizovanoj smeni društvenih elita projektuje i ostvari muškost. Nasilje je prepoznato kao tradicionalno sredstvo za uspostavljanje muškosti, koje će se u okolnostima krize i vrednosne konfuzije pokazati kao neizostavni deo stabilizovanja muškog identiteta. Pretnja muškom samopoštovanju kao kolateralna šteta procesa ekonomske i političke transformacije za veliki deo muške populacije odvijala se paralelno sa vrednosnom konverzijom koja je političkoj eliti omogućila da kriminalnu i nelegalnu društvenu marginu uvede u legalne ekonomske i društvene tokove i učini je društveno prihvatljivom i poželjnom. Posledice su bile izuzetno dalekosežne i teško otklonjive, posebno kada je reč o adolescentima.

Nasilje i kriminal i dvadeset godina nakon ekstremne kriminalizacije društva opstaju kao način da se u punoj meri realizuje "muški kod" i kao "normalna" faza u odrastanju muškarca. Generacijska smena i inicijacija adolescenta koji se kandiduje da postane "pravi muškarac" podrazumeva nasilje kao otelovljenje naraslog samopouzdanja, biološke snage i nespontanosti koje karakteriše to životno doba. Podrška muškom samopouzdanju se ostvaruje kroz tvrdi koncept hipermaskulinizacije koji do ekstrema dovodi rizično ponašanje, neustrašivost, predatorska ponašanja u kome se svet i život vide kao mesto gde pobeđuju biološki najmoćniji pojedinci. Kriminalom osnaženi maskulinitet je atraktivan za klasno raznorodnu populaciju mladih, nije rezervisan pretežno za pripadnike nižih klasa kako bi se to očekivalo na osnovu istraživanja koja su rađena u Zapadnoj Evropi, posebno u Velikoj Britaniji.

Rasprostranjenost ovako shvaćene muževnosti potiče od kulturno-istorijskog nasleđa koje se zasniva na koliziji između legalnosti i legitimnosti koja je karakteristika srpskog društva u dugom istorijskom kontinuitetu. Nepodudarnost ova dva aspekta društveno dozvoljenog ponašanja je izražena kao veoma velika verovatnoća da se u uslovima kada legalna sredstva za postizanje tradicionalnog ili modifikovanog maskuliniteta nisu

dostupna, nelegalna sredstva proglašavaju za legitimna jer ih odobrava sistem vrednosti koji suštinski osporava legitimitet vladajućih normi i zakona. U tom procesu nasilje i kriminalne aktivnosti se tumače kao buntovništvo, socijalni revolt, hrabrost da se otvoreno krše norme nasuprot licemerju vladajućih struktura, ostvarivanje pravde, i sl. Populacija adolescenata na prvom koraku u osvajanju "prava na slobodu", pristaje da ih menja za "pravo na muškost". Potencijal za osmišljeni i bogatiji lični samorazvoj ograničava se prihvatanjem rigidnih patrijahalnih kodeksa koji se kombinuju sa narcističkim individualizmom potrošačke kulture i industrije zabave.

Potrošačko-hedonistička kultura masovne zabave sa izraženim kriterijumima konkurencije, tržišnog individualizma i materijalizma pojačava potrebu muškarca da se potvrdi kroz posedovanje i prezentaciju tako shvaćene uspešnosti. Egoizam, narcisoidnost i atomizacija individue rukovodene principom ulitmativnog hedonističkog zadovoljenja konzumerskih potreba odvija se u okrilju retraditionalizovane patrijahalnosti i hipertrofirane uloge muškarca kao dominantnog aktera koji za neuspeh plaća najveću cenu. U tom smislu, adolescenti vrlo brzo shvataju da put ka uspehu nije stvar kompromisa i da se neuspeh plaća nepriznavanjem, sramotom, i prezirom koji rezervisan za nemoćne i slabe. Prihvatanje izazova kriminalne subkulture razume se kao riskantan, ali efikasan način da se od života prigrabi najbolje.

Istovremeno sa popularizacijom kriminalne ikonografije došlo je do uspostavljanja adekvatnog feminiteta koji je određen očekivanom ulogom devojaka/žena koja ih čini erotiziranim objektima muške pažnje. Hipererotizacija ženskog izgleda u adolescentskoj populaciji predstavlja istovremeno podilaženje stereotipima, ali i način da se tvrda muškost potčini kroz "žensko oružje" lepotu, seksualnosti i telesnu privlačnost. Borba za opstanak i mesto u muškom svetu kriminalizovane estradne estetike oblikovala je feminitet koji položaj i ponašanje žena približava trgovini zasnovanoj na uspešnom plasmanu fizičkih aspekata ženstvenosti.

ZAKLJUČAK

Veza između muškosti i kriminala koja predstavljala fokus nekih kriminoloških istraživanja (Messerschmidt 1993, 1997; Newburn and Stanko, 1994), kritički je komentarisana, posebno u feminističkim studijama. Nedostaci se vide kao dejstvo hegemonijskog maskuliniteta koji je inkorporiran u kriminološke studije, pri čemu je, mesto žena određeno principom koji analitičari dele sa svojim ispitanicima. Insistiranje na muškim kodeksima kao načinu realizacije "žilave" muškosti sledi istu logiku isključivanja žene kao pasivnog subjekta, pri

čemu se istovremeno ogrešuje i o muškarce ne obraćajući dovoljno pažnje na muške strahove i uzbuđenja (Morgan, 1992).

U osnovi ovih kritičkih zapažanja stoji primedba da nije samo u pitanju "delovanje" muškosti kroz kriminal kao resurs, već i da kriminologija nudi resurse za delovanje muškosti (Walklate 1995:76). Kritika kriminološkog diskursa muškosti odnosi se na prisustvo patrijahalnog maskuliniteta u tumačenju uzroka kriminaliteta pri čemu rodna uloga muškarca zauzima preveliko i neopravadano značajno mesto u analizi. Klasiци kriminologije se optužuju za seksistički pristup u kriminološkoj analizi jer analitički tretman muškosti postavlja muškost kao aktivan element u odnosu na žensku pasivnost. Delinkvent postaje simbol nesputane tradicionalne muškosti koja ima auru glamura i romantike. Na Koenovo upozorenje da je hegemonijski maskulinitet sa tvrdo definisanim karakteristikama muškosti sadržan kao "podzemno" svojstvo u i organizovanim sportovima, fantaziji igara, u filmovima, televiziji i stripovima, Naffine dodaje da je prisutan i u kriminologiji (Naffine, 1987).

Međutim, muška identifikacija delinkventih subkultura, bez obzira na feminističke prigovore, ima osnove u društvenoj praksi čiji je deo i kriminal. To ne znači da rodni odnosi u samoj kriminalnoj margini nisu podložni dinamici promene rodnih odnosa i da se shodno njima neće menjati. U velikoj meri je prisutno ujednačavanje razlika u stopi počinjenog kriminala u adolescentskoj populaciji, pri čemu kvantitativni pokazatelji ne znače nužno i kvalitativnu promenu u rodnom režimu. Činjenica je da su kriminalitet i muškost povezani, jer u njihovom delovanju ima mnogo toga zajedničkog. Demonstracija fizičke snage, određena vrsta agresivnosti, vidljiv i spoljni dokaz postignuća bilo legalni ili ilegalni, to su aspekti koji čine idealnog muškarca i u sebi sadrže mnogo kriminalnog ponašanja. Nekada je vrlo tanka je linija razdvajanja između onoga što je muževno od onoga što je zločinac (Box, 1983: 175). Kriminalno ponašanje može da posluži kao resurs za određeni tip muškosti (Messerschmidt, 1993:27).

Razmatranje veze između pola roda i devijantnosti ostaje dinamički određeno promenama u rodnim strukturama sagledanim kao konfiguracija društvenih struktura. Kada je reč o omladinskoj subkulturi ne može se osporiti zaključak da one omladinske subkulture koje uključuju kriminal (ulične bande, ekstremističke ksenofobične grupe, huligani, fudbalske navijačke grupe), radikalizuju maskulinitet i muški šovinizam, za razliku od subkultura mladih koje nisu u vezi sa kriminalom (hipi pokret nasuprot skinhedsima, isl.)

U posttranzicionom društvu, kakvo je Srbija, naglašena kriminalizovana muškost ima dimenziju otpora novim obrascima potrošačke kulture koji se tumače kao previše feminizirani. Odrastanje u kome se izbor svodi na uspešno korporiranje u novu preduzetničko-potrošačku kulturu ili odbijanje i nemogućnost da se u

njoj učestvuje adolescenta/adolescentkinju približava ideji da se samopouzdanje može ostvariti prihvatanjem kriminalizovane alternative koja obećava glamur, moć, slobodu i autonomiju, uz istovremeno poricanje autoriteta koje karakteriše proces sazrevanja. Na širem društvenom planu kao problem se pojavljuje činjenica da kriminalizacija društva devedesetih nije prevaziđena raskidom sa antisocijalnim vrednostima, već se na nju nadovezala komercijalizacija i banalizacija društvene stvarnosti u kojoj humanitet nije postavljen kao centralna vrednost.

LITERATURA

- (1) Blagojević, M. (2008/2009). *Ko Polaze računa ženama? Rod i odgovornost*. Altera – Gender Research and Consultancy, Budapest
- (2) Box, S. (1983). *Power, Crime and Mystification* Routledge
- (3) Carrington K., and Pereira M. (2010). *Offending Youth: Sex, Crime and Justice* Federation Press.
- (4) Choen A. (1956). *Delinquent boys: the culture of the gang*, Bloomington, Indiana University Press.
- (5) Chu, J. (2000). *Learning what boys know: An observational and interview study with six four yearoldboys*. Unpublished doctoral dissertation, Graduate School of Education, Harvard University, Cambridge, MA
- (6) Connell R. W. and Messerschmidt J. W. (2005). HEGEMONIC MASCULINITY Rethinking the Concept, *GENDER & SOCIETY*, Vol. 19 No. 6, December 829-859
- (7) Connell, R. W. (1995). *Masculinities*, Polity Press.
- (8) Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc.
- (9) Gutmann, M. C. (1997). "Trafficking in men: the anthropology of masculinity." *Annual Review of Anthropology* 26:385-409.
- (10) Gutmann, M.C. (1997). "Trafficking in men: the anthropology of masculinity." *Annual Review of Anthropology* 26:385-409.
- (11) Kimmel, M. (2000). *The gendered society*. New York: Oxford University Press.
- (12) Kimmel, M., Matthew M. (2003). Adolescent Masculinity, Homophobia, and Violence Random School Shootings (1982-2001). *American Behavioral Scientist*, Vol. 46 No. 10, June, pp.1439-1458
- (13) Klein, J. and. Chancer L. (2000). 'Masculinity Matters: The Role of Gender in HighProfile School Violence Cases', in S. Spina (ed.) *Smoke and Mirrors: The HiddenContext of Violence in Schools and Society*, pp. 129–62. New York: Rowman & Littlefield
- (14) Lefkowitz, B. (1997). *Our Guys*. New York: Vintage Books.

- (15) Miedzian, M. (1991). *Boys will be boys: breaking the link between masculinity and violence*. New York: Doubleday.
- (16) Musić, L. (2012). Rod i globalizacija (Etika brige u sociologiji kao faktor prevazilaženja negativnih konsekvenci globalizacije *Sociološki diskurs*, godina 2, broj 3, str.63-88
- (17) Naffine, N. (1987). *Female Crime, the construction of women in criminology* Allen and Unwin: Sydney
- (18) Nedeljković, S. (2010). Maskulinitet kao alternativni parametar etničkog identiteta: Crnogorci u Lovčencu*, *Etnoantropološki problemi*, n. s. god 5, sveska 1, str.51-67
- (19) Newburn, T. and Stanko, E. (eds) (1994). *Just Boys Doing Business? Men, Masculinities and Crime* Routledge: London
- (20) Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2011). *O negativnom društvenom junaku*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (21) Walklate, S. (1995). *Gender and Crime*: Prentice Hall.

CRIMINALIZATION OF THE CRISIS OF MASCULINITY

In the last twenty years a significant degree of research was dedicated to the social structure of masculinity, male positioning and practice in gender relations. Social determination of gender differences enables an analytical approach to masculinity through whose changes effects may be viewed of various socio-psychological phenomena. Variations of masculinity are a part of identity changes which may be viewed both at the level of individual maturing of adolescents and as a part of complex and mutually linked social processes. In the process of repatriarchalization, but also criminalization, the traditional patriarchal identity evokes the warrior one in militant masculinity which offers a return of the lost male dignity. Thus normal masculinity falls into a crisis of violence, in which lost social positions, threatened existence and destabilized identity are compensated by malicious violence. Criminal behavior may serve as a resource for a certain type of masculinity.

KEY WORDS: masculinity / femininity / adolescence / crime / violence / crisis

ZLOUPOTREBA SLUŽBENOG POLOŽAJA*

Dragan Jovašević*
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Zakonito, kvalitetno, efikasno, blagovremeno i celishodno postupanje službenih i odgovornih lica u obavljanju poverenih javnih ovlašćenja i službene dužnosti predstavlja osnov i garanciju za funkcionisanje javnih službi i državnih organa uopšte. Zato je potrebno da službena (domaća ili strana) i odgovorna lica u državnim organima, organizacijama i zajednicama zakonito i efikasno obavljaju poslove u okviru svojih službenih ovlašćenja. Kršenjem tih ovlašćenja ili njihovom zloupotrebom, povređuju se prava i zakonom zaštićeni interesi drugih fizičkih i pravnih lica, ali se na taj način povređuje ili ugrožava i sama službenma dužnost takvih lica. Na taj način se ostvaruju obeležja krivičnog dela zloupotreba službene dužnosti koje poznaju brojna savremena krivična zakonodavstva, uključujući i zakonodavstvo Republike Srbije od prvih pisanih pravnih spomenika do današnjih dana. Upravo o pojmu, karakteristikama i sadržini osnovnog službenog krivičnog dela – zloupotrebi službene dužnosti u teorijskom i praktičnom smislu, govori ovaj rad.

KLJUČNE REČI: službena dužnost / službeno lice / zloupotreba / krivično delo / odgovornost / krivične sankcije

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: jovashana@ptt.rs

UVODNA RAZMATRANJA

Krivična dela protiv službene dužnosti predstavljaju različite oblike i vrste zloupotrebe službenog položaja i javnih ovlašćenja u vršenju službene dužnosti koje su upravo učinjene od strane službenih lica kao nosilaca tih ovlašćenja¹. Najčešće se ovde radi o postupanjima službenih lica u vršenju službene dužnosti, ne u interesu i za potrebe službe koju vrše, već u nekom drugom interesu – u nameri da na ovaj način pribave sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu kakvu korist, odnosno da drugome nanesu kakvu štetu ili da teže povrede prava drugih².

Tu se praktično radi o iskorišćavanju ili prekoračenju službenog položaja ili ovlašćenja ili o nevršenju službene dužnosti koje zbog posebno ispoljenog stepena težine i opasnosti Krivični zakonik³ predviđa kao krivična dela. Tako zapravo dolazi i do pojave zloupotrebe javnih ovlašćenja, službenog položaja, korupcije u raznim oblicima i vidovima što sve zajedno nanosi ogromne materijalne i druge štete ne samo pojedincima i ustanovama, već i celom društvu. S druge strane, ovakvim svojim postupanjem državni organi mogu da poljuljaju poverenje među građanstvom (kao podanicima države) u postojeći sistem i funkcionisanje ne samo vlasti, već i celokupnog pravnog poretka, pa i u efikasnost pravne države⁴.

Stoga je interes (pa i imperativ) svake države da suzbije ovakva nedopuštena ponašanja pojedinaca i grupa i da ih prinudi da svoja ovlašćenja i nadležnosti u postupanju vrše u granicama zakonom propisanim ili predviđenim u drugim podzakonskim opštim aktima. Svako prekoračenje i zloupotrebu ovih ovlašćenja država proglašava zabranjenim, protivpravnim i kažnjivim. Najopasnije oblike ovakvih ponašanja zakon inkriminiše kao krivična dela propisujući za njihove učinioce kazne (zatvor) i druge krivično pravne mere (mere bezbednosti i sl). Manje opasna ponašanja u sferi zloupotreba službenih ovlašćenja zakonodavac je propisao kao privredne prestupe, prekršaje, ali i kao disciplinske prestupe.

¹ M. Radovanović, M. Đorđević, *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd, 1975. godine, str.369-371.

² D. Jovašević, *Leksikon krivičnog prava*, Beograd, 2011. godine, str. 462.

³ *Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005*. Više: D. Jovašević, *Krivični zakonik Republike Srbije sa uvodnim komentarom*, Beograd, 2007. godine.

⁴ G. Mišić, *Kaznena djela protiv službene dužnosti – poseban osvrt na kaznena djela korupcije*, *Radno pravo*, Zagreb, broj 9/2006. godine, str. 60-68.

Ovakve pojave nisu samo relikv prošlosti, već su one, na žalost, karakteristične i za naše današnje društveno uređenje na početku 21. veka⁵. Takve povrede pogađaju pre svega pojedince, a potom i celo društvo. Ta zloupotreba, korumpiranost i samovlašće organa sa javnim ovlašćenjima i njihovih službenih lica predstavlja veliko društveno zlo koje istovremeno dovodi i do narušavanja ugleda pojedinih službi i organa, pa i autoriteta cele vlasti⁶. Stoga se upravo predviđanjem krivičnih dela i drugih vrsta delikata protiv službene dužnosti službenih lica teži za potpunim obezbeđenjem ispravnosti, zakonitosti, efikasnosti i celishodnosti u radu državnih organa i drugih organa sa javnim ovlašćenjima i tako očuva poverenje građana u samu tu vlast i pravni poredak uopšte⁷.

POJAM SLUŽBENIH KRIVIČNIH DELA

Krivična dela protiv službene dužnosti⁸ (službena, službenička ili činovnička krivična dela) predstavljaju u suštini razne vrste zloupotreba službenog položaja i javnih ovlašćenja u vršenju službene dužnosti od strane službenih lica kao nosilaca tih ovlašćenja⁹. Država kao organizovana društvena organizacija u svom aparatu ima više organa koji čine pojedine službe sa javnim ovlašćenjima. Državni aparat ima težnju da stalno jača, što vremenom dovodi do povećanja broja službi i lica koja rade u njima. Na taj način država se postepeno pretvara u samostalnu snagu koja istina izvire iz društva što ima za posledicu da pojedine službe i organi vrše javna ovlašćenja, ne samo u interesu cele države (i celog društva), nego i u svom sopstvenom interesu¹⁰.

Tako zapravo i dolazi do pojave zloupotrebe javnih ovlašćenja, zloupotrebe i kršenja službenog položaja, korupcije u raznim oblicima što nanosi ogromne štete ne samo pojedincima i ustanovama, već i celom društvu, pa i međunarodnoj zajednici u celini. Stoga je interes svake pravne države da u ime vladavine prava i zaštite korpusa osnovnih ljudskih prava i sloboda,

⁵ D.Jovašević, Korupcija kao oblik ugrožavanja vladavine prava u Srbiji, Zbornik radova, Srbija- politički i institucionalni izazovi, Beograd, 2008. godine, str. 385-416.

⁶ M. Jelenski, Prevencija privrednog kriminaliteta, Priručnik, Zagreb, broj 1/1991. godine, str. 50-57.

⁷ G. Mišić, Kaznena djela protiv službene dužnosti – poseban osvrt na korupcijska kaznena djela, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2005. godine, str. 82-95.

⁸ Ž. Đurić, D.Jovašević, M.Rakić, Korupcija – izazov demokratiji, Beograd, 2007. godine, str.178-193.

⁹ D. Jovašević, Pojam i karakteristike službenih krivičnih dela, Sudska praksa, Beograd, broj 6/2005. godine, str. 55-62.

¹⁰ J. Kregar, Korporacijski kriminal i nove mjere suzbijanja korupcije, Revizija, Zagreb, broj 3/2004. godine, str. 5-18.

suzbije, spreči i predupredi ovakva nedopuštena, protivpravna ponašanja pojedinaca i grupa i da ih prinudi da svoja ovlašćenja vrše u granicama zakonom propisanim ili predviđenim u drugim podzakonskim aktima¹¹. Svako prekoračenje i zloupotrebu ovih ovlašćenja država proglašava opasnim i protivpravnim ponašanjem i u zakonu propisanom sankcijom kažnjava njegove učinioce¹².

Ovakve pojave nisu samo relikv prošlosti, već su one na žalost karakteristične i za naše društvo na današnjem stepenu razvoja. Takve povrede pogađaju pre svega pojedince, a potom i celo društvo. Ta zloupotreba, korumpiranost i samovlašće organa sa javnim ovlašćenjima i njihovih službenih lica predstavlja veliko društveno zlo koje dovodi i do narušavanja ugleda pojedinih službi, pa i autoriteta cele vlasti, do gubljenja poverenja građana u zakonitost i celishodnost njihovog rada i do nanošenja štete pravima i interesima drugih fizičkih i pravnih lica. Stoga se upravo predviđanjem krivičnih dela protiv službene dužnosti¹³ teži za potpunim obezbeđenjem ispravnosti i zakonitosti u radu državnih organa koji vrše javna ovlašćenja i tako očuva poverenje građanja u samu tu vlast i pravni poredak¹⁴.

POJAM I KARAKTERISTIKE ZLOUPOTREBE SLUŽBENOG POLOŽAJA

U okviru službenih krivičnih dela se po svom značaju, prirodi, karakteristikama i posledicama izdvaja krivično delo zloupotrebe službenog položaja, kao poseban, specifičan oblik korupcije, inače poznato od najstarijih vremena u istoriji krivičnog prava i prisutno u svim krivičnopravnim sistemima danas. Naime, službena i odgovorna lica su dužna da u vršenju svojih ovlašćenja, službene dužnosti ili javne službe postupaju zakonito i u skladu sa ciljevima i interesima službe koju vrše. To posebno važi za odgovorna lica koja vrše određene dužnosti u preduzećima, ustanovama i drugim subjektima odnosno radnjama. Svako vršenje službe protivno zakonima, drugim propisima i opštim aktima, pa čak i pravilima struke, predstavlja jedan oblik zloupotrebe ovlašćenja i službene dužnosti uopšte¹⁵.

¹¹ Više: M. Faulend, V. Stošić, *Je li neslužbeno gospodarstvo izvor korupcije*, Zagreb, 1999. godine.

¹² G. Mišić, *Kaznena djela protiv službene dužnosti – posebna osvrt na neke slučajeve iz sudske prakse*, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 6/2006. godine, str. 68-100.

¹³ G. Mišić, *Kaznena djela protiv službene dužnosti – poseban osvrt na korupcijska kaznena djela*, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2005. godine, str. 82-95.

¹⁴ V. Đurđić, D. Jovašević, *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd, 2010. godine, str.289-292.

¹⁵ D.Jovašević, *Krivičnopravni aspekti zloupotrebe službenog položaja*, Bezbednost, Beograd, broj 6/1997. godine, str.806-818

Pojam zloupotrebe službenih ovlašćenja ili službenog položaja nije jedinstven. U najširem smislu zloupotreba (abusus) je svako ponašanje koje je protivpravno i protivno interesima službe, a posebno ono koje je protivno ustavu, zakonu ili drugom pravnom propisu ili opštem aktu¹⁶. Prema tome svako službeno lice čije delatnosti nisu u saglasnosti sa interesima službe zloupotrebljava svoju službenu dužnost¹⁷. To se može učiniti na različite načine.

U teoriji krivičnog prava¹⁸ razlikuje se pojam zloupotrebe službenog položaja u objektivnom i u subjektivnom smislu. Službena dužnost je zloupotrebljena u objektivnom smislu kada službeno lice deluje protivno interesima službe tako što prekoračuje svoja službena ovlašćenja ili ne vrši svoje službene dužnosti. Službena dužnost se zloupotrebljava u subjektivnom smislu kada službeno lice preduzima službene radnje koje su, istina, u okviru njegovog službenog ovlašćenja, ali to ne čini u interesu službe već da bi se postigao neki drugi cilj.

Danas je uobičajena podela službenih krivičnih dela¹⁹ na opšta (koja može da izvrši svako službeno lice) i specijalna, posebna (koja može da izvrši samo određeno službeno lice). S obzirom na izvršioca ovog krivičnog dela i na preduzetu radnju izvršenja, zloupotreba službenog položaja predstavlja opšte i osnovno krivično delo protiv službene dužnosti. To drugim rečima znači ako su u konkretnom slučaju ostvarena obeležja bića nekog drugog krivičnog dela iz grupe krivičnih dela protiv službene dužnosti s obzirom da se radi o prividnom idealnom sticaju, postojaće ovo drugo krivično delo.

U članu 359. KZ RS predviđeno je krivično delo pod nazivom: " Zloupotreba službenog položaja". Ovaj član Krivičnog zakonika glasi:

"(1) Službeno lice koje iskorišćavanjem svog službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granice svog službenog ovlašćenja ili nevršenjem svoje službene dužnosti pribavi sebi ili drugom kakvu korist, drugom nanese kakvu štetu ili teže povredi prava drugog, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.

(2) Ako je izvršenjem dela iz stava 1. ovog člana pribavljena imovinska korist u iznosu preko četristo pedeset hiljada dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

¹⁶ A. Sajo, Corruption, Clientelism and Future of the Constitutional State in Eastern Europe, East European Constitutional Review, New York, broj 1/1998. godine, str. 37-46

¹⁷ grupa autora, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije, op.cit. str.854-855

¹⁸ D. Jovašević, Obeležja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, Sudska praksa, Beograd, broj 5/2001. godine, str.3-5

¹⁹ D.Jovašević, T.Hašimbegović, Zloupotreba službenog položaja, op.cit. str.32

(3) Ako vrednost pribavljene imovinske koristi prelazi iznos od milion i petsto hiljada dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do dvanaest godina.

(4) Odgovorno lice u preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu koje učini delo iz st. 1. do 3. ovog člana, kazniće se kaznom propisanom za to delo".

OSNOVNI ELEMENTI ZLOUPOTREBE SLUŽBENOG POLOŽAJA

Krivično delo zloupotrebe službenog položaja se sastoji u iskorišćavanju svog službenog položaja ili ovlašćenja, u prekoračenju granica svog službenog ovlašćenja ili u nevršenju svoje službene dužnosti čime se sebi ili drugom pribavi kakva korist ili da se drugome nanese kakva šteta ili se teže povredi pravo drugog od strane službenog ili odgovornog lica²⁰. Ovo je opšte i osnovno službeno krivično delo²¹.

Objekt zaštite jeste službena dužnost, njeno ispravno, celishodno i zakonito vršenje. Cilj zaštite jeste zapravo da se obezbedi efikasno vršenje državnih i društvenih poslova uz potpuno poštovanje zakonitosti i pošten i savestan odnos prema građanima kako bi se u krajnjoj liniji očuvalo njihovo poverenje u organe vlasti pa i u celokupni pravni poredak²².

Delo ima tri osnovna oblika ispoljavanja. To su:

- 1) iskorišćavanje službenog položaja,
- 2) prekoračenje službenog ovlašćenja i
- 3) nevršenje službene dužnosti²³.

Iskorišćavanje službenog položaja postoji kada službeno ili odgovorno lice preuzima radnju koja je istina u okviru njegovog službenog položaja ili ovlašćenja, ali to ne čini u interesu službe, nego da bi na taj način pribavio za sebe ili za drugo fizičko ili pravno lice kakvu korist (imovinskog ili neimovinskog karaktera)²⁴ ili da bi drugome naneo kakvu štetu ili teže povredio prava drugoga²⁵.

²⁰ D. Jovašević, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije, op.cit. str.468-472

²¹ D. Jovašević, Krivično delo zloupotrebe službenog položaja u uporednom krivičnom zakonodavstvu, Sudska praksa, Beograd, broj 6/2004. godine, str. 64-69

²² D. Jovašević, Karakteristike krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, Sudska praksa, Beograd, broj 7-8/2004. godine, sr. 57-64

²³ D. Jovašević, Obeležja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, Sudska praksa, Beograd, broj 5/2001. godine, str. 3-7

²⁴ Korist u smislu ovog dela može biti: zamena čekova građana za novac (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 2013/91), svaka druga pogodnost koju okrivljeni ostvari za sebe ili drugog

Radnja izvršenja je iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja²⁶. Ono se može ispoljiti kao koristoljubivo (kada se za sebe ili drugog pribavlja kakva korist) ili maliciozno (kada se drugome nanosi šteta ili povreda prava) korišćenje službenog položaja ili ovlašćenja. Javlja se kod tzv. diskrecionih ovlašćenja kada službeno ili odgovorno lice procenjuje celishodnost preduzimanja neke radnje, pri čemu kriterijum za procenu celishodnosti jeste interes službe, a ne neki drugi interes. Ovo delo postoji i kada preduzeta delatnost službenog ili odgovornog lica nema karakter službene radnje, ali je učinjena zloupotrebom službenog položaja.

Prekoračenje službenog ovlašćenja postoji kad službeno ili odgovorno lice preduzima radnje izvan granica službenog ovlašćenja čime pribavlja korist za sebe ili drugoga ili drugome nanosi kakvu štetu ili mu teže povređuje neko pravo²⁷. Ovaj oblik dela postoji kada učinilac ima ovlašćenje da vrši određenu dužnost, ali do određenih granica, pod određenim uslovima ili postupku koji je utvrđen zakonom ili drugim propisom ili naredbom višeg organa pa u svom postupanju prekoračuje granice tih ovlašćenja.

(presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 872/99), kada okrivljeni propuštanjem radnje omogućiti drugom licu poganje vozačkog ispita (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 957/2001)

²⁵ Iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja postoji u sledećim slučajevima iz sudske prakse: kada učinilac kao poslovođa prodavnice dozvoli zaposlenim radnicima da iz prodavnice iznose kafu da bi je na kraju meseca platili po navedenoj ceni, iako su znali da će u međuvremenu doći do povećanja cene što se i dogodilo (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 1122/94), kada milicioner prolazeći pored uličnih prodavaca cigareta od jednog oduzme pet kutija cigareta, a od drugog tri kutije o čemu im ne izda potvrde o oduzimanju stvari i nenameravajući da to prijavi (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 942/94), kada milicioner u vršenju kontrole vozila i putnika zadrži novac koji je pronađen kod oštećenog (presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 542/94), kada noćni čuvar u preduzeću u toku rada koristi službeni telefon da bi obavljao telefonske razgovore sa erotskom sadržinom pozivajući "vruće linije" (presuda Okružnog suda u Valjevu Kž. 27/97), kada poslovođa u prodavnici prilikom popisa zbog povećanja cena u popisnu listu ne unese stvarno stanje alkoholnih pića za 15 flaša votki, a pri drugom popisu zbog smanjenja cena unese pravo stanje (presuda Okružnog suda u Čačku Kž. 29/2003), kada šalteraska službenica kliničkog centra izda lažne račune za lečenje na ime okrivljene koje je odnela i predala osiguravajućem zavodu u Nemačkoj iako svoje lečenje nije platila obzirom da ima uredno overenu zdravstvenu knjižicu (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 252/2004)

²⁶ D. Jovašević, Krivičnopravni aspekti zloupotrebe službenog položaja, Bezbednost, Beograd, broj 6/1997. godine, str. 806-818

²⁷ Prekoračenje službenog ovlašćenja postoji u sledećim slučajevima iz sudske prakse: kada milicioneri napuste službeni zadatak čuvanja mosta, pa na autoputu zaustave vozila strane registracije i bez ovlašćenja zbog nepostojećeg prekršaja naplate kaznu i ne izdaju priznanice oštećenima (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 282/93), kada učinilac donosi rešenja bez odobrenja i znanja predsednika suda čija je to isključiva nadležnost (presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 724/2001)

Neizvršenje službene dužnosti, postoji kad službeno ili odgovorno lice svesno i voljno propušta da izvrši službenu radnju iz okvira svog ovlašćenja koju je dužno da izvrši ili kad tu radnju izvršava na takav način da se ne može ostvariti onaj cilj koji treba da bude ostvaren. Za postojanje dela je potrebno da propuštanjem svih ili nekih delatnosti iz okvira službene dužnosti učinilac sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu pribavlja kakvu korist (imovinsku ili neimovinsku) ili drugom nanosi kakvu štetu ili teže povređuje pravo drugog.

Iako je suština ovog krivičnog dela da se njime ugrožava službena dužnost, njeno zakonito, kvalitetno i efikasno odvijanje, ipak ta vrsta posledice ne odgovara prirodi i karakteru ovog službenog krivičnog dela. Naime, cilj je učinioca, zapravo, da na ovaj način sebi ili drugom pribavi kakvu (materijalnu – imovinsku ili nematerijalnu – neimovinsku korist) ili da da drugome nanese kakvu štetu odnosno da teže povredi prava drugog lica²⁸. Materijalna korist koja se pribavlja izvršenjem ovog dela može da se sastoji u pružanju podrške za izbor na neku funkciju, omogućavanje da se dobije stan, stipendija ili stručno usavršavanje odnosno napredovanje u poslu, u davanju pozitivne kritike ili pohvale, a nematerijalna šteta se sastoji u davanju negativne ocene, kritike, povredi ugleda, stvaranju podozrenja u službi ili sukoba sa drugima, u otežavanju ili onemogućavanju dobijanja odlikovanja ili priznanja i dr²⁹.

Delo je dovršeno kada je nastupila posledica tj. kada je pribavljena kakva korist, drugome naneta kakva šteta ili kada je teže povređeno pravo drugog.

Izvršilac dela može da bude službeno ili odgovorno lice u preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu, a u pogledu krivice potreban je umišljaj.

Za osnovno krivično delo ove vrste je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina. To znači da je i pokušaj ovog krivičnog dela kažnjiv s obzirom na vrstu i visinu zakonom propisane kazne za ovo delo.

No, pored ili umesto u zakoniku propisane kazne zatvora, učiniocu ovog krivičnog dela sudu konkretnom slučaju može da izrekne i jednu od sledećih krivičnih sankcija³⁰:

1) novčanu kaznu u iznosu od 10.000 do 10.000.000 dinara ako je krivično delo izvršeno iz koristiljublja³¹. Novčana kazna kao sporedna se može izreći i

²⁸ A. Garačić, Odnos kaznenog djela zloupotrebe položaja i ovlasti i primanja mita, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 1/2003. godine, str. 79-86

²⁹ I.Šimić, A. Trešnjev, Krivični zakonik s kraćim komentarom, Beograd, 2010. godine, str. 251.

³⁰ D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, op.cit. str. 211-215

³¹ D. Jovašević, Krivični zakonik Republike Srbije sa komentarom, Beograd, 2007. godine, str.122

za krivično delo za koje koristoljubivost nije sadržana u zakonskom obeležju krivičnog dela ako je motiv izvršenja dela pribavljanje protivpravne imovinske koristi³² i

2) dve mere bezbednosti i to: a) zabrana vršenja poziva, delatnosti i dužnosti (iz člana 85. KZ RS) i b) oduzimanje predmeta (iz člana 87. KZ RS) kao i

3) specifičnu krivičnopravnu meru – oduzimanje imovinske koristi pribavljene izvršenjem krivičnog dela (iz čl. 91-92. KZ RS) ³³ .

OBLICI ISPOLJAVANJA KRIVIČNOG DELA

Iz zakonskog određivanja pojma zloupotrebe službenog položaja proizilazi da postoje tri oblika ispoljavanja osnovnog oblika krivičnog dela. To su:

1. iskorišćavanje službenog položaja,
2. prekoračenje službenog ovlašćenja i
3. nevršenje službene dužnosti³⁴.

Iskorišćavanje službenog položaja

Iskorišćavanje službenog položaja je prvi oblik ispoljavanja radnje izvršenja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja. Ovaj oblik dela postoji kada službeno ili odgovorno lice preduzima radnju koja se istina nalazi u okviru njegovog ovlašćenja, ali to ne čini u interesu službe, nego da bi na taj način pribavio sebi ili drugom kakvu korist ili da bi drugome naneo kakvu štetu ili da bi teže povredio prava drugog. To je oblik zloupotrebe službenog položaja u subjektivnom smislu.

Radnja izvršenja ovog vida krivičnog dela jeste iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja. To iskorišćavanje znači u stvari koristoljubivo korišćenje službenog položaja ili ovlašćenja ili pak njegovo maliciozno korišćenje (kako bi se drugome nanela kakva šteta materijalne ili nematerijalne prirode ili kako bi se teže povredilo pravo drugog lica). Ovakva situacija je naročito moguća kod diskrecionih ovlašćenja. To su slučajevi kada je službeno lice ovlašćeno da procenjuje celishodnost preduzimanja neke radnje pri čemu

³² presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 832/86

³³ Vidi: LJ. Jovanović, D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2002. godine; B. Čejović, Krivično pravo, Opšti i posebni deo, Beograd, 2006. godine

³⁴ V. Đurđić, D. Jovašević, Krivično pravo, Posebni deo, op.cit. str.292-295

kriterijum za procenu ove celishodnosti treba da bude interes službe, a ne neki drugi interes (lični interes učinioca dela ili nekog drugog lica³⁵.

Ukoliko se službeno lice kod procene celishodnosti ne rukovodi interesom službe već težnjom da ostvari sebi ili drugom kakvu korist ili da drugome nanese kakvu štetu, onda postoji ovo krivično delo. Ako se, dakle, službeno lice pri toj oceni ne rukovodi interesima službe, već svoju odluku zasniva na interesima nekog drugog lica (ili čak svom interesu), iako deluje u okviru svoga ovlašćenja, ono ga zloupotrebljava. Delo se može izvršiti u ovom obliku i prilikom preduzimanja drugih službenih radnji.

Naime, delo se može izvršiti kako iskorišćavanjem službenog položaja, tako i iskorišćavanjem službenog ovlašćenja. Smisao ovog razdvajanja je u tome što su za odgovarajuće službene položaje vezana i posebna službena ovlašćenja. Svako službeno lice raspolaže s odgovarajućim ovlašćenjima, ali službena lica koja se nalaze na određenim položajima imaju i posebna ovlašćenja koja upravo proizilaze iz tog položaja i službeno lice ih može koristiti samo dok se nalazi na tom položaju³⁶.

Službeni položaj je iskorišćen kada službeno lice iskoristi upravo ovlašćenja vezana za taj položaj u organizaciji službe da bi delujući protivno potrebama i interesima službe ostvarilo svoj ili tuđi interes. Ukoliko se u navedenoj nameri iskorišćavaju ovlašćenja koja pripadaju službenom licu po osnovu vršenja službe, a ne s obzirom na položaj kojim ima u službi, tada postoji zloupotreba ovlašćenja. Do ovog oblika zloupotrebe tako može doći pri vršenju svake službene dužnosti odnosno u vezi bilo kod službenog položaja³⁷.

Službeni položaj je iskorišćen kada službeno lice u ostvarenju napred navedene namere koristi ovlašćenja koja proizilaze iz njegovog položaja u službi. Svaki službeni položaj određuje obim i prirodu ovlašćenja službenih lica i po pravilu stvara određeni hijerarhijski odnos među njima. Iskorišćavanje službenog položaja i ovlašćenja znači korišćenje prava kojima raspolaže određeno službeno lice i koja po pravilu pripadaju njemu, a ne proizilaze iz njegovog posebnog službenog položaja, već upravo iz samog svojstva službenog lica³⁸.

³⁵ P. Novoselec, Zluporaba položaja i ovlasti kao gospodarsko kazneno djelo, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 9/2002. godine, str. 1-14

³⁶ D.Jovašević Zloupotreba službenog položaja u lokalnoj samoupravi, Politička revija, Beograd, broj 2/2008. godine, str. 509-521

³⁷ grupa autora: Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije, op.cit. str.856

³⁸ LJ. Lazarević, Krivično pravo, Posebni deo, op.cit. str.304

Krivično delo zloupotrebe službenog položaja iskorišćavanjem službenog položaja ili ovlašćenja može da postoji i u slučaju kada preduzeta delatnost od strane službenog lica nema karakter službene radnje ako je preduzeta zloupotrebom službenog položaja.

Prekoračenje službenog ovlašćenja

Prekoračenje službenog ovlašćenja predstavlja drugi vid izvršenja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja. Ovo prekoračenje postoji kada službeno lice preduzima radnju izvan njegovog službenog ovlašćenja, a u cilju pribavljanja kakve koristi za sebe ili drugoga ili da bi se drugome nanela kakva šteta ili teža povreda prava. Ovo delo postoji i onda kada službeno lice ima ovlašćenje da vrši određenu službenu radnju, ali samo do određenih granica ili u određenom obimu koje su utvrđene zakonom, drugim propisom ili naredbom višeg organa odnosno pretpostavljenog starešine i prekoračenjem te granice ili tog obima ovlašćenja se čini ovo krivično delo.

Prekoračenje granica službenog ovlašćenja postoji kada službeno lice vrši službenu radnju koja je izvan njegovog službenog ovlašćenja, a koja proizilazi iz njegovog službenog položaja. U ovom slučaju učinilac dela preduzima radnju i to službenu radnju, ali koja je u nadležnosti drugog službenog lica pri čemu nije od značaja da li se to drugo lice nalazi u odnosu nadređenosti ili podređenosti prema službenom licu koje prekoračuje svoje ovlašćenje ili pak ono preduzima službene radnje koje uopšte nisu u nadležnosti službe ili organa kome pripada. Takođe ovaj oblik krivičnog dela postoji i kada službeno lice bez prethodnog odobrenja ili saglasnosti vrši službenu radnju iz okvira svog službenog ovlašćenja za čije je vršenje međutim potrebno prethodno odobrenje ili saglasnost nekog drugog službenog lica ili drugog organa³⁹.

Za prekoračenje službenog ovlašćenja neophodno je da službeno lice preduzima službene radnje, delatnosti koje same po sebi nisu nezakonite i na čije je vršenje neko ovlašćen, ali nije ovlašćeno upravo ono lice koje ih i preduzima. Tako kada optuženi kao odgovorno lice postupa suprotno odluci organa upravljanja kojom je zabranjen prijem uplata za robu koju isporučuju kupcima pa uplate prima i novac prisvaja time prekoračuje granice svog službenog ovlašćenja i čini krivično delo zloupotrebe službenog položaja⁴⁰.

³⁹ LJ. Lazarević, Krivično pravo, Posebni deo, ibid, str.305

⁴⁰ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 1058/81

Nevršenje službene dužnosti

Treći oblik izvršenja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja jeste neizvršenje službene dužnosti. Ovo delo postoji kada službeno lice svesno i voljno propušta da izvrši službenu radnju iz okvira svoga ovlašćenja koju je dužno da izvrši ili kada tu radnju vrši samo formalno na takav način, takvim sredstvima, u takvo vreme ili na takvom mestu da ni u kom slučaju tako ne može da ostvari onaj cilj (očekivani efekat) koji inače, redovno treba da bude ostvaren⁴¹.

Dakle, neizvršenje službene dužnosti postoji u onim slučajevima kada službeno lice ne izvrši službenu radnju iz okvira svog ovlašćenja koju je bilo dužno da izvrši (to je formalno i materijalno nevršenje službene dužnosti) ili kada tu radnju izvršava na takav način da se ne može postići cilj koji se upravo njenim preduzimanjem i trebao ostvariti (kada postoji formalno vršenje, a materijalno nevršenje službene dužnosti)⁴².

To drugim rečima znači da se ovaj oblik krivičnog dela može izvršiti i činjenjem (aktivnom, pozitivnom delatnošću) i nečinjenjem (negativnom delatnošću). To su različiti slučajevi kada službeno lice po zahtevu stranke ili na osnovu zakona ili obaveze nastale iz drugog propisa ne donese akt koji je inače dužno da donese u vreme i na način kojim može da se proizvede očekivano pravno dejstvo ili ga donese u momentu kada on više ne može da proizvodi pravno dejstvo na pravne odnose zainteresovanih stranaka.

Naša sudska praksa⁴³ obiluje primerima na koji se sve način, u kojim oblicima i vidovima mogu pojaviti različite zloupotrebe službenog položaja pa u tom smislu navodimo neke karakteristične primere.

KVALIFIKOVANI OBLICI KRIVIČNOG DELA

Iz zakonskog opisa krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja iz člana 359. KZ RS razlikuju se, pored osnovnog oblika, ovog dela i dva teža, kvalifikovana oblika dela za koja je predviđena teža kazna.

⁴¹ D. Jovašević, Zloupotreba službenog položaja u lokalnoj samoupravi, Politička revija, Beograd, broj 2/2008. godine, str. 509-521

⁴² Z. Stojanović, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd, 2002. godine, str.232

⁴³ Više o oblicima ispoljavanja krivičnih dela korupcije u sudskoj praksi: V. Đurđić, D. Jovašević, Praktikum za krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2008. godine

Prvi teži oblik ovog krivičnog dela postoji kada je usled zloupotrebe službenog položaja u ma kom obliku ispoljavanja radnje izvršenja pribavljena protivpravna imovinska korist u iznosu preko 450.000 dinara⁴⁴.

Dakle kod ovog prvog kvalifikovanog oblika krivičnog dela kvalifikatoma okolnost je visina ostvarene protivpravne imovinske koristi koja prelazi određeni iznos. To znači da za postojanje ovog težeg oblika nije dovoljno samo da je učinilac preduzeo radnju izvršenja u nameri da na ovaj način pribavi sebi ili drugom kakvu korist već upravo treba i da je ova korist izvršenjem dela pribavljena. Prilikom utvrđivanja visine imovinske koristi po pravilu je merodavna tržišna vrednost prema vremenu preduzimanja radnje izvršenja. Međutim, izuzetno ako je izvršilac krivičnog dela postigao imovinsku korist veću od tržišne vrednosti stvari pribavljenih krivičnim delom, onda je za pravnu kvalifikaciju dela odlučna stvarno postignuta visina imovinske koristi i to prema vremenu izvršenja radnje krivičnog dela⁴⁵.

Za prvi teži oblik ovog krivičnog dela predviđena je kazna zatvora u trajanju od jedne do osam godina.

Drugi teži, kvalifikovani oblik krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja postoji ako je preduzimanjem radnje izvršenja osnovnog dela u bilo kom obliku učinilac za sebe ili drugo (fizičko ili pravno lice) pribavio imovinsku korist u iznosu preko milion i petsto hiljada dinara. I za postojanje ovog najtežeg oblika krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja kvalifikatorna okolnost je visina ostvarene imovinske koristi. Ona se utvrđuje prema tržišnoj ceni u vreme preduzimanja radnje izvršenja.

Za najteži oblik krivičnog dela iz člana 359. KZ RS propisana je kazna zatvora od dve do dvanaest godina.

ZAKLJUČAK

Jedan od osnovnih postulata pravne države i vladavine prava uopšte jeste zakonito, kvalitetno, efikasno, blagovremeno i celishodno funkcionisanje javnih službi, odnosno državnih organa i organizacija. Zato je potrebno da službena (domaća ili strana) i odgovorna lica kao nosioci javnih funkcija i službenih ovlašćenja u državnim organima, organizacijama i zajednicama, a neretko i u preduzećima i drugim subjektima privrednog poslovanja zakonito i efikasno obavljaju radnje u okviru svojih službenih ovlašćenja. Krivična dela protiv

⁴⁴ D. Jovašević, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, op.cit. str.468

⁴⁵ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 246/77

službene dužnosti predstavljaju različite oblike i vrste zloupotrebe službenog položaja i javnih ovlašćenja u vršenju službene dužnosti koje su upravo učinjene od strane službenih ili odgovornih lica kao nosilaca tih ovlašćenja.

Najčešće se ovde radi o postupanjima službenih lica u vršenju službene dužnosti, ne u interesu i za potrebe službe koju vrše, već u nekom drugom interesu – u nameri da na ovaj način pribave sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu kakvu korist, odnosno da drugome nanesu kakvu štetu ili da teže povrede prava drugih. Tu se praktično radi o iskorišćavanju ili prekoračenju granica službenog položaja ili ovlašćenja ili o nevršenju službene dužnosti koje zbog posebno ispoljenog stepena težine i opasnosti Krivični zakonik Republike Srbije iz 2005. godine predviđa kao krivična dela. Tako zapravo, dolazi i do pojave zloupotrebe javnih ovlašćenja, službenog položaja, korupcije u raznim oblicima i vidovima što sve zajedno nanosi ogromne materijalne i druge štete ne samo pojedincima i ustanovama, već i celom društvu.

Pojam zloupotrebe službenih ovlašćenja ili službenog položaja nije jedinstven. U najširem smislu zloupotreba (*abusus*) je svako ponašanje koje je protivpravno i protivno interesima službe, a posebno ono koje je protivno ustavu, zakonu ili drugom pravnom propisu ili opštem aktu. Prema tome svako službeno lice čije delatnosti nisu u saglasnosti sa interesima službe zloupotrebljava svoju službenu dužnost. To se može učiniti na različite načine.

U teoriji krivičnog prava razlikuje se pojam zloupotrebe službenog položaja u objektivnom i u subjektivnom smislu. Službena dužnost je zloupotrebljena u objektivnom smislu kada službeno lice deluje protivno interesima službe tako što prekoračuje svoja službena ovlašćenja ili ne vrši svoje službene dužnosti. Službena dužnost se zloupotrebljava u subjektivnom smislu kada službeno lice preduzima službene radnje koje su, istina, u okviru njegovog službenog ovlašćenja, ali to ne čini u interesu službe već da bi se postigao neki drugi cilj.

Zloupotreba službenog položaja je osnovno službeno krivično delo koje svojim obeležjima obuhvata elemente svih drugih službenih krivičnih dela. Radi se o delu gde učinilac – domaće ili strano službeno ili odgovorno lice - u vršenju službene dužnosti preduzimaju protivpravne radnje koje se javljaju u tri oblika: a) iskorišćavanje službenog položaja, b) prekoračenje službene dužnosti i v) nevršenje službene dužnosti. Na ovaj način se povređuje ili ugrožava službena dužnost, odnosno njeno zakonito, efikasno i kvalitetno obavljanje, ali se i nanosi šteta pravima i interesima drugih fizičkih i pravnih lica.

Stoga je interes svake države da svim raspoloživim sredstvima, uključujući i sistem krivičnih sankcija, suzbija i sprečava ovakva nedopuštena

ponašanja pojedinaca i grupa i da ih prinudi da svoja ovlašćenja i nadležnosti u postupanju vrše u granicama zakonom propisanim ili predviđenim u drugim podzakonskim opštim aktima. Svako prekoračenje i zloupotrebu ovih ovlašćenja država proglašava zabranjenim, protivpravnim i kažnjivim. Najopasnije oblike ovakvih ponašanja zakon inkriminiše kao krivična dela propisujući za njihove učinioce kazne (zatvor) i druge krivično pravne mere (mere bezbednosti i sl).

LITERATURA

- (1) Čejović, B. (2006). *Krivično pravo, Opšti i posebni deo*, Beograd.
- (2) Đurđić, V., Jovašević, D. (2008). *Praktikum za krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
- (3) Đurđić, V., Jovašević, D. (2010). *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
- (4) Đurić, Ž., Jovašević, D., Rakić, M. (2007). *Korupcija – izazov demokratiji*, Beograd.
- (5) Grupa autora (1995). *Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije*, Beograd.
- (6) Jovanović, LJ., Jovašević, D. (2002). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd.
- (7) Jovašević, D. (2003). *Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije sa sudskom praksom*, Beograd.
- (8) Jovašević, D. (2007). *Krivični zakonik Republike Srbije sa uvodnim komentarom*, Beograd.
- (9) Jovašević, D. (2010). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd.
- (10) Jovašević, D. (2011). *Leksikon krivičnog prava*, Beograd.
- (11) Jovašević, D., Hašimbegović, T. (2001). *Zloupotreba službenog položaja*, Beograd.
- (12) Jovašević, D., Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo*, Banja Luka.
- (13) Kokolj, M., Jovašević, D. (2011). *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti i posebni deo*, Bijeljina.
- (14) Lazarević, LJ. (1993). *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
- (15) Petrović, B., Jovašević, D. (2006). *Krivično (kazneno) pravo, Posebni dio*, Sarajevo.
- (16) Radovanović, M., Đorđević, M. (1975). *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
- (17) Simić, I., Trešnjev, A. (2010). *Krivični zakonik s kraćim komentarom*, Beograd.

- (18) Stojanović, Z. (2002). Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd.

ABUSE OF OFFICE

Lawful, effective, efficient, prompt and adequate acting of officials and responsible persons when performing public authorizations and official duties they are entrusted represents a ground and a guarantee for the functioning of public services and state bodies in general. That is the reason why it is necessary that officials (both – national as well as foreign) and responsible persons in state bodies, organizations and communities act within their official authorizations in a lawful and efficient manner. Note only do the infringement and abuse of these authorizations represent the violation of other natural and legal persons' rights and interests protected by the law, but they also represent a way of harming or threatening perpetrators' official duty. In that way, the criminal offence named Abuse of Office is committed. Starting from the ancient written legal sources, numerous contemporary legislations, including the legislation of the Republic of Serbia, have been familiar with this criminal offence. This paper discusses the definition, characteristics and contents of this fundamental criminal offence against official duty known as Abuse of Office from both – theoretical and practical point of view.

KEY WORDS: official duty / official / abuse / criminal offence /

OBELEŽJA POZITIVIZMA U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENIH DEVIJACIJA*

Aleksandar Jugović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Predmet ovog rada je kritička analiza karakteristika pozitivističkog pristupa u istraživanjima društvenih devijacija. U radu se objašnjavaju ključni teorijski i metodološki koncepti pozitivizma u polju socijalne patologije kao nauke o društvenim devijacijama. Cilj ovog teksta je da demonstrira važnost i specifičnost pozitivističkih uticaja na objašnjenje društvenih devijacija. Tekst osvetljava neke aspekte fenomenologije, metodologije i aksiologije pozitivizma u istraživanjima društvenih devijacija. Posebno, u tekstu se naglašava važnost pozitivističkog gledišta odnosa čovek – društvo na objašnjenje društvenih devijacija. Glavni zaključak jeste da metodologija pozitivizma u istraživanjima društvenih devijacija ignoriše individualnu subjektivnost, društvene konflikte i kvalitativne metode.

KLJUČNE REČI: pozitivizam / socijalna istraživanja / društvene devijacije / društvo / čovek

UVOD

Pozitivizam kao teorijski i metodološki pristup korene ima u antičkoj filozofiji. To se, pre svega, odnosi na grčke sofiste koji su se suprotstavljali

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije" (broj 47008) čije realizacije finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* Email: alex7@Eunet.rs

filozofskoj školi metafizičkog idealizma, naglašavanjem vrednosti čulno-iskustvenog saznanja u tumačenje sveta. Ipak, izvor modernog pozitivizma se nalaze u filozofiji engleskog empirizma Dejvida Hjuma i Džona Loka, kao i senzualiste Kondijaka.

Pozitivizam je u društvenim naukama utemeljen na tri ključna principa:

- 1) fenomenološkom principu – prema kome se do spoznaje može doći samo empirijskim putem: npr. korišćenjem metode posmatranja jer one pojave koje se ne mogu neposredno posmatrati poput vrednosti ili emocija, za pozitiviste ne predstavljaju naučni materijal;
- 2) metodološkom principu – koji znači da se naučne procedure prirodnih nauka moraju primeniti i u proučavanju društvenog sveta, pri čemu se i ljudsko ponašanje može objektivno meriti i kvantifikovati;
- 3) aksiološkom principu – koji se zasniva na ideji da nauka mora biti vrednosno neutralna i da se u istraživanjima moraju uvek odvajati činjenice od vrednosti.

Aktuelnost uticaja pozitivizma na istraživanja društvenih devijacija ogleda se u činjenicama da ova teorijsko-metodološka orijentacija u nauci o društvenom devijacijama (socijalnoj patologiji) ostavlja trajni trag zbog pet ključnih ideja:

- 1) ideje objektivnosti saznanja, što znači da u tumačenju fenomena društvenih devijacija treba otkriti objektivne činjenice ("pravu prirodu stvari") a ne plutati "nesigurnim vodama" subjektivizma;
- 2) ideje da se pojave ili ponašanja mere, kao što se to radi u svetu prirodnih nauka i tumačenju bio-fizioloških aspekata čoveka;
- 3) ideje da društvene strukture imaju deterministički uticaj na razvoj i ponašanja ljudi, kao i na čovekovo razumevanje sveta koji ga okružuje;
- 4) ideje društvene kauzalnosti u pogledu prihvatanja ili disharmonije uloga i funkcija pojedinaca u društvu;
- 5) ideje da je društvu svojstven red i konsenzus, a ne "nered" i konflikt, što dovodi do objašnjenja društvenih dezintegracija kao "patologije društva", a celovitosti i harmonije kao ideala društvene normalnosti i uređenosti.

Cilj ovog rada je da sistematizuje i objasni najbitnija obeležja uticaja pozitivizma na istraživanja društvenih devijacija. U tom pogledu uzimaju se u obzir dva osnovna područja: to su analiza pozitivističkog viđenja odnosa čovek – društvo i analiza metodoloških pozicija ove teorijske-metodološke orijentacije u socijalnim istraživanjima.

ODNOS ČOVEK – DRUŠTVO U POZITIVIZMU

Utemeljivač sociološkog pozitivizma jeste Ogist Kont. Terminom "pozitivno", koga je Kont i prvi upotrebio u delu "Kurs pozitivne filozofije", on je označavao pouzdana saznanja koja su zasnovana isključivo na činjenicama iskustva i strogim naučnim zakonima. Pozitivna filozofija je za Konta potpuna sistematizacija dotadašnjeg naučnog saznanja. Vrhunski i najvažniji cilj te nove filozofije Kont vidi u uspostavljanju socijalne fizike ili sociologije, kao najveće i najvažnije nauke koja će objasniti socijalne fenomene i biti osnova novog društvenog poretka i društvene stabilnosti. Ta nova nauka treba da predstavlja završnu kategoriju sistema pozitivne filozofije kojom će se dopuniti sistem prirodnih nauka (Kont, 1962). Turner primećuje da je Kont svoje radove koje je napisao od 1844. godine potpisivao rečima: osnivač univerzalne religije, veliki sveštenik čovečanstva (Turner, 2006).

Kont novu nauku o društvu, socijalnu fiziku ili sociologiju, deli na dve grane koje proučavaju dva najvažnija društvena fenomena: to su 1) socijalna statika - koja proučava društveni red; i 2) socijalna dinamika - koja se bavi društvenim progresom. Socijalna statika proučava uzajamno dejstvo različitih delova društvenog sistema, otkrivajući da je svaki deo društvenog sistema vezan za ostale. Osnovna ideja Kontove statike jeste da su društvenom organizmu ili sistemu svojstveni konsenzus, solidarnost između delova, spontana harmonija i red. Svako društvo je plod zajedničkog i jedinstvenog pogleda na svet njegovih članova. Sa druge strane, društvena dinamika bavi se teorijom progressa ili društvenom evolucijom, utvrđujući prirodne i pozitivne zakone koji upravljaju istorijskim razvojem čovečanstva (Kont, 1962).

Kont društvo vidi kao harmoničnu celinu koja je zasnovana na moralnoj saglasnosti njenih članova. Trajanje društva zavisi od trajanja opšteg sistema mišljenja, verovanja i shvatanja koji važe u njemu. Narušavanje reda i stabilnosti predstavlja najveće zlo i patološku pojavu koja se može prevazići samo dobro uređenom podelom rada u društvu i jačanjem mera opšte solidarnosti posredstvom specijalnih funkcija države i mera vaspitanja. Kontova sociologija tako je postala nauka koja treba da obezbedi saznanja neophodna za obezbeđenje stabilnosti i reda u društvu i prevladavanje revolucionarne krize.

Važna Kontova opšte-teorijska ideja jeste da je građansko i industrijsko društvo dostiglo vrhunsku fazu u razvoju civilizacije. Prolazeći kroz dve prethodne epohe, teološku i metafizičku, građansko društvo je stiglo do pozitivne ili normalne epohe i stanja koje je završno i definitivno i koje više ne treba radikalno menjati. Pozitivno društveno stanje moguće je samo usavršavati putem kontrolisanih socijalnih reformi. I zato svaki revolucionarni

napad na takvo savršeno i normalno društveno stanje predstavlja bolesnu pojavu jer ona remeti prirodni društveni progres i uspostavljenu stabilnost društva. Kontova težnja i primarni interes za mehanizme održavanja stabilnosti društva preko poretka, reda i reformi (ili "redom ka progresu") najočitije se ogleda u njegovom divljenju organizacijom, disciplinom i autoritetom srednjevekovne katoličke crkve ili oduševljenjem indijskim kastinskim sistemom koji mu je bio simbol društvene stabilnosti.

Organicističke ideje Herberta Spensera jesu važna osnova pozitivističkog shvatanja odnosa društva i čoveka. Organicističko shvatanje društva oslanja se na ideji da "između pojedinih delova prirode, društva, istorije ili civilizacije postoji veza slična vezi između organa i živog tela" (Supek, 1987-1.:10). Za Spensera društvo je organizam ili superorganski agregat. Struktura društva analogna je strukturi organizma, kao što se i razvoj društva odvija na sličan način kao i razvoj nekog živog organizma. Diskontinuitet ili iznenadna promena postepenog razvoja stvara poremećaj u razvoju društva ili revolucionarnu krizu. Sve što narušava kontinuirani društveni razvoj i uspostavljeni "društveni organizam" Spenser naziva disolucijom ili razaranjem društvene organizacije (Spenser, 1987-1.; Spenser, 1987-2.).

Na osnovnim idejama Konta i Spensera, Emil Dirkem je razvio celovitu sociološku (socijalno-patološku) teoriju. Dirkemovo naučno delo je, nesumnjivo, kruna devetnaestovekovne društvene misli u kojoj su ugrađeni svi dotadašnji najznačajniji doprinosi razumevanju društvenih fenomena. Društvo je za Dirkema celina čija je ontološka priroda u kolektivnom mišljenju, verovanju i osećanju, čime on iskazuje svoj sociološki realizam.

Dirkem čoveka sagledava kao instiktivno biće koje ima neograničene želje i potrebe. U odnosu na pojedinca, društvo je u svakom pogledu, a naročito u etičkom i vrednosnom, superiornije i primarnije. On smatra da je društvena stvarnost – stvarnost za sebe koja nije prost zbir pojedinaca. Društvo po Dirkemu oblikuje čoveka i usmerava njegovo delovanje. Dirkem sagledava društvo kao zasebnu stvarnost koja bogati i usrećuje čoveka ali ga radi svoje stabilnosti i ograničava.

Pošto je društvo uređeno po pravilima, pre svega moralnim, onda je svako ono ponašanje pojedinca koje nije uklopljeno u zajednicu ili grupu i koje krši moralna pravila jeste nenormalno ili bolesno. Zato Emil Dirkem i smatra da su normalne društvene činjenice ili pojave one koje imaju karakteristike prosečnog, tipičnog, uobičajenog i koje su, zapravo, kroz evoluciju istrpele "probu" vremena. Dirkem je imao ideal mirnog i blago promenljivog društva u kome nema mnogo "štrčanja" i promena ustaljenih odnosa između ljudi. Taj ideal iskazuje rečima "da u životnom poretku ništa nije dobro kad je preterano" (Dirkem, 1997.: 238).

Dirkem društvenu integraciju vidi kao temeljni princip društvenog života. Po Dirkemu osnov društvene integracije čine kolektivna svest i društvena solidarnost. "Kolektivnu svest čini skup verovanja i osećanja koja su zajednička za svakog prosečnog člana jednog istog društva. Taj skup čini određen sistem koji ima svoj poseban život" (Dirkem, 1972.: 119). Kolektivna svest se nameće pojedincu kao nešto gotovo, spoljašnje i prinudno. Ona postoji izvan i nezavisno od pojedinačne svesti.

Postojanost kolektivne svesti čuvaju mehanizmi "društvenog pritiska", prinude i socijalne kontrole koji preko društvenih institucija i organizacija obezbeđuju održavanje socijalne kohezije i teraju pojedince da se ponašaju prema zahtevima kolektivne svesti. Religija, običaji, pravo i moral, kao sadržinski elementi kolektivne svesti, čine skup veza koje spajaju ljude za društvo ali i jedne za druge. Dirkem prepoznaje dva oblika društvene solidarnosti kao osnove integracije, koji u stvari predstavljaju i dva tipa globalnih društava. To su društvo mehaničke i društvo organske solidarnosti. Šta je za njih karakteristično?

Društvo mehaničke solidarnosti je društvo socijalnog pritiska gde je kolektivna svest izražena kroz religiju, običaje, tradiciju i regresivno (kazneno) pravo. Mehanička solidarnost tera pojedinca na izvestan minimum sličnosti sa ostalim članovima istog društva, bez čega bi pojedinac predstavljao pretnju društvu tj. jedinstvu društvenog tela (društvo mehaničke solidarnosti predpostavlja da pojedinci "liče" jedan na drugog). Socijalnu kontrolu u društvu mehaničke solidarnosti vrše kaznene mere ili mere ispaštanja zasnovane na običajima i verovanjima.

Sa druge strane, osnov društva organske solidarnosti jesu korporativno pravo, moralna pravila i društvena podela rada. Ovaj tip društvene solidarnosti predpostavlja da se pojedinci razlikuju jedan od drugog. To znači da podela rada, kao ključni temelj društva organske solidarnosti, predstavlja društveni progres jer je prati porast individualiteta ljudi a u isto vreme i jačanje društveno-integrativnih procesa. Podela rada u društvu organske solidarnosti rađa pravna pravila kao vid socijalne kontrole, koja sadrže samo reparatorne mere a ne mere ispaštanja karakteristične za mehaničku solidarnost.

Polazeći od evolutivnog razvoja društva Dirkem je smatrao da se društvena svest nekad ne razvija dovoljno brzo i da ne prati društvene promene. Upravo u vremenima velikih, naglih i brzih društvenih promena i kriza, bilo da su te promene na bolje ili na gore, javlja se anomija kao stanje društva u kome nedostaje reglementacija tj. skup pravila i normi o ljudskom ponašanju. Pod anomijom Dirkem podrazumeva nedostatak ili nedelotvornost društvenih normi kojima se kontrolišu i ograničavaju prirodno nelimitirane

potrebe i težnje pojedinaca. U takovoj situaciji kolektivna svest ne uspeva da definiše pravila i norme ponašanja pojedinaca usled čega nastaje vakum u usmeravanju njihovog ponašanja. Pojedinci tada nemaju čvrst okvir orijentacije usled čega slabi i socijalna kontrola i dolazi do masovnih devijantnih ponašanja (Dirkem, 1997).

Kao pokazatelje stanja anomije Dirkem navodi prinudnu i anomičnu podelu rada, bankrotstvo, samoubistva, ekonomske krize, sukobe radnika sa kapitalistima, stanja sveopštih neprijateljstava i konlikata. Tipični primeri anomijskog stanja jesu pojave iznuđene ili prinudne podela rada i samoubistva. Pozitivistička sociologija je, tako, postala nauka koja treba da obezbedi saznanja neophodna za obezbeđenje stabilnosti i reda u društvu i prevladavanje različitih društvenih (revolucionarnih) kriza. Emil Dirkem konstatuje da se nauka kojom se on bavi zove "nauka o moralu" i da je njen zadatak da popravi društvenu stvarnost i reši praktične probleme. Stanje moralnog zdravlja samo nauka može da odredi (Dirkem, 1972). Dirkem je zbog svog doživotnog interesovanja za moralnost i moralne krize, postavio temelje za razvoj konzervativne sociologije iako je u svom vremenu smatran liberalom (Turner, 2006).

Analizom sadržaja Dirkemove "nauke o moralu" može se uočiti sledeći kategorijalni aparat u socijalnoj patologiji (Jugović, 2009): anomalija; anomija; anormalnost; bolesna pojava; društvena bolest; društvena solidarnost; harmonija (društvena); integracija (društvena); izopačenost (patološka ili društvena); kohezija; kolektivni nemoral; moralno zdravlje; moralni defekt; moralna bolest (društva); nemoralno (ponašanje); nenormalno (nenormalne okolnosti); neuređenost; patološka izopačenost; red; regulacija; simptom; zdrav društveni organizam.

METODOLOŠKE POZICIJE POZITIVIZMA

Pozitivistička metodologija je ostavila trajan doprinos nauci odbacivanjem sholastičkog, dogmatskog i spekulativnog srednjevekovnog načina mišljenja, idejom da je spoznaja novih činjenica moguća samo putem istraživanja i rigoroznog proveravanja dobijenih rezultata. Ona je izraz filozofije skepticizma koja je protestovala protiv tvrdnji koje se ne mogu proveriti. Za pozitiviste društvena uloga nauke je vrlo jasna: naučna istraživanja imaju ulogu u praktičnom osmišljavanju socijalnih i širih društvenih reformi onda kada je narušeno stanje društvene stabilnosti i kada se javljaju društvene dezintegracije.

Ključne metodološke pozicije pozitivizma ogledaju se u sledećim elementima:

1. saznanju kao iskustvenom doživljaju;
2. realnosti kao proizvodu objektivnih činjenica;
3. primeni metoda prirodnih nauka u društvenim istraživanjima;
4. sociologiji kao nauci o sinhroničnoj sadašnjosti;
5. objašnjenje individualnih pojava stanjem kolektiviteta;
6. dominirajući značaj statistike u istraživanjima;
7. odvojeno ispitivanje uzroka i funkcija društvenih pojava;
8. razvijanje uzročno-kauzalnih zakonitosti;
9. primena uporedne metode.

Saznanje kao iskustveni doživljaj. Za pozitiviste nauka može da ispituje isključivo ono što je dato, što se može čulima posmatrati ili meriti. U epistemološkom smislu pozitivistička doktrina ima stav da je naše znanje o društvenoj realnosti isključivo bazirano na iskustvu i da objekt našeg saznavanja može biti samo ono što je dobijeno kroz iskustveni doživljaj. Za pozitiviste, između objekta o kome u istraživanju saznajemo i realnog iskustva nema stvarne razlike (Hindess, 1977).

Realnost kao proizvod objektivnih činjenica. Glavna pretpostavka pozitivista je "da je socijalna realnost proizvod objektivnih činjenica koje "vrednosno slobodan" istraživač može precizno meriti i upotrebljavati statistiku u testiranju uzročnih (kauzalnih) teorija. Pozitivistički pristup "insistira na objektivnim merilima "tvrdih činjenica" u kvantitativnoj formi" (Neuman, 2007.: 42). Prema Dirkemu, društvene činjenice ili pojave moraju se tretirati kao stvari, čime je hteo da objasni da društvene pojave imaju objektivnu prirodu i da postoje izvan i nezavisno od čovekove svesti.

Milić konstatuje da "smisao ovog pravila, koje se često pogrešno tumači, jeste zahtev da se u proučavanju društva zauzme isti onakav stav kakav egzaktne prirodne nauke zauzimaju prema predmetu svog ispitivanja...Osnovne društvene pojave tj. kolektivna moralna stanja ne mogu se neposredno posmatrati; o njima se može zaključivati samo posredno, na osnovu podataka o raznim oblicima ponašanja i društvenih normi kojima se ta ponašanja nastoje regulisati. Na primer, u knjizi "O društvenoj podeli rada" Dirkem uzima strukturu prava nekog društva kao najpouzdaniji izraz tipa njegove društvene solidarnosti. A u "Samoubistvu" se visoke stope samoubistva uzimaju kao pokazatelj slabosti organske solidarnosti" (Milić, 1965: 101).

Metode prirodnih nauka u društvenim istraživanjima. Ključne metode društvenih nauka jesu metode posmatranja, uporednih istraživanja (posebno

istorijske komparacije), istorijske metode i eksperimenta koje su zasnovane na principima objektivnosti, pouzdanosti, valjanosti, proverljivosti. Za Konta opšte metodološko pravilo glasi da društvo uvek treba posmatrati kao celinu, bilo da se posmatra njegova statika (struktura društva) bilo njegova dinamika (razvoj društva). Kont je smatrao da je beskorisno ispitivati pojedine društvene pojave već da nauka o društvu treba da bude usredsređena na proučavanje opšteg (istorijskog) razvoja društva. Jedino se na opštoj istorijskoj ravni može razumeti kao su se razvijale pojedine vrste društvenih pojava i utvrditi mesto određene konkretne pojave (npr. moralne, političke, intelektualne, itd.). Sociološko saznanje treba da bude zasnovano na direktnim posmatranjima fenomena koji se izučavaju ali na takav način da iza posmatranja uvek stoji šira teorija koja bi usmeravala istraživača (Kont, 1962).

Drugi ključan metod je eksperiment, čiji je zadatak da se izuče patološke pojave u "društvenom telu" (devijantnost, kriminal, nasilje, itd.) da bi se bolje razumelo šta su normalne a šta "zdrave" pojave u društvu. Kao što biolog može da nauči nešto o normalnom funkcionisanju ljudskog tela proučavajući bolesti, sociolozi mogu da razumeju normalnu društvenu dinamiku tako što će se pozabaviti društvenim patologijama (Turner, 2006).

Takođe, za Konta je analitičko-deduktivna metoda najopštija i najvažnija metoda od koje treba poći u svakom istraživanju. "U istraživanju socijalnih fenomena treba poći od najopštijih i najprostijih da bi se stiglo do najkomplikovanijih ili najosobenijih: jer je ovaj red opštosti zasnovan na neprekidnoj zavisnosti socijalnih fenomena" (Kont, 1962: 49).

Sociologija kao nauka o sinhroničnoj sadašnjosti. Dirkem smatra da nauka o društvu svu svoju energiju mora usmeriti na analizu postojećeg društvenog reda i uslova za njegovo održanje. Dirkem je smatrao da nauka o društvu ne može predvideti budućnost, nego da je njen zadatak bavljenje problemima postojećeg društvenog reda, poretka i njegove unutrašnje stabilnosti i funkcionalnosti.

Objašnjenje individualnih pojava stanjem kolektiviteta. Za Dirkema, individualni fenomeni se mogu objašnjavati jedinom analizom opšteg stanja kolektiviteta. Dirkem je u epistemološkom pogledu zastupao ideju da ljudi, institucije, običaji ne zavise od sebe samih već su kolektivnog karaktera. Društveni život se ne može za Dirkema posmatrati preko individualnih osećanja ili pojedinačnih ponašanja, nego preko kolektivnih oblika društvenosti ili života ljudi - poput prava, morala, religije, umetnosti, običaja, profesionalnih uloga, itd. U praktičnom smislu Dirkem poručuje da opšte stanje društva, a koje se analizira preko morfolofije, strukture ili kolektivne svesti, utiče na izraz i karakter pojedinačnih društvenih pojava.

Dirkemova teza da društvo ima primat nad pojedinom ličnošću i da je ono mnogo više nego zbir individualnih akata ima vrlo jasne metodološke konsekvence: "Kada analiziramo društvenu strukturu, mi proučavamo karakteristike koje imaju "čvrstinu" koja se može uporediti sa strukturama u materijalnom okruženju. Zamislimo osobu koja stoji u prostoriji sa nekoliko vrata. Struktura prostorije ograničava obim mogućih aktivnosti ovakve osobe. Samo zidovi i vrata, na primer, određuju kuda možemo ući i proći. Društvena struktura, preme Dirkemu, na sličan način postavlja granice onome što kao pojedinci možemo činiti. Ona je za nas nešto "spoljno" - baš kao i zidovi u prethodnom primeru" (Gidens, 2001: 344). U delu "Samoubistvo" Dirkem pokazuje kako jedan vrlo individualn i lični čin kao što je samoubistvo ima svoje opšte društvene zakonitosti i uzročnosti: ono nastaje kao posledica bilo premalog bilo prevelikog uticaja društvene integracije i društvene regulacije na pojedince.

Ključni značaj statistike. Dirkem je davao veliki značaj statističkoj metodi u sociologiji koja ispunjava njegove kriterijume prikupljanja podataka jer do pojava dolazi putem opažajnih i objektivnih obeležja, pojave obuhvata u celosti i ukazuje na skupove pojava u kojima nema mesta za individualne slučajeve. Jedna od bitnih odlika pozitivističke metodologije jeste upotreba kvantitativnih istraživačkih metoda i tehnika. Pozitivist, generalno, vide eksperiment kao idelan način izvođenja istraživanja tamo gde je on moguć (Neuman, 2007). Uopšte, rečeno veliki doprinos pozitivizma teoriji i metodologiji društvene nauke jeste u "insitiranju na uređenim, kontrolisanim istraživanjima koja se izvode adekvatnim metodama i omogućavaju otkrivanje uzroka, strukture i funkcija pojava, kao otkrivanje naučnih zakona i naučnih objašnjenja" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310)

Odnos uzroka i funkcija pojave. Važan Dirkemov metodološki stav jeste onaj o potrebi odvojenog ispitivanja uzroka (kao početnog dela istraživanja) i funkcija društvenih pojava. Dirkem nije smatrao da je cilj nauke o društvu da sazna samo društvene uzroke neke pojave. Da bi bilo koja društvena pojava bila objašnjena potrebno je saznati i njene društvene uloge ili funkcije. Funkcija neke društvene pojave se određuje prema tome kakve društvene potrebe i ciljeve ona zadovoljava, a ne individualne potrebe. Analizirati jednu društvenu pojavu (kao element šireg društva) znači pokazati ulogu koju ta pojava ima u kontekstu održavanja i opstajanja društva. Proučavajući religiju Dirkem je pokazao kako jedan važan konstitutivni element društva "učvršćuje privrženost ljudi osnovnim društvenim vrednostima i time doprinosi održavanju društvene kohezije" (Gidens, 2001: 337).

Ovakvim pristupom Dirkem je udario temelje funkcionalne analize, kao postupka za objašnjenje društvenih pojava. Kao cilj funkcionalne analize

on određuje istraživanje veza između proučavanih pojava i opštih potreba društvenog organizma - što znači da pojavu stvara uzrok ali je održava njegova društvena korisnost (Dirkem, 1999).

Dirkem na primeru kriminaliteta pokazuje zašto i kako neka društvena pojava može biti korisna po društveni sistem. On kaže da je kriminalitet devijacija smo ako se površno i spoljno gleda na njega. Međutim, ako društvene pojave posmatramo prema njihovom doprinosu društvenoj koheziji, integraciji i funkcionalnom doprinosu po održavanje društva, onda kriminalitet ima sva obeležja normalne i korisne društvene pojave. Kriminalitet je normalna pojava jer se opaža u svim tipovima društava (uobičajen je), on je povezan sa uslovima čitavog kolektivnog života ljudi što ga čini činiocem javnog zdravlja i sastavnim delom svakog zdravog društva i normalan je jer ne postoji nikakva mogućnost da ga se društvo oslobodi (Dirkem, 1997: 119-123). Kriminalitet postaje društveno patološka pojava samo onda kada postigne preteranu stopu za svaki tip društva (kada prestane da bude prosečna pojava).

Pored toga što je kriminalitet normalna pojava, on je i korisna pojava. Koristan je zato što:

- a) služi jačanju kolektivne svesti, tj. normalnom razvoju morala i prava;
- b) podstiče razvoj kolektivne svesti (kako kaže Dirkem da bi se mogla razvijati kolektivna svest potrebno je da postoji prestupnik koji je ispod svog vremena ali i idealista koji je iznad svog vremena !);
- c) je moguća anticipacija budućeg morala (primer Sokrata kao prestupnika svog doba).

Dirkem smatra da smanjenje kriminala ispod "redovnog nivoa" nije razlog za samozadovoljstvo društva jer je, verovatno, to pokazatelj nekog ozbiljnog društvenog poremećaja (Dirkem, 1997). Naravno, kao naučnik istančane logike Emil Dirkem je smatrao da ne mora svaka pojava imati društvenu funkciju: neke pojave mogu vremenom izgubiti svoje funkcije dok neke pojave i ne moraju uopšte da imaju neku korisnu društvenu ulogu.

Uzročne (kauzalne) zakonitosti. Upečatljiv pozitivistički ideal jeste da nauka o društvu razvija opšte uzročne (kauzalne) zakonitosti ili principe putem logičko-deduktivnog postupka. Zato se pozitivistički pristup i može nazvati nomotetičkim (Neuman, 2007). U tom pogledu naročito je značajna Dirkemova koncepcija uzročne analize.

Dirkem je smatrao da je otkrivanje uzročnih odnosa, putem tzv. metode zajedničkih promena, osnova objašnjenja društvenih pojava. "Ako se utvrdi da se dve vrste društvenih pojava stalno nalaze u istim odnosima i

stalno se menjaju na određen način, ima dovoljno razloga da se pretpostavi da između njih postoji neka uzročna veza. Polazna opisna osnova za ispitivanje uzročnih odnosa su stabilne korelacije o stanju i kretanju određenih vrsta pojava. Ipak, Dirkem je znao da se samo na osnovu stabilnosti korelacija ne može zaključivati da one izražavaju neke uzročne odnose, pošto ima i prividnih korelacija koje mogu biti vrlo čvrste, ali da ipak između pojava koje su njima dovedene u međusobni statistički odnos ne postoji uzročna veza" (Milić, 1965: 110).

V. Milić ovde navodi primer iz Dirkmeove studije o samoubistvu. Na osnovu longitudinalnih statističkih ispitivanja samoubistava u mnogim zemljama Evrope, Dirkem je zaključio da postoji čvrsta korelacija između stepena obrazovanja i učestalosti samoubistava. Dirkemovo saznanje je bilo da što su ljudi više obrazovani postoji i veća učestalost samoubistava. Ovo saznanje ne znači da postoji neposredni uzročni uticaj obrazovanja na povećanje sklonosti ka samoubistvu. Dirkem je smatrao da iza povećanja sklonosti ka samoubistvu i povećanja želje za obrazovanjem stoji jedan zajednički uzrok: i jedna i druga pojava su, po njemu, posledica moralne dezintegracije društava i "opadanja tradicionalnih vrednosti ili shvatanja". Dirkem je mislio da je jedna od posledica gubljenja značaja tradicionalnih vrednosti pojačana želja za obrazovanjem, kako bi se čovek snašao u razumevanju sebe i svog okruženja. U moralno neintegrisanom društvu dolazi do slabljenja unutar društvenih odnosa i veze između pojedinaca i društva.

Ne ulazeći u teorijsku opravdanost ovakvog tumačenja samoubistava i odnosa ove pojave sa drugim društvenim pojavama, pokazali smo kako dve čvrsto korelisane pojave ne moraju, gledane iz jednog teorijskog miljea, biti u neposrednom uzročnom odnosu. I još jedan zaključak je ovde bitan: Dirkem je smatrao da dve pojave nisu u uzročnom odnosu ako se ne mogu protumačiti sa šireg teorijskog stanovišta. Korelacija se može objasniti samo pomoću proverenih teorijskih stavova. Ovim stavom pozitivizam naglašava potrebu za jedinstvom teorije i prakse.

Uporedna metoda. Za Dirkema uporedna istraživanja mogu poslužiti bilo kada se ispituju strukturalna obeležja nekog društva, bilo razvojno-istorijska obeležja. Istraživanje složenijih društvenih pojave moraju uzimati u obzir oba obeležja: i razvojna i strukturalna. Zato je Dirkem i mislio da je sui generis sociologije upravo primena uporedne metode: uporedna sociologija je za njega - sama sociologija (Dirkem, 1999). Tek utvrđivanjem merljive i teorijski potvrđene korelacije između različitih društvenih pojava, treba primeniti uporednu metodu kako bi se utvrdila "širina važenja formulisanog zakona – da li važi za sva društva trajno, samo u jednom društvu ili samo za neka specifična stanja. Uporedna istraživanja se mogu primenjivati u jednom konkretnom društvu, u

drugim konkretnim društvima istog tipa i za istraživanje svih društava o kojima postoje izvorni podaci" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 309).

ZAKLJUČAK

Kritički sud o bilo kom metodološkom pristupu u socijalnim istraživanjima, pa i o pozitivizmu, treba da počde od najmanje dva osnovna kriterijuma: prvog, šta je i koliko doprineo u vreme svog nastanka, i drugo, "šta posle protoka vremena i perioda razvoja nauke ostaje kao trajan doprinos teorijsko-metodološkoj delatnosti, a šta je prevaziđeno ili nerešeno odnosno pogrešno" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310).

Kritike pozitivizma u društvenim naukama i metodologiji socijalnih istraživanja su brojna. Ipak, veliki deo ovih kritika ima i ideološki karakter, naročito iz pozicije kritičkih i marksističkih teorija o društvu. Ipak, kao ključni metodološki nedostaci pozitivizma koji su bitni za istraživanja društvenih devijacija mogu se navesti sledeće konstatacije.

U pozitivizmu je uočljiva prenaplašenost ideje da se samo putem čulnih utisaka može saznavati stvarnost. Predmet socijalnih istraživanja ne može se svesti samo na empirijske činjenice i čulne osete, posebno što je u središtu ovih istraživanja čovek i njegov odnos sa društvom u koga on kao biće stupa i vođen subjektivnim značenjima sebe i svoga okruženja.

Čovek nije samo, kako vide pozitivisti, kultura društva nego i kreator društva. Problematična je pretpostavka da je društvo samo nešto spoljno u odnosu na čoveka, kao što je to fizički svet. Čovek u društvu zatiče sisteme ili norme koji omeđavaju njegovu društvenu aktivnost, ali u isto vreme čovek u interakciji sa dugim ljudima kroz svakodnevne aktivnosti stvara i menja društvene strukture i norme. I konstrukcija i rekonstrukcija društvene realnosti su bitni elementi za proučavanje odnosa čovek - društvo.

Veliko je insistiranje pozitivizma da se društvene nauke ugledaju na metodologiju prirodnih nauka, što ograničava domete saznanja o čoveku i njegovoj društvenosti. Jezik fizike i medicine u kategorijalnom aparatu pozitivizma utiče i na hipotetičke i na uzročno-objašnjavajuće dimenzije u procesu socijalnih istraživanja. Iz tog razloga, kategorijalni aparat socijalne patologije, koja se u punom smislu doživljava kao "nauka o bolestima društva, prožet je jezikom medicine. Govoriti o društvenim pojavama kao o bolestima podrazumeva i govor o lečenju, a to znači govoriti i o primeni prisile i podvrgavanju moralnoj osudi (Radulović, 1997).

Pozitivizam prenaplašava konstitutivne, integrativne i funkcionalne aspekte društvenog života, zanemarujući pitanja društvenih protivrečnosti i konflikata

i stavljajući ih u okvire društvene patologije. Ovaj teorijski stav bitno utiče i na opredeljenja u hipotetičkom, jezičkom, metodskom i ciljno-predmetnom aspektu socijalnih istraživanja. Npr. društveni sistem poput politike (vlast) prožet je u isto vreme i integrativnim i konfliktnim aspektima, što govori da se vlast i politika ne mogu adekvatno istraživati i teorijski posmatrati samo iz pozicije - bilo pitanja funkcionisanja i integracije - bilo pitanja sukoba i protivrečnosti. Oba pitanja su integralni deo proučavanja politike kao društvenog sistema ali i društvenog delanja ljudi.

Jednostranost pozitivističkih konsekvenci u socijalnim istraživanjima ogleda se i u preferiranju određenih naučnih metoda, u ovom slučaju tzv. kvantitavnih metoda poput statistike. Pozitivizam iz svojih opštih polazišta kao neprihvatljivo uzima primenu bilo kojih subjektivnih ("značenjskih") i kvalitativnih metoda koje odbijaju egzaktne i matematički precizne procedure i principe proverljivosti naučnog saznanja. Pozitivistima je daleka i strana ideja da istraživanja u isto vreme budu i deo saznavanja neke pojave i deo menjanja socijalne stvarnosti društvenih grupa i zajednica, kao što su to akciona istraživanja.

Zbog toga se može reći da je pozitivistička metodologija strogo objektivistička i da oštro razdvaja empirijske činjenice od ljudskih vrednosti (Šešić, 1978). Polazeći od principa objektivnosti u istraživanjima i tumačenjima društvenih pojava, pozitivisti previđaju da je svaki istraživač i posmatrač društvene stvarnosti "kontaminiran" ličnim, političkim i ideološkim simpatijama. Pitanje objektivnosti saznanja se ne postavlja, već se unapred pretpostavlja. Pozitivisti su previše "naivni" prema pitanju objektivnosti. Prava objektivnost je nemoguća. Mi ne možemo izbeći zauzimanje strana. Tražeći i istražujući činjenice uvek pravimo ideološke ili političke izbore (Good, 2000).

Pozitivizam nas navodi na onaj pristup predmetu i metodama istraživanja koji ne uzimaju u obzir pitanja ljudskog smisla, ljudskih vrednosti i motiva i ljudskih autonomnih životnih odluka. Jer ovde je osnovna ideja da su društveni zakoni objektivni poput prirodnih i da postoje nezavisno od čovekove volje i ljudskih motiva i težnji. Društvo je za pozitiviste stvarnost za sebe koja samo oblikuje čoveka a ne čovek nju. Pozitivizam je "ignoriseo važnost individualne subjektivnosti čoveka i značaj uloge čovekove svesti u uobličavanju društvenog sveta" (Jupp, 2006: 230). Pozitivistički pristup ignorise subjektivno iskustvo devijanata i značenje koje takvo ponašanje ima za izvršioca devijantnog čina. Prihvatajući samo ono što je objektivno, vidljivo i što se može neposrednim posmatranjem i upoređivanjem spoznati, odbacuje se simbolika i značenje socijalnog procesa za pojedince (Jugović, 2009).

Za pozitivističku sociologiju su integracija, homogenost i društvena saglasnost bitne vrednosti, dok su promene u osnovi nepoželjna stvar. Moralni i

vrednosni konsenzus kao duhovna podloga stabilnosti društva uvode, ne samo u sociologiju, već i u socijalni rad, pojmove normalan i nenormalan, zdrav i patološki (Milosavljević, 2009). U pozitivizmu društvo se, zato, deli na svet "normalnih ili zdravih" i svet "nenormalnih ili bolesnih". Osnovna društvena dihotomija "stvarana na tom idealu zanemaruje činjenicu da su granice ovih "svetova" tanane i da društvene devijacije i kriminal prate jednu drugu logiku socijalne distribucije, koja nije tako čista, i u kojoj je "proizvodnja" devijantata neminovna i prisutna u specifičnim sadržajima u svim delovima društvenih strata (Milosavljević, 1998).

Positivisti društvene devijacije definišu na osnovu verovanja u apsolutnost i univerzalnost društvenih ili moralnih pravila, ne pitajući se ko stvara pravila za procenu normalnosti. U stvari, pozitivisti devijacije posmatraju isključivo iz ugla društva, tačnije iz pozicije održavanja društvene stabilnosti i ravnoteže. Zato se i posledice devijantnosti vide samo po društvo ali ne i po čoveka (Jugović, 2009).

LITERATURA

- (1) Dirkem, E. (1972). *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta
- (2) Dirkem, E. (1997). *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ
- (3) Dirkem, E. (1999). *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo
- (4) Gidens, E. (2001). *Sociologija*. Podgorica: CID
- (5) Good, E. (2000). *Social Deviance*. New York: McGraw Hill
- (6) Hindess, B. (1977). *Philosophy and methodology in the social sciences*. Sussex: The Harvester Press
- (7) Jugović, A. (2009). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Službeni glasnik
- (8) Jupp, V. (ed.) (2006). *The Sage Dictionary of Social Research Methods*. London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications
- (9) Kont, O. (1962). *Kurs pozitivne filozofije*. Beograd: Kultura
- (10) Milić, V. (1965). *Pravila sociološke metode*. Beograd: Nolit
- (11) Milosavljević, M. (1998). *Socijalni rad na međi vekova*. Beograd: Draganić
- (12) Milosavljević, M. (2009). *Osnove nauke socijalnog rada*. Banja Luka: Filozofski fakultet
- (13) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2003). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik
- (14) Neuman, W. L. (2007). *Basics of social research: qualitative and quantitative approaches*. Second edition. Boston: Pearson – Allyn and Bacon
- (15) Radulović, D. (1986). *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Filip Višnjić

- (16) Šešić, B. (1978). Osnovi metodologije društvenih nauka. Beograd: Naučna knjiga
- (17) Spenser, H. (1987-1). Studij sociologije. Glava IV. U: Supek, R. (eds.), *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed
- (18) Spenser, H. (1987-2). Principi sociologije. Knjiga I, glava II. U: Supek, R. (eds.), *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
- (19) Supek, R. (1987). *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed
- (20) Turner, H. J. (2006). *Sociology*. New Jersey: Prentice Hall Upper Saddle River

FEATURES OF POSITIVISM IN THE RESEARCHES OF SOCIAL DEVIANCES

The subject of this article is a critical analysis features of positivistic approach in the researches of social deviances. The article explains key theoretical and methodology concepts of positivism in the field of social pathology as a science about social deviances. The aim of this paper is to demonstrates the importance and specificity of positivistic influence on explanation of social deviances. This paper highlights some aspects fenomenology, methodology and axiology of positivism in the researches of social deviances. Specially, in this paper is emphasized importance of positivistic view on relationships man – society on the explanation of social deviances. The main conclusion is that methodology of positivism in the researches of social deviances ignores individual subjectivity, social conflicts and qualitative methods.

KEY WORDS: positivism / social researches / social deviances / society / man

PRIMENA SAVREMENIH TEHNOLOGIJA U KONTROLI KRIMINALA*

Marina Kovačević-Lepojević*
Vesna Žunić-Pavlović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Uporedo sa tehnološkim napretkom i pojavom novih krivičnih dela, do promena dolazi i u oblasti društvene kontrole kriminala. Negativizacija pojma rizičnosti i širenje straha od kriminala doprinose negovanju podržavajućeg stava stručnjaka i građana o upotrebi savremenih tehnologija u cilju smanjenja potencijalne viktimizacije. Povreda osnovnih ljudskih prava prihvata se kao neminovna žrtva uz prividnu garanciju bezbednosti građana opredeljenih za takozvani život pod nadzorom.

Rad ima za cilj sagledavanje pozitivnih i negativnih aspekata primene savremenih tehnologija u kontroli kriminala. U radu su razmotrene konceptualne i praktične implikacije primene video nadzora, biometrijske identifikacije, prisluškivanja i nadzora nad elektronskom komunikacijom građana u kontroli kriminala. Preispitane su kritike stručne i laičke javnosti koje se odnose na pitanja zloupotrebe privatnosti, kršenja ljudskih prava, podsticanja marginalizacije, socijalne isključenosti, stigmatizacije, bezbednosne propuste posredstvom upotrebe savremenih tehnologija. U završnom delu date su preporuke za prevazilaženje uočenih nedostataka pri primeni predmetnih tehnologija.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: marina.lepojevic@gmail.com.

* E-mail: zuniceva@eunet.rs.

*KLJUČNE REČI: tehnologije / kriminal / video nadzor /
biometrijska identifikacija / prisluškivanje*

UVOD

Okruženje u kome se kriminal danas ispoljava, zahteva i promenu pristupa u kontroli kriminala. Značajne promene u vršenju i društvenoj reakciji na kriminal nastale su usled rapidnog razvoja tehnologije.

Tehnologija se danas smatra bitnim oruđem u vršenju kriminala i viktimizacije, s tim što se kod pojedinih tehnologija kao što su bezbednosne, razmere viktimizacije samo naslućuju s obzirom na manipulaciju velikom količinom podataka o ličnosti. Pri reagovanju na kriminal uz upotrebu tehnologija prednost se daje unapređivanju prakse preventivnog postupanja, mnogo manje sankcionisanju i tretmanu. Danas u tu svrhu koriste biometrijske tehnologije, video nadzor, tehnologije za nadzor nad komunikacijama i drugo. Klark smatra da su tehnologije doprinele promenama ne samo u reagovanju na kriminal, već i njihovom izučavanju (Clarke, 2004). Konvencionalnoj kriminologiji suprotstavlja se takozvana "nauku o kriminalu" koja mora biti mnogo primenljivija, sa akcentom na razumevanje kriminala umesto kriminalaca, momentalnu redukciju kriminala umesto dugotrajne socijalne reforme, redukovanje štete nanete žrtvama umesto pomaganja kriminalcima, problemski umesto teorijski orijentisana, usmerena promeni politike u kontroli kriminala (Clarke, 2004:56). Poslednjih godina "situaciona prevencija" prerasta u "nauku o kriminalu" (Knepper, 2009:58), odnosno najdirektnije proizilazi iz takozvane nauke o kriminalu, koja je isto ono što je i socijalna prevencija za tradicionalnu kriminologiju (Clarke, 2004:56). Situaciona prevencija kriminala podrazumeva identifikovanje, promenu i kontrolu faktora koji deluju u situaciji u kojoj se ispoljava kriminalno ponašanje (Cornish, Clarke, 2003). Godinama unazad ovaj pristup prepoznat je kao uspešan u prevenciji i redukovanju kriminala na specifičnim mestima (aerodromi, granični prelazi, javni prevoz, škole, zatvori, ulice).

Globalno širenje uticaja kapitalizma i industrijalizacije, posebno razvoj vojne industrije, doprinose ubrzanom razvoju bezbednosnih tehnologija u cilju unapređivanja kontrole i nadzora modernog društva. Iako bi danas pod okriljem neoliberalizma teorijski trebalo da ubiramo plodove oslobađanja uticaja države na ekonomiju, politički život, kulturu, pa i reagovanje na kriminal, u praksi je situacija nešto složenija. I pored predviđanja Gidensa (1998) da nadolazeći trend postmodernizma između ostalog neizostavno pretpostavlja oslobađanje uticaja države i humanizaciju tehnologija

odnosno bavljenje važnim etičkim i moralnim aspektima, empirijski podaci pokazuju suprotno. Naime, intervencionizam država, posebno u zemljama gde se "sloboda najglasnije izgovara" poput SAD u poslednjih nekoliko decenija povećao. Takva vrsta mešanja države je prema rečima autora dobila naglašeno klasni karakter, uz popularizaciju tehnologija koje služe za lakši nadzor građana (Navarro, 2007).

Nameću se pitanja u kojoj meri su rizici, onako kako ih danas percipiramo, produkovani i koji su pravi dometi proklamovane brige za bezbednost građana i unapređivanja nacionalne sigurnosti država. Autori se slažu da u današnjem društvu, popularno nazvanom društvu rizika, ljudi u velikoj meri žive život sa "strahom kao pogledom na svet" (Svensen, 2008:57). Iako je reč rizik prvobitno mogla da ima i pozitivno i negativno značenje, u aktuelnim društvenim prilikama najčešće se svodi na sinonim za opasnost. Prema tome, niko nije bezbedan, bez obzira na društveni status i druge razlike. Autori razmatraju tezu o gradovima kao izvorima straha koji su prvobitno podizani da zaštite stanovnike od spoljnih opasnosti. Građanima su na raspolaganju različite tehnologije koje bi trebalo da ih zaštite, ali i obezbeđuju praćenje i nadzor različitih aspekata njihovog života, pa je kako Svensen (2008) primećuje nadziranje građana intenzivnije i ekstenzivnije nego ikada ranije i sve veći deo privatnih života postaje vidljiv za nevidljive posmatračke. Međutim, pitanje je koliko je svojevrsna žrtva privatnosti prihvatljiva građanima i koliko su tehnologije po sebi rizične. Klark je još sedamdesetih godina predvideo društvo u kome niko neće znati da li se svaki njegov pokret posmatra, svaka reč sluša, ili će pak svi znati da je to tako, ali je izvesno da niko neće videti nikakvo zlo u tome (Klark, 2009:197).

Rad je predmetno usmeren na različite aspekte primene savremenih tehnologija u kontroli kriminala. Cilj rada predstavlja analiza primene video nadzora, biometrijske identifikacije, prisluškivanja i praćenja elektronske komunikacije, izdvajanje negativnih posledica primene uz pružanje smernica za njihovo prevazilaženje.

PRIMENA SAVREMENIH TEHNOLOGIJA U KONTROLI KRIMINALA

Stručnjaci smatraju da su biometrijska identifikacija, video nadzor, skeniranje i nadzor nad komunikacijama najzastupljenije bezbednosne tehnologije čija primena izaziva uvek aktuelne polemike u savremenom društvu (Pavone, Esposti, 2012).

Video nadzor u svom tehnološki najnaprednijem obliku (CCTV) predstavlja britanski nacionalni simbol za situacionu prevenciju kriminala. Maja 2008. godine britanska pop grupa *Get Out Clause* snimila je spot putem CCTV

sistema.¹ Sa uvođenjem video nadzora započelo se šezdesetih godina u bankama i prodavnicama u Velikoj Britaniji i SAD pretežno radi osiguravanja kapitala, ekonomskih i političkih interesa, smanjenja straha od kriminala kod građana. Tokom devedesetih godina Velika Britanija je potrošila dve trećine godišnjeg budžeta na uvođenje video nadzora, a posebno posle 1993. godine nakon pogibije dvojice desetogodišnjih dečaka od teroriste IRA u Bišopgejtu (Bishopgate) (Knepper, 2009). Uočene su znatne razlike u rasprostranjenosti, razvoju i zakonskoj regulativi video nadzora među različitim državama i gradovima Evrope (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012). Primena video nadzora na javnim mestima u Srbiji posredno je regulisana specifičnim propisima. U cilju unapređenja funkcionisanja sistema video nadzora saobraćajnica i raskrsnica u Beogradu, a u skladu sa *Zakonom o bezbednosti saobraćaja na putevima*, doneta je *Obavezna instrukcija o uslovima korišćenja i održavanja sistema video nadzora gradskih saobraćajnica i raskrsnica za grad Beograd*. Ove odredbe regulišu pravo pristupa podacima, procedure preuzimanja snimaka iz arhive, odgovornost organizacionih jedinica PU za grad Beograd i preciziraju način održavanja sistema. *Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama* propisuje obaveze organizatora da obezbedi tehničku opremu za praćenje i snimanje ulaska i ponašanja gledalaca na sportskom objektu. Prema *Zakonu o igrama na sreću*, priređivač je dužan da obezbedi neprekidan audio-video nadzor stolova i aparata za igru, ulaza i izlaza u igračnicu, igrača i posetioca, kao i da dokumentaciju o neprekidnom snimanju čuva deset dana, a po nalogu Uprave i duže. Prema *Zakonu o zaštiti državne granice*, granična policija je ovlašćena da, radi vođenja evidencija, prikuplja lične podatke putem različitih tehničkih sredstava, pa i putem video nadzora. U Republici Srbiji ne postoje propisi kojima se reguliše primena video nadzora u školama i ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, već se konkretno o primeni odlučuje na nivou pojedinačnih institucija (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012). Video nadzor zaposlenih u Srbiji takođe nije posebno regulisan.

Biometrijske tehnologije omogućavaju automatsku identifikaciju osobe na osnovu njenih bioloških karakteristika i ponašanja (Johnson, 2004:90). Principi na kojima se zasniva biometrijska identifikacija su: univerzalnost (svi ljudi poseduju biometrijske karakteristike), distinktivnost (ljudi se međusobno razlikuju po svojim biometrijskim karakteristikama), permanentnost (biometrijske karakteristike se ne menjaju tokom života), jednostavnost primene (lako je izvršiti biometrijsku identifikaciju uz malu mogućnost greške)

¹ http://www.youtube.com/watch?v=W2iuZMEEs_A

(Jain et al., 2000). Sistemi identifikacije razvijaju se i usložnjavaju velikom brzinom od onih tradicionalnih - ono što znamo (šifra, PIN) ili imamo (token, identifikaciona kartica), do modernog sistema - ono što sami jesmo (fizičke karakteristike) (Pfitzmann, 2009). Od biometrijskih identifikatora najčešće se primenjuju uzimanje otisaka prstiju, prepoznavanje lica i prepoznavanje zenica oka, a nešto ređe se za identifikaciju koriste geometrije šake, mrežnjača oka, lični potpis, glas, prokrvljenost ručnog zgloba, način hoda, miris, struktura uha i drugo. U zavisnosti od toga da li je osoba svesna procesa identifikacije u konkretnom slučaju ona može biti pasivna (na primer, prepoznavanje lica) i aktivna (na primer, prepoznavanje zenice oka) (Pfitzmann, 2009). Različite situacije zahtevaju primenu različitih sistema za identifikaciju, ali se preporučuje njihovo kombinovanje u cilju obezbeđivanja zaštite na više nivoa, jer postoji mogućnost da se osoba ne identifikuje ili da se pogrešno identifikuje (Miller, 1994). Otisak prsta se za identifikaciju koristi još 7000 godina pre nove ere o čemu svedoče zapisi Asiraca i Kineza, mada nema dokaza da su korišćeni na univerzalnom nivou. Za identifikovanje kriminalaca koristi se od osamdesetih godina 19. veka, pre svega u Argentini, zatim Velikoj Britaniji, da bi se šezdesetih godina 20. veka počelo sa pravljenjem elektronske baze otisaka prstiju (Gorman, 1998). Baza biometrijskih podataka SAD sadrži 70 miliona otisaka prstiju osoba koje su identifikovane kao kriminalinci, 34 miliona građana i 73 000 osoba koje su okarakterisani kao teroristi (FBI, 2012). Prepoznavanje lica pretpostavlja poređenje i preko velikog bioloških karakteristika na licu (na primer, razmak između očiju, oblik brade, jagodica i slično). Prepoznavanje lica je međunarodno prihvaćeno kao primarna biometrijska karakteristika u pasošima građana, dok se otisak prsta može koristiti opciono kao sekundarni biometrijski podatak. Kao deo biometrijskih podataka lične karte u Srbiji prema *Zakonu o ličnoj karti* nalaze se fotografija, otisak prsta i potpis (član 7), dok *Zakon o putnim ispravama* (član 24) predviđa fotografiju i potpis kao sadržaj pasoša.

DNK profilisanje se ne vrši automatski, ima najveću preciznost i mnoge druge specifičnosti, pa se u radovima neretko izdvaja kao posebna kategorija. Prva i do danas najveća nacionalna baza DNK profila pod nazivom *The National DNA Database* osnovana je aprila 1995. godine u Velikoj Britaniji. Sadrži DNK profile izolovane iz bioloških uzoraka sa tri izvora: sa mesta zločina, od osumnjičenih i od volontera uz pristanak na jednokratnu upotrebu biološkog uzorka ili njegovo trajno zadržavanje. Pripadnici policije takođe ostavljaju svoje DNK profile od 2002. u sklopu obavezne procedure kao deo baze pod nazivom *Police Elimination Database*, dok ih oni zaposleni pre tog perioda ostavljaju na dobrovoljnoj bazi radi sprečavanja kontaminiranja mesta zločina (Williams et al., 2004).

Raspolaže sa preko pet miliona DNK profila (NDNAD, 2010:6). Predviđeno je da se u nacionalnom DNK registru Srbije nađu biološki materijali punoletnih osuđenih na kazne zatvora preko godinu dana i maloletnika osuđenih na najteža krivična dela. Predviđa se postojanje još tri registra: arhiva bioloških materijala osumnjičenih i okrivljenih za vreme trajanja krivičnog postupka, registar nestalih lica i forenzički DNK registar u kome će se čuvati svi biološki tragovi pronađeni na mestu zločina koji se ne poklapaju sa postojećim DNK tragovima u arhivama osuđenih i okrivljenih (Politika Online, 2012).

Prisluškivanje, praćenje elektronske komunikacije, pretraživanje baza podataka o ličnosti i neovlašćeno zadržavanje podataka se smatra posebno ugrožavajućim sredstvom za unapređivanje nacionalne i globalne sigurnosti, posebno ukoliko se ne vrši na osnovu odobrenja suda, već u takozvane preventivne svrhe. Nakon terorističkih napada 11 septembra 2001, Ministarstvo odbrane SAD promovisalo je *Total Information Awareness System* (TIAS) koji je nastao u cilju pravovremenog detektovanja, klasifikovanja i identifikovanja aktivnosti terorista i predupređivanja terorističkog akta. TIAS integriše tri aktivnosti: automatski prevod jezika, pretragu podataka i prepoznavanje obrazaca od značaja i adekvatnu koordinaciju službi i brzo donošenje odluka. Tim putem, pretražuje se telefonska, radio, elektronska i komunikacija licem u lice, ali i knjige, video i audio zapisi i druga dokumenta (Stevens, 2003). *Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije* kao i zakonodavstvo većine evropskih zemalja sadrži odredbe koje se tiču mera tajnog nadzora i snimanja komunikacije koja se obavlja putem telefona ili drugih tehničkih sredstava ili nadzor elektronske ili druge adrese osumnjičenog i zaplenu pisama i drugih pošiljki (član 166). Naredbu iz člana 167. stav 1. ovog zakonika izvršava policija, Bezbednosno-informativna agencija ili Vojno-bezbednosna agencija. O sprovođenju tajnog nadzora komunikacije sačinjavaju se dnevni izveštaji koji se zajedno sa prikupljenim snimcima komunikacije, pismima i drugim pošiljkama koje su upućene osumnjičenom ili koje on šalje dostavljaju sudiji za prethodni postupak i javnom tužiocu na njihov zahtev. Poštanska, telegrafaska i druga preduzeća, društva i lica registrovana za prenošenje informacija dužna su da državnom organu koji izvršava naredbu (BIA, VBA, MUP) omoguće sprovođenje nadzora i snimanja komunikacije i da, uz potvrdu prijema, predaju pisma i druge pošiljke. Po završetku tajnog nadzora komunikacije organ iz člana 168. stav 1. ovog zakonika dostavlja sudiji za prethodni postupak snimke komunikacije, pisma i druge pošiljke i poseban izveštaj koji sadrži: vreme početka i završetka nadzora, podatke o službenom licu koje je nadzor sprovelo, opis tehničkih sredstava koja su primenjena, broj i raspoložive podatke o licima obuhvaćenim nadzorom i ocenu o

svrsishodnosti i rezultatima primene nadzora. Prema članu 178 na obrazloženi predlog javnog tužioca sud može odrediti računarsko pretraživanje već obrađenih ličnih i drugih podataka i njihovo poređenje sa podacima koji se odnose na osumnjičenog i krivično delo. Po završetku računarskog pretraživanja podataka državni organ dostavlja sudiji za prethodni postupak izveštaj koji sadrži: podatke o vremenu početka i završetka računarskog pretraživanja podataka, podatke koji su pretraženi i obrađeni, podatke o službenom licu koje je sproveo posebnu dokaznu radnju, opis primenjenih tehničkih sredstava, podatke o obuhvaćenim licima i rezultatima primenjenog računarskog pretraživanja podataka. Tajni nadzor i računarsko pretraživanje u Srbiji bez odluke suda smatra se neustavnim. Podaci koje prikupljaju internet pretraživači, sajtovi za socijalno umrežavanje i komunikaciju ne koriste se samo u komercijalne svrhe, već se smatraju vrlo aktuelnim za državne službe. Prema podacima kompanije Google u prvih šest meseci 2012. godine trideset zemalja je uputilo 20.938 zahteva za otkrivanje privatnih podataka o korisnicima, među kojima najviše SAD (7.969), Indija (2.319), Brazil (1.566), Francuska (1.546), Nemačka (1.533) i Velika Britanija (1.425) (Google Transparency Report, 2012).

KRITIKA PRIMENE SAVREMENIH TEHNOLOGIJA U KONTROLI KRIMINALA

Još od vremena kada su britanski kriminolozi "doneli svetu situacionu prevenciju" (Knneper, 2009:57), prisutan je skepticizam u vezi sa dometima koje ona može imati, a koji se sa tehnološkim razvojem još više povećao. Iako su tako nastale nove mogućnosti za primenu tehnologija u svetlu prevencije i redukcije kriminala, otvorila su se i mnoga pitanja o negativnim posledicama upotrebe. Tehnologije je trebalo da u prvobitnoj zamisli pomognu ljudima da stave svet pod svoju kontrolu i učine život predvidljivijim, ali je to izmaklo kontroli, stvoren je nekakav "odbegli svet", u kome opasnosti koje smo sami stvorili stvaraju podjednaku ili veću pretnju od onih koje nam dolaze spolja (Gidens, 2005:60). Smatra da rizik ima dvostruku oštricu kada je nauka u pitanju, da je blisko povezan sa inovacijom, pri čemu se sa razvojem tehnologije zapaža prelaz dominacije spoljašnjeg na dominaciju proizvedenog rizika (Gidens, 2005).

Politizacija i komercijalizacija razmatranih tehnoloških oruđa je nesporna. Diznilend pruža dobar primer za komercijalizaciju tehnologije u službi zabave, počevši od arhitekture, osoblja, voznog parka, animacija, organizacije

posetilaca, nevidljivog sistema, pri čemu je sve pod nadzorom. Pa se izraz "dizniizacija"² koristi da opiše procese planiranja prevencije kriminala u britanskim gradovima orijentisanih oko elektronskog nadzora (Knepper, 2009:68). Prema tome, planiranje prevencije je u službi obezbeđivanja zone sigurne kupovine i zabave. Autori opisuju hipokriziju američkog društva koje koristi frazu "nacionalne odbrane" za razvoj industrije i ojačavanje ekonomskih kapaciteta (Wade, 2007). Očigledno je da su biznis i industrija osnovni pokretači za uvođenje novih tehnologija u svakodnevni život i kontrolu kriminala. Kriminolozi prirodno moraju uzeti učešće u evaluaciji i poboljšanju bezbednosti pomažući da se zaštite zaposleni i klijenti od viktimizacije (Clarke, 2004). Smatra se da su jaki privedni interesi upleteni u održavanje ili povećanje straha stanovništva. Međutim, nije izvesno da li osećanje ugroženosti doprinosi primeni bezbednosnih mera ili obrnuto. Autori smatraju da se oni međusobno pojačavaju, odnosno da osećanje ugroženosti stanovništva povećava primenu bezbednosnih tehnologija, koje utiču na dalje stimulisanje straha (Svensen, 2008). Kako primećuje Garland (2001:194-5) primena nauke i tehnologije u kontroli kriminala zapravo predstavlja "novu kulturu kontrole kriminala", promovisanu od strane političkih i kulturnih vrednosti kasnog modernizma, gde intenzivnija regulacija i kontrola samo doprinose da građani budu manje tolerantni, kao i znatno isključiviji i nepoverljiviji. Ono što prouzrokuje strah nisu samo teroristi koji se nalaze na nekom određenom mestu, već i medijsko izveštavanje o tome koliko su oni opasni, što se kasnije koristi da se opravdaju neke mere za obezbeđivanje sigurnosti građana. Savremene metode izveštavanja definitivno utiču na povećavanje svesti o riziku, pa i preuzimanje kontrole nad definisanjem i regulisanjem rizika (Tompson, 2003). Na primer, u SAD se sredstva za obezbeđenje od terorizma zasnivaju na broju terorističkih ciljeva, što daje podstrek državama da izveste o što većem broju ciljeva, pa su se na listi tako našle i prodavnice sladoleda, đevreka i slično (Svensen, 2008).

Deo kritika odnosi se na produbljanje raslojavanja, socijalne isključenosti, stigmatizacije, marginalizacije i nejednakosti u društvu, izostajanje socijalne zaštite. Smatra se da je neoliberalna ideologija odgovor dominantnih klasa na uspeh koji su postigli radnička klasa i seljaci, posle II svetskog rata i sedamdesetih i da je ekonomska i socijalna politika tome doprinela, odnosno mehanizmi poput deregulacije tržišta rada, prometa robe i usluga, privatizacija javnih službi, promocija individualizma i komercijalizma i drugo (Navarro, 2007). Prema tome, u duhu neoliberalne ideologije samo pojedinac može biti problematičan po rođenju, socijalizaciji, moralnom

² Engleski izraz "Disneyisation"

deficitu i slično. Sigurnost tako može biti ugrožena samo od strane "opasnih kriminalaca (niže klase)" ili pak terorista zanemarujući pritom uticaj globalnog kapitalističkog sistema i državnih politika što podržava Marksovu tezu o održavanju dugoročnog interesa kapitala (Kanduč, 2009:67-69). Međutim, na primeru skandinavskih zemalja gde se kriminal ne može objasniti siromaštvom, nepovoljnim socioekonomskim statusom, klasnim razlikama, slabim obrazovnom politikom i nezaposlenošću, može se videti kako je model situacione prevencije kriminala kompatibilan sa merama socijalne zaštite (Knepper, 2009). Međutim, i prenaplaćavanje socijalne zaštite može biti stigmatizujuće po pojedince, odnosno marginalizovane i posebno ranjive slojeve društva. Autori primećuju da socijalne službe od klijenata traže detaljne privatne podatke, očekuju kooperaciju u smislu promene vrednosti, stavova, ponašanja. Zatim, deo pojedinaca ne kontaktira dobrovoljno socijalne službe rehabilitacionog ili drugog karaktera, već po odluci suda i slično (Knepper, 2009). Prema tome, ne može se unapred reći koliko će konkretno neka bezbednosna tehnologija biti disciplinujuća i stigmatizujuća po pojedinca, sve zavisi od načina primene. Na primeru video nadzora autori objašnjavaju da sočivo, kablovi, rekorder i drugi tehnički delovi neophodni za funkcionisanje video nadzora nemaju po sebi ni socijalnu ni kriminološku dimenziju, dok se ne smeste u odgovarajući kontekst (Norris, McCahill, 2006:30).

Postavlja se pitanje mogu li bezbednosne tehnologije imati bezbednosne propuste. Pri primeni pojedinih bezbednosnih tehnologija, pre svega biometrijskih tehnologija može doći do greške pri identifikaciji, do pogrešnog prepoznavanja ili do neprepoznavanja osobe. Najveća mogućnost greške je kod prepoznavanja lica, srednja kod prepoznavanja zenice oka, potpisa, glasa i geometrije šake, a najmanja kod otiska prsta (Luis-Garcia et al., 2003: 2543). S godinama biološke karakteristike bivaju teže prepoznatljive, a postoji rizik i da je usled nekih povreda na radu, sredinskih uticaja, genetskih faktora ili starenja došlo do izvesnih promena koje vode, na primer do neprepoznavanja otiska prsta (Jain et al., 2000). Mali broj ljudi nema zenicu, dok slepima može biti teško da upere pogled u kameru da bi ih identifikovali, kao i onima sa tremorom očiju (PRISE, 2007). Istraživanjem kvaliteta sistema video nadzora u Londonu u četiri različita konteksta utvrđena je svojevrsna tehnološka neefikasnost prema kojoj se dve trećine postojećih sistema oslanja na fiksne kamere, bez digitalnog snimka i mogućnosti za kompjutersku obradu slike i nedovoljno operatera zaduženih za nadzor (Norris, McCahill, 2006).

Na osnovu biometrijskog podatka mogu biti dobijeni i neki privatni podaci. Na primer, na osnovu zenice oka može se otkriti podatak da li je osoba

koristila PAS, trudnoća ili uzrast, pri prepoznavanju lica uočiti emocionalno stanje, dok se putem DNK profilisanja raspolaže najosetljivijim informacijama o osobi (Van der Ploeg, 2005). Na primer iz genetičkog materijala osobe, može se otkriti njeno poreklo ili boja kose, pri čemu se kako nauka napreduje povećava se broj dostupnih informacija koje se tim putem mogu saznati. Tim putem prikupljene informacije mogu poslužiti kao osnov za diskriminaciju osobe koja je nosilac DNK profila od interesa i njenih srodnika. U slučajevima kada se DNK profil sa mesta zločina ne poklapa sa profilima skladištenim u bazi podataka, pretraživanje se vrši po principu "približnog" poklapanja, uz očekivanje da se u bazi nalazi neko od bliskih srodnika osumnjičenog (roditelj, dete ili sibling). Ova tehnika u istrazi se primenjuje još od 2002. godine, na osnovu koje je identifikovan tada već preminuli ubica i silovatelj Joe Kappen čija DNK je pronađena na telima tri žrtve (Cartney, 2006). Skladištenje DNK profila donosi mnoga pitanja kao na primer da li treba čuvati podatke osumnjičenih pre optuženja, optuženih pre utvrđivanja krivice, osuđenih nakon odsluženja kazne, da li se biometrijski podaci koriste samo u svrhe za koje su namenjene, ko ima pristup podacima i drugo. Važeći britanski propisi o funkcionisanju nacionalne baze DNK profila sadrže odredbe koje se tiču vremena skladištenja genetičkog materijala: neograničeno zadržavanje kod odraslih osuđenih lica; šestogodišnje zadržavanje kod osumnjičenih, ali ne i osuđenih; neograničeno zadržavanje kod maloletnih izvršilaca teških krivičnih dela ili višestrukih učinilaca; petogodišnje zadržavanje kod maloletnika osuđenih za jedno lakše krivično delo; šestogodišnje zadržavanje kod šesnaestogodišnjaka i sedamnaestogodišnjaka koji su bili osumnjičeni, ali ne i osuđeni za teško delo; trogodišnje zadržavanje kod maloletnika koji su bili uhapšeni, ali ne i osuđeni; dvogodišnje zadržavanje kod osumnjičenih za terorizam nakon isteka mere kontrolisane slobode; i uništavanje DNK profila koji je dat volonterski odmah nakon ispunjenja svrhe davanja (NDNAD, 2009/10:11).

Može se reći da rezultati istraživanja ne potvrđuju popularnost primene savremenih tehnologija u bezbednosne svrhe. Podaci o efektivnosti primene video nadzora u redukciji kriminala su prilično neusaglašeni i u najvećoj meri zavise od prirode nadzora, karakteristika okruženja, kulturnog konteksta, vrste krivičnog dela, od toga da li se koristi izolovano od drugih preventivnih intervencija, koliki je period praćenja, kakva je podrška sredine, u odnosu na koje vrste krivičnog dela se merenje vrši i drugo. Podaci o smanjenju kriminala nakon uvođenja video nadzora se prilično razlikuju, a izmerena redukcija se kreće od 7% do preko 50% u pojedinim studijama (Žunić-Pavlović, Kovačević-Lepojević, 2010). Zajednički zaključak većine evaluacija je da ova mera daje bolje rezultate kada je u pitanju prevencija imovinskih krivičnih dela (posebno bezbednost vozila), kao i unapređivanje bezbednosti u javnom prevozu i

saobraćaju uopšte. Daleko slabiji rezultati su zabeleženi u prevenciji nasilnih krivičnih dela (Žunić-Pavlović, Kovačević-Lepojević, 2010). Istraživanja pokazuju da sistem za prepoznavanje lica na aerodromima funkcioniše sa 50% uspešnosti u prepoznavanju, a postoje podaci da se na javnim mestima tim putem ostvaruje redukcija kriminala za 20-40% (Bowyer, 2004). Iako je popularnost Nacionalne baze podataka Velike Britanije velika, teško je izmeriti koliko ona doprinosi redukciji kriminala, pa kako primećuju autori na desetogodišnjicu uspostavljanja baze još nema dostupnih nezavisnih evaluacija koji bi njenu popularnost opovrgli ili opravdali (Williams et al., 2004). U izveštaju o radu NDNAD (2003/04:23) ukazuje se na podatak da se samo 17% od prijavljenih krivičnih dela forenzički obradi, 5% od obrađenih mesta zločina pruži DNK podatke za skladištenje u bazu, što predstavlja 0,85% od ukupno izvršenog kriminala. Obradena mesta zločina su u periodu od 1998. do 2009. donela 182.277 razrešenih krivičnih dela, pri čemu su osumnjičeni priznavali druga krivična dela za koja nisu postojali DNK tragovi u 121.888 slučajeva (NDNAD, 2008/09:35). Govoreći o ogromnim sredstvima koja se ulažu u prisluškivanje i procena da manje od 1% presretanih poruka ima bilo kakav značaj za nacionalnu bezbednost Klark (2009:204) smatra da efikasnost u oblasti nacionalne odbrane nikada nije bila važan kriterijum primene. Dalje, svega nešto preko 6% novca koji se godišnje uloži u nacionalnu odbranu i vojnu industriju, potroši se na kontrolu kriminala na federalnom, državnom i lokalnom nivou i da možda zbog toga ima toliko mnogo ratova i kriminala (Klark, 2009). Rezultati istraživanja stavova građana Evropske unije o primeni bezbednosnih tehnologija pokazuju da su se oni najnegativnije izjašnjavali o upotrebi tehnologija sa kojima imaju najmanje dodira, kao što je uređaj za skeniranje do gole kože ili tehnologija koje najviše zadiru u privatnost kao što je centralizacija biometrijskih podataka u registre. Autori smatraju da bi trebalo razmotriti primenu alternativnih tehnologija baš zbog slabe efektivnosti na primer video nadzora ili pojedinih biometrijskih identifikatora (Jacobi & Holst, 2007). Sa druge strane, postoje krupni metodološki problemi u merenju očekivanih rezultata bezbednosnih tehnologija, kao na primer nedostatak kontrolnih varijabli ili mešanje efekata više primenjenih mera. Takođe, teško je izmeriti koliko je osoba odustalo od izvršenja dela usled primene bezbednosnih tehnologija i koji su efekti izmeštanja kriminala. Očekuje se da bi prikladne evaluacije doprinele boljem razumevanju potrebe za korišćenjem bezbednosnih tehnologija i olakšali njihovu primenu.

ZAKLJUČAK

Smatra se da je koordinacija slobode, odnosno privatnosti i bezbednosti neophodna za srećan i dostojanstven život i da se svako uvećanje

slobode prirodno tumači kao umanjenje bezbednosti i obrnuto (Bauman, 2009). Iza naglašavanja potrebe za bezbednošću mogu stajati ekonomski razlozi, dok iza aktuelizacije za slobodom i privatnošću mogu stajati politički interesi ili obrnuto. Svensen smatra da ne postoji objektivno merilo prihvatljivog nivoa rizika, gornja granica koliko se bezbednosti može zahtevati, uvek se mogu preduzeti jos neke mere koje će smanjiti slobodu građana i odraziti se negativno na kvalitet života (Svensen, 2008).

Velika verovatnoća da bi podrška građana u pravcu uvođenja bezbednosnih tehnologija bila veća kad bi učestvovali u odlučivanju o primeni, što bi prema rečima Baumana (2009:49) bilo tumačeno kao svojevrsno "praktikovanje slobode". Autor zapaža da ako bi se ponudile mogućnosti čak i za povećanje slobode koje bi bile nametnute, retko bi bile shvaćene kao pravedne, upravo zbog načina na koji je do njih došlo. Kao primer iz domaćeg konteksta može poslužiti projekat uvođenja elektronskih ličnih karata sa biometrijskim podacima o kome se nije mnogo raspravljalo u javnosti, čak je i oprema kupljena pre usvajanja zakona (Šabić, 2008). *Zakon o ličnoj karti* predvideo je biometrijske lične karte, a *Zakon o putnim ispravama* biometrijske biometrijske pasoše. S obzirom na invazivnost DNK profilisanja i činjenicu da se u Srbiji ide u susret uvođenju DNK registra, treba uvažiti preporuke stručnjaka (Williams et al., 2004:126) o neophodnosti šire javne debate pre započinjanja projekta. Javna debata može biti shvaćena i kao način na koji možemo Gidensovim rečnikom "ukrotiti rizik" (Gidens, 2005:61).

Zapaža se da u Srbiji trenutno nema relevantnih institucija ni adekvatne regulative pomoću kojih bi se na neki način pratile tehnološke promene u oblasti kontrole kriminala, ali i ublažile neke od štetnih posledica primene. I pored najsavremenije tehničke zaštite ljudski faktor neminovno može doprineti mnogim bezbednosnim propustima kako zbog nedovoljne obučenosti, tako i zbog nepažnje, zloupotrebe položaja i slično. Podizanje kulture obezbeđenja podataka o ličnosti u Srbiji pretpostavlja uspostavljanje odnosa u kome za one koji se bave obradom i zaštitom podataka stoji obaveza da se redovno bave analizom stanja, procenom pretnji i rizika, definisanjem procedura zaštite u svojim internim aktima i kontinuiranom obukom zaposlenih. Preporučuje se praćenja na tri nivoa - utvrđivanje činjenica o tome ko je i kada ažurirao podatke, zatim ko je i kada pristupio podacima i šta je menjao i koliko (Šabić, 2009:37,39). Ukoliko nije moguće obezbediti posebne propise, na primer, o primeni biometrijskih tehnologija ili video nadzora, *Zakon o zaštiti podataka o ličnosti* neminovno treba dopuniti rešenjima koja se odnose na pomenuta pitanja. *Direktiva 95/46/EC* Evropskog parlamenta predviđa da podaci o ličnosti treba da budu

prikupljani uz pristanak osoba, samo onda kada je to neophodno, isključivo za svrhu za koju se prikupljaju uz predviđanje neophodnih mera zaštite podataka. Saglasno evropskim propisima o zaštiti podataka o ličnosti treba osigurati da se podaci koriste u skladu sa svrhom prikupljanja (na primer, komercijalna, administrativna ili forenzička), samo kada je to nužno i pod posebno propisanim uslovima. Poverenik za informacije od javnog značaja je više puta izveštavao javnost o slabosti Zakona o tajnosti podataka Republike Srbije; Zakon o vojnim službama je proglašen neustavnim u odredbama da je prisluškivanje bilo moguće bez odluke suda; i pokrenuta je procedura za ocenu ustavnosti Zakona o krivičnom postupku Republike Srbije u odredbama kojim se policiji omogućava pristupanje listinzima o komunikacijama građana bez odluke suda. Godišnjom kontrolom Poverenika i Ombudsmana evidentirano je preko million slučajeva nezakonitog zadiranja u privatne komunikacije građana od strane bezbednosnih službi na godišnjem nivou (Šabić, 2012).

Međutim, čini se da ne samo građani, već i stručnjaci angažovani na pitanjima kontrole kriminala još uvek nedovoljno koriste pozitivne potencijale tehnologija, pa posledično društveno vidljivije postaju negativne strane primene. Autori naslućuju da bi izbor između slobode i bezbednosti mogao biti lažan. Klark (2009:189) smatra da ne postoji izbor između slobode i bezbednosti, da ćemo imati ili oboje ili nijedno, a da se ravnoteža može postići samo izbegavanjem represije. Treba priznati da čovek u izvesnom smislu uvek kasni za tehnologijom, zaostaje u razumevanju i nikad nije u stanju da sagleda sve posledice neke nove tehnologije koja se evidentno razvija brže od kulture zaštite podataka o ličnosti. Posebnu pažnju treba pružiti edukaciji medija koji izveštavaju o potencijalnim doprinosima i opasnostima koje bezbednosne tehnologije nose.

U studiji koja je rađena u Španiji otkriveno je da građani nisu raspoloženi da nekritički ustupe svoju privatnost zarad više sigurnosti, pri čemu su svesni političke manipulacije konceptom nacionalne bezbednosti i borbe protiv terorizma. Prema autorima ove studije (Pavone & Pereira, 2009:123), građani su ukazali na potrebu za "boljom" bezbednošću, a ne za "više" bezbednosti što je ujedno i glavni zaključak ovog rada. Nije nužno menjati slobodu, odnosno privatnost za bezbednost. Autorke smatraju da možemo imati i jedno i drugo ukoliko se angažujemo oko adekvatnog obezbeđivanja tim putem prikupljenih podataka o ličnosti.

LITERATURA

- (1) Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.

- (2) Cartney, C. (2006). The DNK expansion programme and criminal investigation. *British Journal of Criminology*, 46 (1), 175-192.
- (3) Clarke, R. V. (2004). Technology, criminology and crime science. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 10 (1), 55–63.
- (4) Cornish, D., & Clarke, R. V. (2003). Opportunities, precipitators and criminal decision: A reply to Wortley's critique of situational crime prevention. *Crime Prevention Studies*, 16 (1), 41-96.
- (5) Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, *Official Journal L 281*, 23/11/1995 P. 0031 – 0050, Retrieved November 16., 2012. from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:en:HTML>
- (6) FBI (2012). *Integrated Automated Fingerprint Identification System*. Retrieved November 16., 2012. from http://www.fbi.gov/about-us/cjis/fingerprints_biometrics/iafis/iafis
- (7) Garland, D. (2001). *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. NewYork: Oxford University Press.
- (8) Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Fišnjić.
- (9) Gidens, E. (2005). *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- (10) Google Transparency Report (2012). *Google Transparency Report – User Data Reqsuts*. Retrieved November 24., 2012. from <http://www.google.com/transparencyreport/userdatarequests/?p=2012-06>
- (11) Gorman, L. (1998). Overview of fingerprint verification technologies. *Elsevier Information Security Technical Report*, 3 (1), 42-64.
- (12) Hempel, L., & Topher, E. (2004). *CCTV in Europe*. Berlin: Centre for Technology and Society.
- (13) Jacobi, A., & Holst, M. (2007). *Synthesis Report - Interview Meeting on Security Technology and Privacy*. Vienna: PRISE.
- (14) Jain, A., Hong, L., & Pankanti, S. (2000). Biometric identification. *Communications of the ACM*, 43 (2), 91-98.
- (15) Johnson, M. (2004). Biometrics and Treat to Civil Liberties. *Computer [IEEE]*, 37 (4), 90-92.
- (16) Klark, R. (2009). *Kriminalitet u Americi*. Beograd: Univrzitet u Beogradu, Pravni fakultet.
- (17) Knepper, P. (2009). How Situational Crime Prevention Contributes to Social Welfare. *Liverpool Law Rev*, 30 (1), 57-75.
- (18) Kovačević-Lepojević, M., Žunić-Pavlović, V. (2012). Primena video-nadzora u kontroli kriminala. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11 (2), 325-345.

- (19) Luis-Garcia, R., Alberola-L'opez, C., Aghzoutb, O., & Ruiz-Alzola, J. (2003). Biometric identification systems. *Signal Processing*, 83, 2539 – 2557.
- (20) Miller, B. (1994). Vital signs of identity. *IEEE Spectrum*, 31 (2), 22–30.
- (21) Navarro, V. (2007). Neoliberalism as a Class Ideology; Or the Political Causes of the Growth of Inequalities. In V. Navarro (ed.), *Neoliberalism, Globalization, and Inequalities: Consequences for Health and Quality of Life* (pp. 9-27). New York: Baywood Publishing Company.
- (22) NDNAD (2003/04). The National DNK Database. *Annual report 2003/04*. Retrieved November 24., 2012. from <http://www.forensic.gov.uk/pdf/company/publications/annual-reports/annual-report-NDNAD.pdf>
- (23) NDNAD (2008/09). The National DNK Database. *Annual report 2007-2009*. Retrieved November 24., 2012. from <http://www.npia.police.uk/en/docs/NDNAD07-09-LR.pdf>
- (24) NDNAD (2009/10). The National DNK Database. *Eighth Report of Session 1*. London: House of Commons, Home Affairs Committee. Retrieved November 24., 2012. from <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200910/cmselect/cmhaff/222/222i.pdf>
- (25) *Obavezna instrukcija o uslovima korišćenja i održavanja sistema video nadzora gradskih saobraćajnica i raskrsnica za grad Beograd*. Pristupljeno 26. maja 2011. sa <http://www.srbija.gov.vesti.php?id=152338>.
- (26) Pavone, V., & Esposti, S. D. (2012). Public assessment of new surveillance-oriented security technologies: beyond the trade-off between privacy and security. *Public Understanding of Science*, 21 (5), 1-16.
- (27) Pavone, V., & Pereira, M. (2009). The privacy vs. security dilemma in a risk society: Insights from the PRISE project on the public perception of new security technologies in Spain. In J. Čas (Ed.), *Towards privacy enhancing security technologies – the next steps* (pp. 109-127). Vienna: PRISE.
- (28) Pfitzmann, A. (2008). Biometrics – how to put to use and how not at all? *Trust, privacy and security in digital business*, 5185, 1-7.
- (29) Politika Online (2012). *Biološki tragovi – najpouzdaniji*. Pristupljeno 10. septembra 2012. sa <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/t48750.lt.html>
- (30) PRISE (2007). *Overview of Security Technologies*. Vienna: PRISE.
- (31) Šabić, R. (2008). Biometrija, bezbednost i ljudska prava (transkript sa tribine). *Bezbednost Zapadnog Balkana*, broj 9-10, 33-71.

- (32) Šabić, R. (2009). Zaštita naročito osetljivih podataka o ličnosti – neka otvorena pitanja. *Revija za bezbednost*, 3 (6), 34-40.
- (33) Šabić, R. (2012). Neophodno je obezbediti punu zaštitu ustavnih garancija o tajnosti komunikacija (Saopštenje poverenika, 2. novembar 2012.). Republika Srbija, Poverenik za informacije od javnog značaja. Pristupljeno 24. novembra 2012. sa <http://www.poverenik.rs/sr/saopstenja/1480-neophodno-je-obezbediti-punu-zastitu-ustavnih-garancija-o-tajnosti-komunikacija.html>
- (34) Stevens, G. M. (2003). *Privacy: Total Information Awareness Programs and Related Information Access, Collection and Protection Laws*. Report for Congress, March 21.
- (35) Svensen, L. (2008). *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika
- (36) Van der Ploeg, I. (2005). Biometric Identification Technologies: Ethical Implications of the Informization of the Body. *Bite Policy Paper no 1*.
- (37) Wade, R. H. (2007). Should we worry about income inequality? In V. Navarro (ed.), *Neoliberalism, Globalization, and Inequalities: Consequences for Health and Quality of Life* (pp. 95-119). New York: Baywood Publishing Company.
- (38) Williams, R., Johnson, P., & Martin, P. (2004). *Genetic information and crime investigation*. Durham: University of Durham, England.
- (39) Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima. *Službeni glasnik RS*, br. 41/2009.
- (40) Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima. *Službeni glasnik RS*, br. 41/2009.
- (41) Zakon o igrama na sreću. *Službeni glasnik RS*, br. 84/2004.
- (42) Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011.
- (43) Zakon o ličnoj karti. *Službeni glasnik RS*, br. 62/2006, 36/2011
- (44) Zakon o putnim ispravama. *Službeni glasnik RS*, br. 90/2007, 116/2008, 104/2009, 76/2010.
- (45) Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. *Službeni glasnik RS*, br. 67/2003.
- (46) Zakon o zaštiti državne granice. *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008.
- (47) Žunić-Pavlović, V., & Kovačević-Lepojević, M. (2010). Mere javnog nadzora u službi prevencije kriminala. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29 (1-2), 31-49.

APPLYING MODERN TECHNOLOGIES IN CRIME CONTROL

Along with the technology progress, changes in perpetrating traditional crimes and emerging new criminal acts, major changes in crime control occurred. Negativization of the risk concept and spreading the fear of crime contribute to the supportive attitudes of experts and citizens on the use of modern technologies in order to reduce potential victimization. Violation of human rights is accepted as an inevitable effect along with the apparent guarantee the security of citizens that have determined for so-called life under control.

The aim of this paper is the consideration of the negative aspects of the application of modern technologies in crime control. At first, conceptual and practical implications of the application of video surveillance, biometric identification, surveillance and monitoring of electronic communication will be analysed and some positive aspects will be stressed. Then, the expert's and public opinion regarding the issues of privacy and human right violation, encouraging marginalization, social exclusion, stigmatization through the use of modern technologies in crime control will be re-examined. Finally, the authors provide recommendations for overcoming the shortcomings in the application of mentioned technologies.

*KEY WORDS: technology / crime / video surveillance /
biometric identification / eavesdropping*

PRAVNI ASPEKTI OČUVANJA I ZAŠTITE BIODIVERZITETA – PRIMER JEZERA PALIĆ*

Vera Batanjski*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Jezerski i močvarni ekosistemi čuvaju značajan, neponovljiv biodiverzitet. Primer ovoga je i Palićko jezero - park prirode, IBA i IPA područje. Ono je pod raznim negativnim pritiscima koje stvara humana zajednica. Rad koji Vam plasiramo rezultat je malog istraživanja isečka stvarnosti. Cilj je da na plastičan način dokumentujemo tvrdnju kako smo u obavezi da formiramo svoja praktička razmišljanja i povećamo napore praktičkog delovanja u daljim pristupima problematici, uz puno poštovanje regula kojima su bila i jesu znanja iz biologije i ekologije preduslov formiranja i primene. Ovo jasno znači multidisciplinarni pristup autora biologa i pravnika, problemima svojevsne ekološke celine jezera Ludaš ("Ramsarske tačke") – Palić, koja je kao takva zaštićena složenim skupom normi međunarodnog i nacionalnog zakonodavstva, na žalost u praksi povređenog.

KLJUČNE REČI: biodiverzitet / jezero / neodrživost / zaštita / pravo

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vera.batanjski@gmail.com

* E-mail: vladanj@eunet.rs

1. UVOD – PALIĆ: STANIŠTE RAZNOVRNIH ELEMENATA BIODIVERZITETA

Palićko jezero, zajedno sa okolnim područjem predstavlja jezersko - močvarni prirodni sistem, koji pruža staništa mnogim vrstama i stoga štiti i čuva značajan deo biodiverziteta Republike Srbije. Nalazi se na severu Srbije, blizu grada Subotice. Smešteno je između Subotičko – bajske pešćare i Bačke zaravni (Stanković, 1989).

O njegovom nastanku postoje različite teorije. Postoji mišljenje da je nastalo uporedo sa nastankom korita Dunava i Tise, a da se svakako mora smatrati ostatkom Panonskog mora (Kinka, 2011). Ili je nastalo u pradavna vremena, kao izdanko¹. Ovo jezero nema izvora, pa vodu dobija proceđivanjem iz plitke izdani (Nikolić, 2006). Danas je najviše prihvaćeno mišljenje stručnjaka koji Palićko jezero po poreklu kategorišu kao eolsko, nastalo u međudinskom ulegnuću – ogolićena izdan (Dukić, 1984).

Palićko jezero je stari, celovit jezersko – močvarni sistem, u kome se tršćaci smenjuju sa jasenovim šumarcima zabarenog tipa i hidrofilnim livadama. Danas zahvata površinu od 4,6 km², a prosečna dubina je 1,9 m. Nekada je bilo šire i dublje. Voda jezera ranije je bila slana, jer se slivala sa okolnog terena². Sve ove osobine pružaju mogućnost razvoja bogate flore i faune, kako na obali i okolini, tako i u samoj vodi i to u snažnoj i složenoj povratnoj sprezi.

Zaštićene biljne vrste (na nacionalnom nivou), kao spomenici prirode u Velikom parku i Parku Narodnih heroja su dva stabla močvarnog čempresa i poljski jasen. Na higrofilnim livadama pronađena je retka vrsta orhideje - *Orchis laxiflora subsp. palustris* (Jacq.) Bonnier & Layens. (Budakov et al., 1996). Na spisku biljaka u Crvenoj knjizi (Stevanović et al., 1999), na lokacijama Palić i/ili Palićko jezero zabeležene su: *Dianthus serotinus* Waldst & Kit, *Draba nemorose* L., *Helichrysum arenarium* (L.) Moench subsp. *arenarium*, *Triglochin maritimum* L., *T. palustre* L. i *Sueda pannonica* (G. Beck) Ascherson & Graebner, koje su kategorisane kao krajnje ugroženi taksoni po IUCN kriterijumima za Srbiju.

Fauna je, takođe veoma bogata. U jezeru je konstantovano 19 vrsta riba, među kojima su prirodne retkosti: štika, čikov i smuđ (Budakov et al.,

¹ O rečenom vidi šire na: http://sr.wikipedia.org/sr-el/Палићко_jezero

² To isto.

1996). Palićko jezero spada u IBA područje (Important Bird Areas³ – Važna područja za ptice), u okviru Subotičkih jezera i pustara. Na ovom području živi 11 vrsta ptica od međunarodnog značaja (Simić and Puzović, 2008). Na samim obalama Palićkog jezera registrovano je 207 vrsta, od kojih se 101 vrsta gnezdi (Lazić at al., 2008). Među njima je *Larus melanocephalus* - crnoglavi galeb, koji se u našoj zemlji jedino ovde gnezdi⁴. Za neke vrste ptica, ovo IBA područje predstavlja najznačajnije nacionalno gnezdište (Simić and Puzović, 2008). Kako se jezero nalazi na istočnoevropskom migracionom putu ptica, ono omogućava odmor i ishranu mnogim ugroženim pticama močvaricama (Lazić at al., 2008), što mu još više daje na značaju, jer su staništa jezersko – močvarnog tipa retka, fragilna i ugrožena u svetu. Značajna vrsta gmizavca je barska kornjača - *Emys orbicularis* (Lazić at al., 2008), strogo zaštićena vrsta⁵, čije stanje populacije, prema rečima Dr Gabora Mesaroša, trenutno nije dobro. Od retkih sisara pojavljuje se vidra *Lutra lutra* (Lazić at al., 2008), takođe strogo zaštićena vrsta⁶ i slepi miševi (Amidžić at al., 2007).

Zbog svoje geološko – ekološke vrednosti, Palićko jezero je zaštićeno područje III kategorije i ima rang parka prirode⁷. Pored jezera, "Park prirode Palić" obuhvata i deo naselja Palić i prirodne i kulturne vrednosti (Veliki park, nekoliko objekata velike arhitektonske vrednosti), kao i duga tradicija banje⁸.

Još u XVIII veku se znalo da jezerska voda i mulj imaju lekovita svojstva, a od XIX veka počinje intezivan razvoj turizma (Stanković, 1989). Palićko jezero je danas poznata turistička destinacija. Upravo ovaj momenat – sve jače povezivanje sa humanom zajednicom uzrok je biološko-ekoloških, otuda i pravnih problema na koje valja obratiti pažnju. Ali da bi to imalo efekta, neophodno je reagovanje pravnim sredstvima: regulacijom ekološki neophodne zaštite – izgradnjom njenih pravnih elemenata, a potom i

³ Subotica lakes and sandy terrain: <http://www.birdlife.org/datazone/sitefactsheet.php?id=106>

⁴ Aktivna zaštita ptičjih ostrva u Parku Prirode "Palić"
http://www.riparia.org.rs/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=64&lang=en

⁵ Koji status poseduje po osnovu Pravilnika o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva, *Priloga I Strogo zaštićene divlje vrste biljaka, životinja i gljiva*, dokumenta formiranih na bazi Člana 48., stava 1. Zakona o zaštiti prirode ("Službeni glasnik RS br. 36/09").

⁶ To isto.

⁷ Pregled zaštićenih prirodnih dobara

http://www.natureprotection.org.rs/images/stories/pdf/registar_zasticenih_dobara_cirilica.pdf

⁸ O ovome vidi šire: Park prirode Palić http://www.ludas.rs/content_intro.php?content_id=3

primenom legislativne u praksi. Koje to elemente društvene regulacije i reakcije imamo, odnosno, koji se problemi iskazuju? Pokušaćemo da odgovorimo na ova pitanja.

2. ELEMENTI EKOLOŠKO - PRAVNE ZAŠTITE BIODIVERZITETA PALIĆKOG JEZERA

Ekološko-pravna zaštita elemenata biodiverziteta se razvija već decenijama. Jasno da se moraju uzeti u obzir ako ne svi, ono brojni gradivni elementi zakonodavstva Republike Srbije, kao i Međunarodnog ekološkog prava, kao sve značajnijeg dela Međunarodnog javnog prava, za problem na koji obraćamo pažnju (Joldžić, 2011). Na ovom polju se u stvarnosti susrećemo sa zaštitom biodiverziteta Palića. Koliko smo u tome uspeli? Pokušaćemo da odgovorimo na ovo pitanje, jer bez takvih saznanja, ono što smo utvrdili kao biolozi, hidrolozi i poslenici brojnih drugih naučnih disciplina, da jesu bitne činjenice, koje valja ispoštovati, jednostavno nema šansu da zaživi. To je osnovni razlog napora čije Vam rezultate prezentujemo.

2.1. Osnovi zaštite biodiverziteta Palićkog jezera uspostavljeni domaćim propisima

Temelj sveukupne pravne zaštite biodiverziteta, države uspostavljaju ustavima. To važi i za Republiku Srbiju. Otuda valja ovo analizirati, jer se upravo ovi elementi u praksi često previđaju, šta više i zaobilaze.

Prema članu 74., našeg Ustava⁹, svako ima pravo na zdravu životnu sredinu, što automatski znači i da svi građani imaju pravo na nezagađeno Palićko jezero, koje je 1982. godine zajedno sa jezerom Ludaš kategorisano kao park prirode¹⁰. Međutim, pokazalo se da je ovakva zaštita neadekvatna, pa je 1994. Zavod za zaštitu prirode uradio reviziju i odvojio ova dva jezera u posebna zaštićena dobra¹¹. Palić je i po donošenju novog Zakona o zaštiti životne sredine, 2004. godine, zadržao isti status zaštite, ali je 135 ha same akvatorije stavljeno pod strožiji režim zaštite (Nikolić, 2006).

⁹ Ustav Republike Srbije ("Službeni glasnik R. Srbije br. 83/06").

¹⁰ Bazirajući se na odrednicama tada važećeg Zakona o zaštiti prirode ("Službeni glasnik SR Srbije br. 50/75").

¹¹ A što je bazirano na do skora važećem Zakonu o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik R. Srbije br. 66/91., 83/92. i 4/94").

Zakon o zaštiti prirode¹² definiše park prirode i propisuje da nisu dozvoljene privredne i druge delatnosti i radnje kojima se ugrožavaju bitna obeležja i vrednosti parka prirode (član 34.). Dalje, prema članu 35., režim zaštite III stepena podrazumeva aktivnu zaštitu i mogućnost održivog korišćenja. Kako ranije tako i u buduće, ukoliko bude potrebe za bilo kakvim izmenama, režim zaštite predlaže Zavod u studiji o zaštiti zaštićenog područja (član 35.).

2.2. Pravni osnovi zaštite uspostavljeni ratifikacijom međunarodnih ekološko - pravnih dokumenata

U zaštiti samog Palićkog jezera i njegove okoline, time i prisutnog biodiverziteta, veliku ulogu ima niz konvencija i njihovih pratećih dokumenata – aneksa. U ovom radu bi kratko analizirali one, po ličnom ubeđenju, za temu najznačajnije, istovremeno i najobuhvatnije, a naravno ratifikovane. Otuda pažnju prvo posvećujemo Konvenciji o biološkoj raznovrsnosti.

2.2.1. Konvencija o biološkoj raznovrsnosti

Konvenciju o biološkoj raznovrsnosti, usvojenoj na Konferenciji Ujedinjenih Nacija, 1992. godine¹³, potpisala je i tadašnja Savezna Republika Jugoslavija, a ratifikacija¹⁴ se desila tek 2001. god. Relativno skoro stečenim suverenitetom, R. Srbija je postala njen pravni naslednik prava, iz kog razloga se, automatski, mora nastaviti njeno poštovanje u celini.

Cilj Konvencije je očuvanje biodiverziteta, uz održivo korišćenje njegovih komponenti i svakako da se primena Konvencije odnosi i na Palić, kao zaštićeno područje. Konvencijom su definisane i obaveze koje se, između ostalog, odnose na revitalizaciju jezerskog ekosistema i/ili ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, praćenje stanja i procesa i dr. (Joldžić, 2006). Kako je R. Srbija ovu Konvenciju ratifikovala, dužna je da jezero Palić revitalizuje i održivo koristi i u turističke svrhe, čuvajući i ničim ne remeteći njegove prirodne cikluse.

¹² Zakon o zaštiti prirode ("Službeni glasnik R. Srbije br. 36/09").

¹³ Convention on Biological Diversity Izvor: Text of the Convention on Biological Diversity (UNITED NATIONS, 1992): <http://www.cbd.int/convention/text/>

¹⁴ Donošenjem odgovarajućeg zakona: Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti ("Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori br. 11/01").

2.2.2. Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja

Republika Srbija je ratifikovala Konvenciju o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja (tzv. Bonsku konvenciju)¹⁵ 2007. godine¹⁶. Prema njenim regulama, podrazumeva se istovremena zaštita staništa kao i samih migratornih vrsta (ugroženih ili sa nepovoljnim statusom očuvanja). Sve države koje su ratifikovale Konvenciju, nalaze se na spisku tzv. "država - areala", pa tako i R. Srbija. Naša država sada ima obavezu da čuva i obnavlja staništa migratornih vrsta, naročito onih ptica koje se nalaze u Dodatku I i Dodatku II "Bonske konvencije", obzirom da je Palićko jezero njihov "put seobe" prema odrednicama oba pomenuta dodatka – obavezujućih pravnih dokumenata.

2.2.3. Konvencija o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa

Srbija je, kao suverena država, ratifikovala 2007. godine i Konvenciju o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa (tzv. Bernsku konvenciju)¹⁷, iako je taj proces započet dosta ranije. Zakonom o potvrđivanju ove konvencije¹⁸, jezero Palić je stavljeno pod zaštitu, samim tim što je formalno označeno da predstavlja područje od značaja i stanište za neke migratorne i retke vrste.

2.2.4. Konvencija o zaštiti ptica

Konvenciju o zaštiti ptica¹⁹, SFRJ je ratifikovala 1973. godine, a R. Srbija je njen pravni naslednik, pa time ima obavezu da je poštuje. Njenom ratifikacijom "Ustanovljava se obaveza zaštite ptica, posebno u vreme razmnožavanja, a takođe i ptica selica na mestima gnežđenja (Joldžić, 2006)". Kako kontrola izvršenja obaveza ugovornih strana nije izričito

¹⁵ Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (Bonn, 23 June 1979) Official Documents. Available at: <http://www.cms.int/documents/index.htm>

¹⁶ Donošenjem odgovarajućeg zakona: Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja ("Službeni glasnik RS br. 102/07").

¹⁷ Convention on the conservation of European wildlife and natural habitats (Bern/Berne, 19.IX.1979) Council of Europe, European Treaty Series – No. 104.

¹⁸ Zakon o potvrđivanju konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa ("Službeni glasnik RS br. 102/07").

¹⁹ International Convention for the Protection of Birds (Paris, 18 October 1950) Available at: <http://www.ecolex.org/server2.php/libcat/docs/TRE/Multilateral/En/TRE000066.txt>

predviđena, obaveza R. Srbije je da ustanovi zaduženja odgovarajućim nadležnim organima, koja će se odnositi na ovu Konvenciju (Joldžić, 2006). Konvencijom o zaštiti ptica se još više daje značaj Palićkom jezeru, kao važnom staništu ptica.

3. AKTIVNOSTI NA I U JEZERU PALIĆ I NJIHOVA NEGATIVNA ULOGA

3.1. Razvoj turizma i pomor živog sveta 1970.

Jezero Palić, sa svojom okolinom pre svega je poznato kao turistička destinacija, sa jako dugom tradicijom. Zbog brojnih turističkih aktivnosti, sportsko – rekreativnih i kulturnih manifestacija, umnogome je izmenjena jezerska obala, a brojne sezonske turističke posete postale su veliko opterećenje ovom prirodnom dobru.

Ovako dug razvoj turizma uveliko je menjao sliku prvobitnog prirodnog staništa. Još su u XIX veku uočavane posledice nebrige o kvalitetu jezerske vode, usled ispuštanja velike količine otpadnih voda. U leto 1970. god. došlo je do potpune anoksije i pomora čitavog živog sveta jezera. Posle toga je usledila duga revitalizacija: potpuno pražnjenje jezerskog basena, odstranjivanje mulja i prečišćavanje otpadnih industrijskih i kanalizacionih voda; nakon čega je ponovo oživelo, ali kao neslano i manje površine (Nikolić, 2006). Iako je do ovakve katastrofalne pojave jezero sve vreme služilo i kao prijemnik svih otpadnih voda sa teritorije grada Subotice, tek je 1975. god., u toku sanacije, izgrađen uređaj za prečišćavanje otpadnih voda²⁰. Ovaj uređaj još uvek nema odgovarajuću liniju za mulj, što predstavlja veliki problem za jezero. Novoizgrađeni prečistač nije bio prihvatljivog kapaciteta i usled preopterećenosti nije mogao da prečisti sav otpad. Procenjuje se da je do sada nataloženo oko 70 cm mulja, a da je na nekim mestima sloj mnogo deblji (Sič, 2009). Stari prečistač ne može da ukloni fosfor P, azot N, druge soli i jedinjenja, koji intenzivno dovode do eutrofikacije jezera.

Iako je sadašnjim Zakonom o vodama zabranjeno ispuštanje otpadnih voda koje mogu prouzrokovati ugrožavanje dobrog ekološkog i hemijskog statusa stajace vode²¹, tadašnji zakoni '60.-tih i '70.-tih nisu imali propisanu krivičnu odgovornost za narušavanje i ugrožavanje životne sredine i prekršaje za koje bi odgovarala pravna i fizička lica. Iz ovog

²⁰ Vodovod nekad i sad – razvoj: <http://www.vodovodsu.rs/istorijat>

²¹ Član 97. Zakona o vodama ("Službeni glasnik RS br. 30/10").

razloga, dugi niz godina niko nije mogao biti adekvatno kažnjen za narušavanje stanja Palićkog jezera, a prilikom izgradnje kanalizacionog odvoda, nije bilo u zakonskoj obavezi da se uradi strateška procena uticaja i procena uticaja na životnu sredinu, s' obzirom da su zakoni koji na ovo obavezuju doneti tek 2004. godine.

Začuđuje da je, iako je još 1991. god. donet Zakon o zaštiti životne sredine, koji je u članu 23. propisivao zabranu ispuštanja otpadnih voda u površinske vode, kao i vršenje aktivnosti koje mogu pogoršati propisan kvalitet vode²², nastavljeno sa ispuštanjem nedovoljno prečišćene otpadne vode u jezero. Na žalost, Palićko jezero i danas služi kao vodoprijemnik nedovoljno prečišćene, kanalizacione i industrijske vode. Mulj se i dalje taloži i jezero polako zatrpava, a sanacija kompletnim izmuljavanjem se pokazala kao potpuno neodrživa, jer nisu preduzete dalje, adekvatne mere da se zagađivanje jezera ne ponovi.

Nakon obnove i oživljavanja Palićkog jezera, počeo je još intenzivniji razvoj turizma, koji i danas umnogome menja definiciju ovog parka prirode. Takođe, i svo prethodno - nasleđeno opterećenje prirode, a koje je produkovano decenijama, dovodilo je do sve veće eutrofikacije, a prava slika ljudske nemarnosti se videla 2009. godine.

3.2. Pomor ribe 2009.

Krajem maja 2009. god. desio se pomor ribe u Palićkom jezeru. Republička inspekcija za zaštitu životne sredine utvrdila je da je uginulo 9 tona ribe. Do uginuća je došlo u sektoru IV - turističkom delu. Uginula riba pretežno se nalazila oko istočne i zapadne obale, a najviše ribe je uginulo oko "Muškog štranda". U sektoru III nije primećena uginula riba²³. U drugom izvoru objavljeno je da je u jezeru Palić uginulo 11 tona ribe (Iršević, 2010). U javnom preduzeću "Palić - Ludaš" kažu da se ovaj pomor ne može smatrati ekološkom katastrofom, jer u njemu ima 140 tona ribe²⁴.

²² Član 23. Zakona o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 66/91, 83/92 i 53/95").

²³ Treći sektor je pod II stepenom zaštite. O ovome vidi šire:

U jezeru Palić uginulo devet tona ribe: <http://www.ekoplan.gov.rs/src/U-jezeru-Palic-uginulo-devet-tona-ribe-430-c29-content.htm>

²⁴ Turisti ne napuštaju Palić: <http://www.subotica.com/vesti/7-4279/drustvo/turisti-ne-napustaju-palic/>

Pomor ribe u jezeru Palić posledica je kombinacije bioloških i meteoroloških uslova. Ipak, najveći i glavni razlog ovakvih čestih pojava uginuća ribe je negativan antropogeni uticaj.

Prema podacima koji su dati javnosti, poznato je samo koliko je ribe uginulo. Treba imati u vidu da je prilikom ovakvih akcidenata uvek kontaminirano mnogo više ribe, a da se štetne supstance akumuliraju i u svim ostalim živim organizmima prisutnim unutar jezera. Sudeći po tome da mulj sadrži i nataložene otpadne supstance iz industrijskih pogona, potrebno je uraditi i analizu tkiva žive ribe i o tome obavestiti javnost.

Nakon pomora ribe, ispitivanje kvaliteta vode je uradio Republički hidrometeorološki zavod Srbije, ali i Zavod za javno zdravlje iz Subotice. Analizu ribe izvršio je Veterinarski institut u Novom Sadu. Međutim, jedine informacije, samo o kvalitetu vode, na svom sajtu je objavio Zavod za javno zdravlje iz Subotice²⁵. Dalje je uginula riba sakupljena i odložena na deponiju JP "Palić - Ludaš"²⁶, za koju nema dokaza da je sanitarna, a naročito da li pripada posebnoj kategoriji deponija opasnog otpada. Prilikom vađenja iz jezera nije se znalo da li je i kontaminirana nekim opasnim supstancama, poreklom iz industrije. Zato se pre odlaganja moralo sačekati na rezultate analize, pa tek onda adekvatno postupiti sa ovom posebnom vrstom opasnog otpada.

Voda jezera Palić pripada IIa kategoriji (Šolja, 2003), iz kog razloga je treba takvom i očuvati. Komparativnom analizom tabele standarda maksimalno dozvoljenih koncentracija u vodi²⁷ i onoga što zaista jeste nađeno i mereno, prema gore pomenutom izveštaju o kvalitetu vode jezera Palić, utvrđeno je odstupanje od propisanih kvaliteta osobina i prevazilaženje MDK. Primera radi: pH vrednost 9,86, a propisan je opseg za IIa podklasu 6,8 – 8,5; amonijak - 0,854, propisano - 0,1; vodonik-sulfid -0,1 i sulfidi – nađeno 0,08, a propisano da ih ne sme biti u II klasi vode.

Na osnovu dobijenih rezultata biološke potrošnje kiseonika (BPK₅), rađene 15. juna 2009. god., u vodi turističkog dela jezera, prema podacima Zavoda za javno zdravlje iz Subotice, vrednost je daleko iznad granice propisane Uredbom o klasifikaciji voda (ispitivanjem dobijena vrednost za BPK₅ 70 mg/l, a dozvoljen opseg za II klasu vode je 4 – 6 mg/l). Posledicu

²⁵ Izveštaj o fizičko – hemijskom ispitivanju površinskih voda: <http://www.zjzs.org.rs/page.php?id=465>

²⁶ U jezeru Palić uginulo devet tona ribe: <http://www.ekoplan.gov.rs/src/U-jezeru-Palic-uginulo-devet-tona-ribe-430-c29-content.htm>

²⁷ Član 4. Uredbe o klasifikaciji voda ("Službeni glasnik SRS br. 5/68") i Pravilnik o opasnim materijama u vodama ("Službeni glasnik SRS br. 31/82").

velike količine nutrijenata iz otpadnih voda potvrđuje i prisustvo račića *Daphnia* (Müller, 1785) (Tumbaš, 2009).

Veliki negativni uticaj na kvalitet jezerske vode imaju otpadne industrijske vode. Otpadne vode ni jednog industrijskog zagađivača ne ispunjavaju propisane uslove o ispuštanju otpadnih voda u gradsku kanalizaciju (Šolja, 2003).

4. AUTORSKO VIĐENJE FAKTORA UGROŽAVANJA

4.1. Poljoprivreda

Širi prostor okoline Palićkog jezera potrebno je preurediti, odnosno menjati mu namenu, obzirom da se u samoj blizini jezerske vode nalaze poljoprivredna područja. Upravo iz ovog razloga velika količina pesticida dospeva u zemljište, time i u jezero, a takođe, upravo procesima nitrifikacije tla, te podzemnim vodama i spiranjem atmosferskim padavinama, nitratna i fosfatna jedinjenja zagađuju jezerske vode, iako su iste pravno zaštićene, još više doprinoseći njenoj eutrofikaciji, a ovo ne bi smelo da se događa.

Kada govorimo o zaštiti zemljišta, osnovne regule namenjene njegovoj zaštiti nalaze se u Zakonu o zaštiti životne sredine²⁸, kao i Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine²⁹. Čitava poljoprivredna proizvodnja u okolini Palićkog jezera treba da bude organizovana u skladu sa utvrđenim merama integrisane zaštite i planiranja predela koje obuhvataju područja izvan zaštićenih prirodnih dobara, odnosno po članu 9. poslednjeg pomenutog zakona. Zakon o poljoprivrednom zemljištu zabranjuje ispuštanje štetnih materija u nedozvoljenim količinama³⁰, a kako je kod nas uobičajena praksa prekomerno korišćenje pesticida, o ovome posebno treba voditi računa.

Način obrađivanja zemljišta je još jedan faktor ugrožavanja parka prirode, tako da je neophodan efikasniji rad nadležnih organa i saradnja lokalnog stanovništva da bi se ovaj problem rešio.

²⁸ Zakon o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 135/04").

²⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 36/09").

³⁰ Član 17., Zakona o poljoprivrednom zemljištu ("Službeni glasnik RS br. 62/06").

4.2. Gradnja objekata za turističke svrhe

U Zakonu o planiranju i izgradnji³¹, definisano je uređenje i korišćenje prostora (član 3.), kao i to da svaki planski dokument mora da sadrži mere zaštite životne sredine, propisane uređenom procenom uticaja (član 9.).

Obzirom da su mnogi objekti na obali Palićkog jezera i u okolini postojali pre donošenja odluke o zaštiti kao parka prirode, oni imaju pravo biti tu, i to na osnovu odluke inspeksijskih službi, koje utvrđuju do kojih zadatah granica ti objekti ne zagađuju zaštićeno područje.

Pravila uređenja prostora moraju sadržati stratešku procenu uticaja planskog dokumenta na životnu sredinu (član 30.) pomenutog zakona. To važi za sve objekte koji se planiraju izgraditi, a veći deo njih bi služio turističko – rekreativnoj svrsi (po Master planu za Palić, iz 2007. god.). Prema članovima 117., 118. i 119. Zakonu o planiranju i izgradnji, podrazumeva se i sprečavanje uliva neprečišćenih, kanalizacionih voda iz ovih objekata, u jezersku. Na osnovu precizno izvršenog propisivanja obaveza u Zakonu o građevinskom zemljištu³², uređivanje građevinskog zemljišta podrazumeva i komunalno opremanje zemljišta (član 12.). Ovo znači da vlasnici svih objekata koji se nalaze na obali i u okolini Palićkog jezera ne bi smeli da ispuštaju kanalizacione vode u jezero, a da se ne izvrši njihov prethodni tretman – prečišćavanje do dozvoljenih nivoa zagađenosti. Po ovoj istoj logici, ni otpadna voda iz septičkih jama ne bi smela nikako da se uliva u jezero. Nije poznato da li će postojeći objekti biti priključeni na novi prečištač, što je inače obaveza investitora gradnje objek(a)ta, članom 14. prethodno pomenutog zakona.

4.3. Prečištači za vodu – utvrđeno stanje i neophodnosti adekvatne reakcije

Usled konstantnog ulivanja otpadne vode u jezero i vidne zagađenosti, počelo se, maja 2007. godine, sa izgradnjom novog, najsavremenijeg prečištača otpadne vode u zemlji. Ova kapitalna investicija po planu ima dve linije, jednu za prečišćavanje vode, a drugu za tretman mulja. Na taj način je planirano trajno rešavanje problema nedovoljno prečišćene otpadne vode i taloženja mulja, kao i iskorišćavanje mulja u proizvodnji

³¹ Zakon o planiranju i izgradnji ("Službeni glasnik RS br.72/09").

³² Zakon o građevinskom zemljištu ("Službeni glasnik RS br. 44/95, 16/97, 23/01").

električne energije, ukoliko se utvrdi da je odgovarajućeg kvaliteta (Gelert and Đerd, 2010). Na novom prečistaču je završena linija za vodu 2009., a tek krajem 2010. i linija za mulj³³. Linija za prečišćavanje otpadnih voda pokazuje dobar efekat biološkog prečišćavanja³⁴, uključujući i tercijalno prečišćavanje – otklanjanje fosfora i azota (Isakov, 2008). Kada bude u potpunosti završen, ovaj prečistač bi trebao da bude dobro rešenje u smislu otklanjanja problema taloženja mulja i eutrofikacije, koji nisu rešavani još od poslednje, velike sanacije jezera, koja je završena 1977. godine.

U cilju poboljšavanja kvaliteta jezerske vode, 1995. god. je pušten u rad kanal Tisa – Palić (Doroslovački, 2010). Cilj je bio da se iz reke Tise dovodi sveža voda i time oporavi jezero. Međutim, ni posle više od decenije, stanje se nije popravilo. Prema podacima Agencije za zaštitu životne sredine, za 2008. i 2009. god., kvalitet vode u jezeru Palić je bio loš (Živković et al., 2008, 2009).

Zavod za javno zdravlje Subotice je u više navrata upozorio da nije preporučljivo kupanje u jezeru Palić, zbog prisustva velikog broja fekalnih bakterija (a posebno *Enterococcus faecalis* – a)³⁵ i mogućeg rizika prisustva virusa hepatitisa (Isakov, 2009). Nakon prečišćavanja trebalo bi da se vrši dezinfekcija, zbog toga što se voda ispušta u jezero u kojem se u turističkoj sezoni kupaju posetioci.

Prema izveštaju dipl. maš. inž. Marka Pletikosića³⁶, nedigestovani mulj se, dok se radovi ne završe, presuje i iznosi na deponiju u krugu prečistača, a jedan deo mulja se, iz primarnih taložnika izbacuje blizu gradske deponije. Iako je još 2001. godine započela rekonstrukcija starog uređaja za prečišćavanje otpadnih voda³⁷, problem otklanjanja i prečišćavanja mulja je rešen tek 2010., završetkom izgradnje linije za mulj. Ne može se naći podatak o tome da li su kanalizacione cevi menjane u proteklih više od 40 godina, obzirom da je ovo po građevinskoj praksi krajnji rok za obnovu sistema cevi.

³³ Raport u toku izgradnje novog prečistača: <http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/115-RAPORT-O-TOKU-IZGRADNJE-NOVOG-PRECISTACA>

³⁴ O novom prečistaču otpadnih voda: <http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/63-O-NOVOM-PRECISTACU-OTPADNIH-VODA>

³⁵ Kvalitet vode jezera Palić: <http://www.zjs.org.rs/page.php?id=524>.

³⁶ Presek stanja izgradnje UPOV grada u martu 2010.: <http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/85-PRESEK-STANJA-IZGRADNJE-UPOV-GRADA-U-MARTU-2010>

³⁷ Vodovod nekad i sad – razvoj: <http://www.vodovodsu.rs/istorijat>

4.4. Master plan za Palić

U cilju kvalitetnije ponude i boljeg razvoja turizma na obalama jezera Palić, Skupština opštine Subotica usvojila je "Master plan Palić", 2007. godine. Plan predviđa razvoj moderne hotelske i druge turističke infrastrukture. U Projektu razvoja turističkog kompleksa "Palić"³⁸ navedeni su kao negativni aspekti: a.) neadekvatan sistem prečišćavanja otpadnih voda i b.) divlja izgradnja u okruženju. Ovo su dva značajna negativna faktora koji imaju, između ostalog, i neželjeni uticaj na razvoj turizma u ovom području. U okviru "Master plana Palić", dalje je napisano da je ovakve negativne aspekte moguće korigovati striktnom regulacijom i da je ovaj resort dosada bio zapušten, tako da su potrebne velike investicije u javni sektor.

Uklanjanje problema u sistemu prečišćavanja otpadnih voda je delimično učinjeno postavljanjem novog prečišćača. Međutim, i pored ovoga, jedan od najvećih problema je već postojeći nataloženi mulj. Najbolje bi bilo da se umesto izgradnje novog prečišćača, uradilo kompletno izmeštanje ulivanja prečišćenih, otpadnih voda iz jezera, koje nema otoku i koje je zaštićeno zakonom. Za ovakav plan su, naravno, potrebne velike investicije, ali sve dok se jezero koristi kao vodoprijemnik, problem zagađivanja vode, taloženja mulja i pomora živog sveta će se nastavljati. Time će se i kvalitet turističke ponude dovesti u pitanje.

5. UMETO ZAKLJUČAK – ŠTA ČINITI?

Na bazi utvrđenog i prethodno iznetog u tekstu, može se zaključiti koje bi aktivnosti morale biti izvršene, da bi se vrednosti Palićkog jezera i okoline trajno i kvalitetno zaštitile. Intenzivan razvoj turizma, nataloženi mulj, ulivanje otpadnih voda i poljoprivredna proizvodnja u neposrednoj blizini su veliki negativni faktori koji utiču na život i opstanak ekosistema jezera Palić. Kako je ovo područje od posebnog značaja za razvoj turizma, upravo je iz ovog razloga jasno da je potrebna izrada pilot projekta, potom i svih kategorija projekata, kao osnova za zaštitu, planiranje i upravljanje razvojem Palićkog jezera (Radović et al., 2010). Gde nalazimo pravni osnov za ovakav zaključak?

³⁸ Projekt razvoja turističkog kompleksa Palić, Konačni izveštaj, JP "Palić – Ludaš", Horwath Consulting Zagreb, 2006.

U Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine, njegovom članu 4.³⁹, stoji da je odgovorno pravno i fizičko lice, koje degradira životnu sredinu, dužno da izvrši sanaciju i remedijaciju. Ovo se jasno odnosi i na prostor Palićkog jezera. Na dalje, neophodan je efikasniji rad komunalne inspekcije, kroz jasnije regulisanje nadzora u svim područjima koji su povezani i utiču na jezero. Detaljna ovlašćenja inspektora propisuje Zakon o zaštiti životne sredine⁴⁰, Zakon o zaštiti prirode⁴¹, Zakon o državnoj upravi⁴², kao i niz drugih, konkretnih zakona vezanih za odgovarajuće delatnosti koje utiču na područje koje se posmatra.

Član 35. Zakona o zaštiti prirode propisuje kakve se samo aktivnosti mogu izvoditi na području koje je pod režimom III stepena zaštite. Unutar, u tekstu već pominjanih dokumenata, a koji se odnose na slučaj pomora ribe, zaključuje se da nije razvijena infrastruktura koja je usklađena sa vrednostima, potencijalima i kapacitetima zaštićenog prostora namenjenog razvoju ekološkog, zdravstvenog turizma u skladu sa principima održivog razvoja. Ovo se u buduće mora da ima u vidu i ispravi.

Kaznene mere koje bi trebalo primeniti ukoliko se zbog neadekvatne zaštite desi šteta, poput pomora ribe u zaštićenom području, propisane su Zakonom o zaštiti prirode, a podrazumevaju novčane kazne i neodložnu sanaciju i rekultivaciju (članovi 125. i 126.). Pri tom, može biti razmišljanja i o primeni niza normi glave 24. Krivičnog zakonika R. Srbije⁴³ (što bi mogla biti tema posebnog rada), a koje su specifično formirane upravo za zaštitu elemenata životne sredine.

Skupština Srbije je od 2009. god. usvojila niz zakona i drugih tekstova iz oblasti zaštite životne sredine, koji su, za početak, dovoljno sveobuhvatni. Ipak, najveći problem u ovom trenutku je sprovođenje i poštovanje zakona. Prvenstveno je neophodan savestan rad staratelja zaštićenog dobra, odgovorno ponašanja posetilaca, pa efikasno i odgovorno delovanje inspekcijских službi, odgovarajućih nadležnih Ministarstava i kažnjavanje okrivljenih za nepoštovanje zakona.

U finalu bi posebno istakli da je "Enormni razvoj privredno energetskih kapaciteta, usložnjavanje tehnoloških tokova i iz toga proisteklo stalno rastuće opterećenje životne sredine, učinilo da je neizbežno poštovanje

³⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 36/09").

⁴⁰ Zakon o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 135/04").

⁴¹ Zakon o zaštiti prirode ("Službeni glasnik RS br. 36/09").

⁴² Zakon o državnoj upravi ("Službeni glasnik RS br. 79/05").

⁴³ Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09 i 111/09).

od nauke ukazane istine da je sveukupno ljusko društvo sa životnom sredinom, u njenom totalu, u međuzavisnoj celini. Takvoj kojoj, pa time i sebi, upravo svojom voljom možemo doprineti ili nauditi" (Joldžić, 2008). Ne smemo zaboraviti da "u cilju dostizanja održivog razvoja, zaštita životne sredine treba da bude integralni deo razvojnog procesa i ne može se razmatrati odvojeno od njega⁴⁴".

Mora se štiti samo Paličko jezero iz jednostavnog razloga, jer se nalazi u direktnoj fizičkoj vezi sa Ludaškim jezerom, koje je na listi globalno zaštićenih staništa, a po osnovu Ramsarske konvencije. Iz kog razloga mora biti štićeno od zagađivanja iz Paličkog jezera, a to jasno znači da nam je zadatak da zaštitimo i Paličko jezero.

6. LITERATURA

- (1) Aktivna zaštita ptičjih ostrva u Parku Prirode "Palić"
http://www.riparia.org.rs/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=64&lang=en
- (2) Amidžić, Lj, Krasulja S., Belij S. (2007). *Zaštićena prirodna dobra Srbije*, Ministarstvo zaštite životne sredine, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- (3) Budakov, Lj., Branković D., Beuce M. (1996). *Predlog za zaštitu prirodnog dobra "palić" kao parka prirode sa spomenikom prirode "tri značajna stabla u parku"*, elaborat, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Novi Sad.
- (4) Convention on Biological Diversity Izvor: Text of the Convention on Biological Diversity (UNITED NATIONS, 1992):
<http://www.cbd.int/convention/text/>
- (5) Convention on the Conservation of European wildlife and natural habitats (Bern/Berne, 19.IX.1979) Council of Europe, European Treaty Series – No. 104.
- (6) Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (Bonn, 23 June 1979) Official Documents. Available at:
<http://www.cms.int/documents/index.htm>

⁴⁴ Principle 4, Rio Declaration on Environment and Development, The United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro from 3 to 14 June 1992 (izvor: <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=78&articleid=1163>)

- (7) Doroslovački, P. (2010). Voda i grad, U: Čista voda za zdraviji svet. Aqua, Interno glasilo JKP "Vodovod i kanalizacija" Subotica, (Ed. Doroslovački, P.), 54, 4.
- (8) Dukić, D. (1984). Jezera, U: Hidrologija kopna, 331. Naučna knjiga, Beograd.
- (9) Gelert, G. i Đerd, Š. (2010). Proizvodnja bio gasa iz mulja, U: Čista voda za zdraviji svet. (Ed. Doroslovački, P.), Aqua, Interno glasilo JKP "Vodovod i kanalizacija" Subotica, 54, 10.
- (10) http://sr.wikipedia.org/sr-el/Палићко_језеро
- (11) International Convention for the Protection of Birds (Paris, 18 October 1950): <http://www.ecolex.org/server2.php/libcat/docs/TRE/Multilateral/En/TRE000066.txt>
- (12) International Organization for Plant Information, Provisional Global Plant Checklist: <http://bgbm3.bgbm.fu-berlin.de/iopi/gpc/>
- (13) Iršević, S. (2010). Kada alge teraju ribe na suvo: <http://www.gradsubotica.co.rs/kada-alge-teraju-ribe-na-suvo/>
- (14) Isakov, A. (2009). Kupanje u Paliću na sopstveni rizik!: http://www.subotica.info/eventview.php?event_id=29012
- (15) Izveštaj o fizičko – hemijskom ispitivanju površinskih voda: <http://www.zjzs.org.rs/page.php?id=465>
- (16) Joldžić, V. (2006). Analiza međunarodnih ugovora od značaja za zaštitu životne sredine, U: Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa republike srbije, 44 – 153. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (17) Joldžić, V. (2008). Potreba pravnog pristupa problemima zaštite ekoloških vrednosti, U: Ekološko pravo; opšti i poseban deo (primer Srbije - države u tranziciji), izmenjeno i dopunjeno izdanje, 20. Ministarstvo za nauku Vlade Republike Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (18) Joldžić, V. (2011). Od izgradnje nacionalnih ekoloških politika do rekonstrukcije ustava, kao najvećeg čina prerastanja ekološkopolitike u pravo, U: Ekološkopravna zaštita kao razvojno promenljiva - teorijsko praktiči pristup, 64 – 75. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (19) Kinka, F. (2011). Lekovitost Palićkog jezera: <http://www.palic.biz/node/228>
- (20) Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09 i 111/09)
- (21) Kvalitet vode jezera Palić: <http://www.zjzs.org.rs/page.php?id=524>.

- (22) Lazić L. i Vesković M. (ed) (2008) *Zaštićena prirodna dobra i ekoturizam vojvodine*, Prirodno – matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Pokrajinski sekretarijat za zaštitu životne sredine i održivi razvoj AP Vojvodine, Novi Sad.
- (23) Nikolić, S. (2006). Turizam značajnih prirodnih dobara (sa mogućnostima organizovanja samostalne turističke ponude), U: *Turizam u zaštićenim prirodnim dobrima srbije*, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- (24) O novom prečistaču otpadnih voda: <http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/63-O-NOVOM-PRECISTACU-OTPADNIH-VODA>
- (25) *Park prirode Palić*: http://www.ludas.rs/content_intro.php?content_id=3
- (26) Pravilnik o opasnim materijama u vodama ("Službeni glasnik SRS br. 31/82")
- (27) Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva, *Prilog I Strogo zaštićene divlje vrste biljaka, životinja i gljiva*, dokument formiran na bazi Člana 48., stava 1. Zakona o zaštiti prirode; ("Službeni glasnik RS br. 36/09").
- (28) Pregled zaštićenih prirodnih dobara:
http://www.natureprotection.org.rs/images/stories/pdf/registar_zasti_cenih_dobara_cirilica.pdf
- (29) Presek stanja izgradnje UPOV grada u martu 2010.:
<http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/85-PRESEK-STANJA-IZGRADNJE-UPOV-GRADA-U-MARTU-2010>
- (30) Principle 4, Rio Declaration on Environment and Development, The United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro from 3 to 14 June 1992 (izvor: <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=78&articleid=1163>).
- (31) Projekt razvoja turističkog kompleksa Palić, Konačni izveštaj (2006). JP "Palić – Ludaš", Horwath Consulting Zagreb,
- (32) Radović, I., Radislav, M. i Dučić, J. (2010). Prostorni razvoj Srbije 2010-2014-2021. U: *Prostorni plan republike srbije 2010 - 2014 - 2021* (nacrt), (Ed. Stojkov, B.), 67 – 253. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd.
- (33) Raport u toku izgradnje novog prečistača:
<http://www.vodovodsu.rs/6-Precistac/115-RAPORT-O-TOKU-IZGRADNJE-NOVOG-PRECISTACA>
- (34) Sič, S. (2009). Mulj davi Palić: <http://www.subotica.com/vesti/10-4072/opste/mulj-davi-palic/>

- (35) Simić D. i Puzović S. (2008). Ptice Srbije i područja od međunarodnog značaja, Liga za ornitološku akciju Srbije, Beograd.
- (36) Stanković, M. S. (1989). *Jezera jugoslavije*, Stručna knjiga, Beograd.
- (37) Stevanović V. (ed) (1999). *Crvena knjiga flore Srbije 1, iščezli i krajnje ugroženi taksoni*, Ministarstvo za životnu sredinu Republike Srbije, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Zavod za zaštitu prirode RS, Beograd.
- (38) Subotica lakes and sandy terrain:
<http://www.birdlife.org/datazone/sitefactsheet.php?id=106>
- (39) Šolja, M. et al. (2003). Površinske, podzemne i otpadne vode, Stanje stajaćih voda, u: *Lokalni ekološki akcioni plan*, Opština Subotica, 11 – 23. :<http://www.subotica.rs/files/205/leap-good.pdf>
- (40) Tumbaš, N. (2009). Pomor ribe na jezeru:
http://www.subotica.info/eventview.php?event_id=28363&subsiti=zajednica
- (41) Turisti ne napuštaju Palić: <http://www.subotica.com/vesti/7-4279/drustvo/turisti-ne-napustaju-palic/>
- (42) U jezeru Palić uginulo devet tona ribe:
<http://www.ekoplan.gov.rs/src/U-jezeru-Palic-uginulo-devet-tona-ribe-430-c29-content.htm>
- (43) Uredbe o klasifikaciji voda ("*Službeni glasnik SRS br. 5/68*")
- (44) Ustav Republike Srbije ("*Službeni glasnik RS br. 83/06*")
- (45) Vodovod nekad i sad – razvoj: <http://www.vodovodsu.rs/istorijat>
- (46) Zakon o državnoj upravi ("*Službeni glasnik RS br. 79/05*")
- (47) Zakon o građevinskom zemljištu ("*Službeni glasnik RS br. 44/95, 16/97, 23/01*").
- (48) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine ("*Službeni glasnik RS br. 36/09*").
- (49) Zakon o planiranju i izgradnji ("*Službeni glasnik RS br.72/09*")
- (50) Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti ("*Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori br. 11/01*")
- (51) Zakon o potvrđivanju konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa ("*Službeni glasnik RS br. 102/07*")
- (52) Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja ("*Službeni glasnik RS br. 102/07*")
- (53) Zakon o zaštiti prirode ("*Službeni glasnik RS br. 36/09*")
- (54) Zakon o zaštiti životne sredine ("*Službeni glasnik RS br. 135/04*")
- (55) Zakona o poljoprivrednom zemljištu ("*Službeni glasnik RS br. 62/06*")
- (56) Zakona o vodama ("*Službeni glasnik RS br. 30/10*")
- (57) Zakona o zaštiti prirode ("*Službeni glasnik SR Srbije br. 50/75*")

- (58) Zakona o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 66/91, 83/92 i 53/95")
- (59) Zakonu o zaštiti životne sredine ("Službeni glasnik RS br. 66/91., 83/92. i 4/94")
- (60) Živković, M. et al. (2009). Stanje, U: IZVEŠTAJ O STANJU ŽIVOTNE SREDINE U REPUBLICI SRBIJI ZA 2008. GODINU, 79 – 130. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Agencija za zaštitu životne sredine, Beograd.
- (61) Živković, M. Et al. (2010). Stanje, U: IZVEŠTAJ O STANJU ŽIVOTNE SREDINE U REPUBLICI SRBIJI ZA 2009. GODINU, 72 – 129. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Agencija za zaštitu životne sredine, Beograd.

LEGAL ASPECTS OF THE CONSERVATION AND PROTECTION OF BIODIVERSITY - EXAMPLE OF LAKE PALIC

Lake and wetland ecosystems are kept significant, unique biodiversity. An example of this is Lake Palić - Regional Nature Park, IBA and IPA area. It is under various negative pressures created by human communities. The work that we show is the research result of a fragment of reality. The aim is to document, in a plastic way, the claim obliged to form our practical thinking and increase efforts of practical action on further approach to the issue in full compliance with the regulation, that the knowledge of biology and ecology were and still are prerequisite for the formation and implementation. This clearly means a multidisciplinary approach by biologist and lawyer authors to the problems of the whole Lake Ludaš (the "Ramsar point") – Palić ecological entity, which as such, is protected by a complex set of international and national legislations, unfortunately injured in practice.

KEY WORDS: biodiversity / lake / unsustainability / protection / law

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL PREPARATIONS FOR WAR TRAGEDY*

Leposava Kron*
Institute of Criminological & Sociological Research

I this paper author has been discussed psychological theories of violent behavior, which aspires to explain the origin and structure of human aggressiveness, different rate of extreme violence in different types of population and, finally, the role of psychological factors in the genesis of major and bloody conflicts between human communities, peoples and states.

KEY WORDS: aggressive impulses / psychological theories of violent behavior / war / psychological preparations

Repression of aggressive impulses over thousands of years created collective civilization awareness which strongly opposes interpersonal violence, killing, destruction and wars. Today exists an impressive number of competitive psychological theories of violent behavior, which aspires to explain the origin and structure of human aggressiveness, different rate of extreme violence in different types of population and, finally, the role of psychological factors in the genesis of major and bloody conflicts between human communities, peoples and states.

Problems of human destructiveness as well as factors which prevent the human race from acting constructively and reasonably in conflicts are in the

* This paper is a result of research project Crime in Serbia: *Fenomenolog, risks, and possibilities of social interventions* (Grant 47011, Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development)

* E-mail: bebakron@gmail.com

focus of attention of many anthropological sciences as topics of far-reaching theoretical and practical importance. The dismal conclusion that man is the cruellest and the most merciless species on the planet (Storr, 1989) is suggested, primarily, by the fact that cruel motives which urge to killing, ill-treatment, torture, wars and tyranny are characteristic of and only of man.

It is obvious that a dramatic macro-social phenomenon such as war cannot be interpreted predominantly by psychological factors; where today nevertheless exists consensus between the experts in different disciplines is that psychological preparations which enable war represent *conditio sine qua non*. In his *Thoughts for the Times on War and Death* Freud (1915) presented a point according to which the state is the factor which incites violence; it capitalizes and monopolizes the sources of aggressiveness in individuals, guiding them toward the achievement of its own political goals. Searching for the roots of war, Freud not only reveals the dark side of human psyche and behavior, but also points to the brutal side of the state apparatus epitomized by the holders of public offices. According to Freud (*ibid.*) the state prohibits an individual by law to do bad things, but not with an intention to abolish these actions, but to "acquire monopoly on them, like on salt or tobacco".

Most experts today agree that the documentation of the trial to World War II war criminals, their registered depositions and personal defense point to the conclusion that committed crimes, defined by the indictment, are not the result of biological programming for crime, but the consequence of specific socialization based on systematic psychological preparations for war. In this context, spreading and instigation of nationalistic ideology is a factor of crucial importance.

During World War II, Dr Johannes Stein, a Vienna scientist, was a confidential advisor of Sir Winston Churchill on the issues of the mind and motivation of Adolf Hitler and leading members of the Nazi party. According to Ravenscroft¹ (1992) it was clear to Stein that the failure of the Nuremberg process to recognize the nature of evil at work behind the exterior façade of national-socialism could be ascribed to the fact that allied prosecutors on these trials for crimes against humanity lacked moral imagination to comprehend the apocalyptic structure of civilization based on thanatic *Weltanschauung*. It seemed (*op. cit.*) as if there was a silent agreement between judges to treat the defendants as if they were an inseparable part of accepted humani-

¹ Stein's student who sorted Stein's unfinished manuscripts after his premature death.

stic and Cartesian system of the western world. The only serious question that could be asked was: how to discover the true motives for such a stupendous collapse of the value system which faced so many people with the risk of horrible moral aberration? (ibid.)

Psychological quintessence of nationalism consists of the syndrome of irrational claims which express the superiority of one's own nation versus the inferiority of members of another ethnic group (Katz, 1965); that fact may easily lead to all kinds of hostile and aggressive actions. Conscious dissemination and popularization of such stands leads to homogenization of the population in the idea of struggle for the establishment of dominant national position on a certain territory. In the situation when affiliation to a certain social group is based on nationalistic prejudices, these prejudices on interpersonal plan are operationalized as verbal or behavioral aggressiveness in relation to the members of another ethnic group. This mechanism further spreads as social infection, assuming the proportions of an epidemic. All latently morbid and destructive potential which used to be cerebrally inhibited and under social control becomes unblocked, released and expressed in the form of homicidal *acting-out*, sexual violence or torture over members of another nation(s) (Reich, 1933).

RUMORS AND VICIOUS CIRCLE OF PANIC. "SOMETHING BAD IS GOING TO HAPPEN TONIGHT BY THE RIVER."

Rumors are most frequently defined as unverified and typically inaccurate reports, stories, or characterizations which travels through a community usually by word of mouth. (Chaplin, 1986; Reber, 1995). Rumors tend to occur during periods of societal stress and usually are concerned with persons or events in whom or about which there is considerable interest but little concrete, verifiable information. With propagation, rumors tend to undergo both leveling (becoming shorter and simpler) and sharpening (emphasizing particular details and neglecting others).

Rumors as a rule appear in the conditions of obstructed or incomplete functioning of institutional informing of the public. The type of rumor, the speed at which it spreads, the segment of the population in social space encompassed by rumors, and in particular transformation and distortion of reality which the rumor contains, rather reliably indicate what is neuralgic or represents critical problems in the concrete social space.

Therefore, rumors are the news which covertly or openly contain a system of unreliable and unverifiable claims which are rapidly spread in public

by word of mouth, whereby the concrete data are usually not true, but the main patterns of claims contain a grain of truth which introduces dramatic tension in relation to an uncertain situation.

Allport & Postman (1947) insisted on the existence of the "law of social psychology" according to which "no riot ever occurs without rumors to incite, accompany and intensify the violence" (op. cit.).

Literature about rumors largely insists on the fact that they occur in ambiguous, uncertain, strange, unknown, unverifiable and uncontrollable circumstances. Such circumstances are conducive to reinforcement of cognitive elements of ambiguity.

Rumors and generalized unverified convictions psychologically prepare people for participation in collective actions (Smelser, 1964, p. 82). In the conditions of social stress, rumors are what shapes "common culture" in which spontaneous leadership, mobilization for flight or even concrete violent actions may occur (ibid.). Implicitly dangerous function of rumors is contained in their power to influence social processes by generating and inciting dramatic reactions in collective behavior (Prasad, 1935).

Festinger et al. (1948) formulated the "principle of integrative explanation". This principle is that "once the central theme of a rumor is accepted, there will be a tendency to reorganize and to distort items so as to be consistent with the central theme. The central theme of a rumor (op. cit., p. 485) often involves some generalized and mobilizing force which "draws" into action in difficult social situations.

Allport & Postman (1947) have particularly studied rumors which cause dangerous tension mounting. When transferred to the collective plan, it can mobilize to hostile and aggressive outbursts. Allport & Postman (ibid.) are the authors of the following classification of rumors which spread in dramatic episodes. Ordinarily four stages in the process (in the interaction between rumor and violent outburst) are discernible:

1° Rumors which are the indication of growing social tension and which increase population's frustration, but do not produce violent reactions. These murmurs may take the form of stories featuring discrimination, insults, or misdeeds ascribed by each group to its opponents. At this stage the rumors current do not differ from the usual run of hostile and accusatory stories. They sound like everyday gossip concerning the undesirable behavior. But whenever the normal circulation is exceeded, or whenever the viciousness of the stories grows more acute, we may suspect a pre-riot condition. In themselves these tales will not lead to violence. They serve merely as a

barometer of increasing social strain, indicating that unless the social wind shifts its direction, we may be headed for a storm.

2° Danger is indicated when the rumors assume a specifically threatening form. Rumors get in toughness, intensity and have manifestly threatening or intimidating form, such as e.g. "Something bad is going to happen to-night by the river" (op. cit., p.193) or "The bastards have been saving up guns for a month" (Smelser, 1964, p.248). Rumors of this type usually spread very quickly and may cause mass panic.

3° Inflammatory rumors represent the extremely distorted variant of the initial rumor. That type of rumor includes different versions about extreme incidents e.g. racial conflict in Detroit in the summer of 1943 (Allport & Postman, 1947). The precipitating incident as reported in the newspapers was a first fight between a black and white man. The incident was bruited with exaggeration up and down the beach and into the city itself. Its versions followed the assimilative predilections of each rumor agent, some being tailor-made for white ears, others for black ears. One version asserted that a black baby had been thrown from the bridge by a white sailor; another that a white baby had been thrown into the river by a black man; in the third one a white woman had been attacked on the bridge by a colored man; in subsequent version white sailors gangraped black girls, then white girls obscenely approached the blacks while they were swimming, etc.

4° Rumors that turn into acute fanaticism. Allport & Postman (ibid.) report that "sometimes they are hallucinatory. Tortures, rapes, murders are recounted in a frenzied manner as if to justify the violence under way and to speed up the process of vengeance"; (Allport & Postman, 1947, pp.193-196). Such rumors display all the components of a hostile belief-system: anxiety, generalized aggression, and omnipotence – and the attachment, by short-circuiting, of these generalized elements to specific persons, places, situations, and events.

The proposed classification points to a vicious circle of panic to which inflammatory rumors may lead and thus intensify the atmosphere of anxiety, hostility, readiness to violence, etc. It also suggests that rumors may be applied to specific individuals, situations, places and events in dramatic episodes such as wars, riots or mass accidents (op. cit., pp. 101-109).

Rumors may play a key role in the genesis of ethnic and racial prejudices (Allport & Kramer, 1946). In the situations of confusion and absence of information, rumors in cognitive space satisfy the so-called structure hunger (Berne, 1961).

Allport & Postman proposed a rumor intensity formula, which is nowadays quoted in most referent psychological dictionaries (Reber, 1995). The formula refers to the following generalization: the intensity of rumors tends to be a function of the importance of the subject and its ambiguity, i.e. " $R=ia$ ", where **R** is the intensity of the rumor, *i* = importance and *a* = ambiguity. Note that a multiplicative relationship is assumed; if either *i* or *a* is zero, there is no rumor". (Op. cit., pp. 677-678).

Ambiguous situations conducive to the emergence of rumors are particularly dangerous in the case of unstructured ambiguity of the "totally incomprehensible catastrophe" type, such as unexpected enemy attacks, disastrous earthquakes or floods. Dramatic (mis)information may also give impetus to unstructured ambiguity.

In war circumstances enormous psychological advantage is on the side of those who are capable of maintaining the situation cognitively unstructured (Kris, 1944, p. 153). The secret of the "war of nerves" lies in the fact that one side permanently has the initiative in the transmission of rumors, while the rest of the world may only guess what it is about. In every phase of the war of nerves, Hitler's next move was an absolutely unknown danger (ibid.). Situations of this type, where activities cannot be aimed at any clear goal, create a sense of helplessness and mental paralysis (op. cit.).

WAR AND NARCISSISTIC WELTANSCHAUUNG

Hurt narcissism may appear as a strong generator of aggressiveness (Freud, 1914; Fromm, 1973). Political leaders often demonstrate a high degree of narcissism. A leader convinced of his exceptional talents may systematically use his narcissistic charisma to achieve political influence among the public (*by the way*, he needs applause and success to maintain his own mental equilibrium). The idea of the "leader's" grandeur and infallibility is almost never based on real successes, but on the idea of narcissist grandeur. Underlying it is *narcissistic ego dilatation* (Fromm, 1973). In interpersonal relations a narcissist leader may express enormous quantity of arrogance. Arrogant life position in combination with political power is very dangerous; Berne (1972) claims that such persons start wars, manipulate with "blood and bones" and initiate transactions which end up in court, in mental hospital or in morgue.

A narcissist leader is an ideal figure for the transmission of malignant nationalistic messages and generation of group narcissism among the members of his own group or nation. Verbal messages of the type "our country", "our people", "our religion" is the best, the most valuable, the most

peace-loving, the most cultured, the fairest, etc. are the most conspicuous indicator of the collective narcissist dilatation which homogenizes members of a group in regard of such overrated and grandiose ideas. Group accord about such statements (cognitive distortions) creates a kind of mythical opinion and, conditionally speaking, a narcissist Weltanschauung (outlook on the world). In extreme cases, such an outlook on the world may have an implication of creating an autistic parallel reality (Folie a beaucoup; Campbell, 1996). Group narcissism promotes solidarity and cohesion of the group, which facilitates manipulation with the masses by appealing to adopted narcissist prejudices. Group narcissism is psychologically contagious, since it performs an important compensatory function in case of an individual's inferiority (Adler, 1990). Even for a person suffering of pronounced inferiority complex, ergo for someone who perceives himself as an unsuccessful, failed, miserable and least respected member of the group—the group narcissist identity compensates this well and transforms into the feeling of satisfaction, value and pride ("I am a part of the best group in the world"). A particularly dangerous attribute of group narcissism is fanaticism (Fromm, *ibid.*) in which members of other groups (ethnic, religious, political) are denied the right to difference. This may lead to the outburst of malignant aggressiveness and major interpersonal conflicts.

In case of a conflict between different narcissist groups which contest each other, while having essentially similar attributes (situation termed by Freud "narcissism of small differences") may lead to a crescendo of hostilities which not rarely ends in bloodshed. Those infected by group narcissism have "heightened" reaction to almost any violation (real or imaginary) inflicted to members of their group.

A narcissist individual, unless extremely mentally disturbed, can have at least certain doubts about personal narcissistically idealized scheme. Unlike an individual, a member of a group contaminated with narcissism is absolutely uncritical and unburdened with doubt about his "grandiose" feelings since social support of the majority exists for that narcissism. In case of violation of any symbol of group narcissism such as a flag, a coat of arms or the leader's figure -the group may react with intense and uncontrolled rage. If the authorities in that situation are inclined to war politics, such circumstances may trigger off bloody conflicts.

Collective aggressiveness of a narcissist group represents one of the most malignant forms of human destructiveness, particularly if it appears in the form of reaction to experience that one's own interests perceived as vital are jeopardized. Pathological narcissism of conflicting groups may lead to bloody

and cruel mass massacres such as those which occurred e.g. between the Hindu and Muslims at the time of division of India. A good illustration of such a constellation of aggressive-narcissist impulses are also wars in the territory of ex-Yugoslavia waged in the last decade of the 20th century.

ON INSTRUMENTAL AGGRESSION. "WARUM KRIEG" (WHY WAR?)

The aim of instrumental aggression is not liberation from a frustration or accumulated destructive instincts, but achievement of something perceived as desirable, necessary or unjustly taken away, expected to be achieved or recovered by war as the most drastic form of instrumental aggression. Fromm (1973) discusses the absurdity of the thesis that war is caused by accumulated human destructiveness. All statesmen, from Babylonian and Greek to the modern ones have *planned* (Fromm, *ibid.*) wars they waged for reasons very realistic and rational in their opinion or at least goals that could be clearly defined.

Today psychologists largely agree that the thesis which maintains that wars are caused by human aggressiveness – is absolutely false. Aggression is a necessary condition which enables execution of war actions, but the factor of human aggressiveness is not sufficient for plausible explanation of this complicated macrosocial phenomenon. Like the wars among antic states, most modern wars among nations are not the consequence of accumulated aggression of the population, but of synergic effect of complex dynamics of instrumental aggression of military and political elites. This standpoint is corroborated by the ideas formulated, in their correspondence, by two probably most influential (if that influence, among other things, can be measured by the number of quotations) 20th century scientists, Albert Einstein and Sigmund Freud.

Einstein, in his letter to Freud in 1932, later published in the book *The World as I see it* (Einstein, 1934) mentions how Freud has shown "with irresistible clarity" that instincts of aggression and destruction in the psychical life of people are inseparably connected with instincts of love and vital self-assertion, whereby from these (Freud's) deliberations also emanates craving for the *high goal of internal and external liberation of man from war*. Einstein (*ibid.*) further claims that there exist solid grounds for conviction that an area so important for the fate of mankind has been left at the mercy and irresponsibility of political power-mongers. Political leaders i.e. governments owe their position partly to force, and partly to election by the masses and as such cannot be

considered representatives of spiritually and morally superior part of the nation. Unfortunately, their personal and political interests decide in crucial matters of war and peace.

In his letter "Why War?" (Freud, 1933) addressed to Einstein, Freud claims that reasons for wars should not be sought in human destructiveness. The causes of wars lie in political conflicts among groups which are resolved through violence since there existed no international law according to which – as in civil code – conflicts could be resolved peacefully. Freud ascribes only an auxiliary role to the factor of human destructiveness, as a means to facilitate people's readiness to go to war when political leaders decide to wage it.

MYTHIC THINKING AND "FATAL ATTRACTION TO WAR"

In his book *The Psychology of War: Comprehending Its Mystique and Its Madness*, former military psychologist Lawrence LeShan (2002) uses his extensive knowledge of the human psyche to shed light on mankind's fatal attraction to war.

The central premise of LeShan's book is that societies often engage in war when citizens have shifted into a "mythic" mode of experiencing reality. As defined by Erik Erikson, mythic thinking divides the world into the good (us) and the evildoers (them). Of course, the person (or nation) viewing the world through a mythic lens always identifies himself as "good", regardless of the facts, and therein lies the danger.

LeShan's explanation for mankind's attraction to warfare is directly linked to mythic thought. War is appealing for the same reasons that a mythic take on reality is appealing. When one's country is fighting an apocalyptic war for survival against evildoers, trivial personal problems disappear, social stresses dissolve as people band together, daily life suddenly has gravity and meaning, and decision-making is simple: either you're helping the war effort or you're hurting it. The best examples of entire nations experiencing mythic reality can be found in accounts of World War II.

According to LeShan, the majority of a country's citizens must shift into mythic thinking and thus reap the benefits of a mythic view of reality for a war to have popular support. When people perceive a war as it really is, through the everyday manner of seeing the world (which LeShan calls "sensory" reality), the war will not receive popular support.

Mythic wars are extremely dangerous. They impair people's ability to think rationally and make informed decisions.

CONCLUSION: A "TERRIBLE LOVE OF WAR": THE FUSION OF EROS AND THANATOS?

Why do we love war, asks Jungian psychoanalyst Hillman in his controversial book *A terrible love of war?* One might ask in reply, do we, in fact, love war? Hillman answers unequivocally in the affirmative modern pretension to prefer the Prince of Peace to the god of war. Mars is the central character in Hillman's exploration of war as an archetypal impulse and that is why it is so terrible, so loved, and so hard to understand.. Hillman also effectively evokes the transcendent, Mars-like fury that overtakes soldiers in battle ("I felt like a god... I was untouchable," writes one). Throughout, Hillman offers other disturbing insights: readers may feel a shock of recognition when he compares our addiction to viewing war (whether real or cinematic) to the viewing of pornography, noting that we are all voyeurs.

De Tocqueville (1963) describes "a new kind of servitude" where a supreme power covers the surface of society with a network of small, complicated rules, minute and uniform, through which the most original minds and energetic characters cannot penetrate to rise above the crowd. The will of man is not shattered but softened, bent and guided. Such a power does not destroy; but it prevents existence; it does not tyrannize, but it compresses, enervates, extinguishes and stupefies a people, till each nation is reduced to nothing better than a flock of timid and industrial animals, of which government is the shepherd...The state becomes the sole guarantor of self-preservation...Thus do conditions become right for the Prince, who, as Machiavelli (2005) wrote, "Should have no other thought but War..."Hillman does not hesitate to draw the unavoidable conclusions from the fact that Ares always lies down with Aphrodite, the Goddess of Love. From ancient Sumner to present day the story is the same: the excitement, the glory, and the 'erotics' of war pass every other experience in intensity and delight. The hold of war (Thanatos) is as powerful as Eros.

REFERENCES

- (1) Allport, G. & Postman, G. (1947). *The Psychology of Rumor*. New York: Basic Books.
- (2) Allport, G.W. & Kramer, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology*. 22:9-39.
- (3) Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, Mass: Addison-Wesley.

- (4) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th Edition - TR(DSM-IV)*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- (5) Berne, E. (1961). *Transactional analysis in psychotherapy*. New York: Grove Press.
- (6) Campbell, R. J. (1996). *Psychiatric Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- (7) De Tocqueville, A. (1963). *De la Democratie en Amerique*. Paris: Union Generale d' Editions.
- (8) Einstein, A. (1934). *Mein Weltbild*. Amsterdam: Querido Verlag.
- (9) Festinger, L. et al. (1948). A study of Rumor: Its origin and spread. *Human Relations*. 1:483-484.
- (10) Freud, S. (1895). Obsessions and phobias: Their psychical mechanism and their etiology. In: Strachey J. (ed.): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 3. London: Hogarth Press.
- (11) Freud, S. (1913). *Totem i tabu*. U: Odabrana dela Sigmunda Frojda, 4 (1976). Novi Sad: Matica srpska.
- (12) Freud, S. (1914). On narcissism: an introduction. In: *Collected Papers*, IV (1971). London: Hogarth Press.
- (13) Freud, S. (1915). Thoughts for the Times on War and Death. *Standard Edition*, 14 (1987) London: Hogarth Press.
- (14) Freud, S. (1930). *Nelagodnosti i kulturi*. U: Odabrana dela Sigmunda Frojda, 5 (1976). Novi Sad: Matica srpska.
- (15) Freud, S. (1933). "Why War?" In: *Collected Papers V*. London: Hogarth Press (1971).
- (16) Fromm, E. (1973). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart & Winston, Inc.
- (17) Katz, D. (1965). Nationalism and Structures of International conflict. In: Kelman, M.C. (Ed.) *International Behavior*. New York: Mc Graw Hill.
- (18) Kron, L. (1993). *Psychopathological Profiles of Murderers: A Clinical Study*. Lisabon: XIXth International Congress of Law and Mental Health. *International Academy of Law and Mental Health*, pp. 34-35.
- (19) Kron, L. (1995). Personality patterns among violent offenders. Athens: IV European Congress of Psychology. *Abstracts: Clinical Psychology*, p.59.
- (20) Kron, L. (2000). *Sin of Cain: a Psychological Typology of Murderers*, Belgrade: "Prometheus" and Institute of Criminological and Sociological Research./ In Serbian

- (21) Kron, L (2008). *War and collective behavior: an essay on social and psychological reality*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.
- (22) Kron, L. (2010). *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. (Urednik i autor dodatnog teksta) Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (23) Le Bon (1952). *The Crowd*. London: Ernest Benn.
- (24) LeShan, L. (2002). *The Psychology of War: Comprehending Its Mystique and Its Madness*. New York: Helios Press
- (25) Prasad, J. (1935). The psychology of rumour: A study relating to the great indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*. 26:5-15.
- (26) Ravenscroft, T. (1992). *Koplje sudbine*. Beograd: Prsten. / In English: *The Spear of Destiny*, Sphere Books Limited.
- (27) Reber, A.S. (1995). *Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books.
- (28) Reich, W. (1933). *Massenpsychologie des Faschismus*. Zürich: Verlag für Sexualpolitik.
- (29) Smelser, N.J. (1964). *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press of Glencoe.
- (30) Storr, A. (1968). *Human Aggression* / In Serbian; *Ljudska agresivnost*, 1989. Beograd: Nolit.
- (31) Vasilijević, V. & Kron, L. (1994). Taboo of murder: Wartime, peacetime and international humanitarian law. *Revue Yugoslavie de droit international*. XLI:376-422./ In Serbian

FAKTORI PSIHOLOŠKIH PRIPREMA ZA RATNU TRAGEDIJU

U ovom tekstu autor diskutuje psihološke teorije violentnog ponašanja koje pretenduju da objasne poreklo i strukturu ljudske agresivnosti, različitu stopu ekstremnog nasilja u različitim tipovima populacije I, na kraju, ulogu psiholoških faktora u poreklu velikih i krvavih konflikata među grupama, narodima ili državama.

KLJUČNE REČI: agresivni impuls / psihološke teorije violentnog ponašanja / rat / psihološke pripreme

NAČELA KAZNENIH POSTUPAKA PROTIV PRAVNIH LICA*

Milica Kolaković-Bojović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Princip jedinstvenosti postupka koji se za kazneno delo pokreće i vodi protiv pravnog i odgovornog lica, zahteva modifikaciju kako forme, tako i dometa osnovnih procesnih načela koja važe u postupcima koji se vode isključivo protiv fizičkih lica. Ove izmene su najznačajnije u sferi principa na kojima se zasniva gonjenje pravnih lica za kaznena dela, pa autor izlaganje ograničava upravo na pomenutu oblast. Pod kojim uslovima se može odstupiti od načela jedinstvenosti postupka; Može li se postupak pokrenuti i voditi samo protiv pravnog, u slučaju da je identitet odgovornog lica nepoznanica; Kako princip jedinstvenosti postupka utiče na načelo ne bis in idem- samo su neka od pitanja koja autor nastoji da sagleda u svetlu tripartitnog sistema odgovornosti koji egzistira u našem pravu, obuhvatajući krivična dela, privredne prestupe i prekršaje.

KLJUČNE REČI: Pravno lice/odgovorno lice / načela / kazneni postupak

1. O ODGOVORNOSTI PRAVNIH LICA ZA KAZNENA DELA

Princip *Societas delinquere non potest* poklekao je pred realnošću u većini savremenih pravnih sistema. Svest o rastućem problemu društveno-opasnih ponašanja čiji su akteri pravna lica, kao i nastojanje međunarodne zajednice

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: kolakius@gmail.com

da, kroz niz akata, podstakne države da ovu oblast pravno regulišu, učinili su da predviđanje nekog od vidova odgovornosti pravnih lica za kaznena dela, postane uobičajena praksa, kako u okviru anglosaksonskog, tako i evropsko-kontinentalnog pravnog područja.

Odgovornost pravnih lica najčešće se predviđa kao krivična i/ili prekršajna. U kaznenom pravu Republike Srbije, nakon pet decenija promena koje su rezultirale donošenjem Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela¹, uspostavljen je tripartitni sistem, tako da pravno lice može odgovarati za krivično delo, privredni prestup ili prekršaj.

Artificijalna priroda pravnog lica podrazumeva da radnju izvršenja kaznenog dela za koje ono odgovara, preuzima fizičko lice. Shodno tome, kao jedno od osnovnih procesnih načela po kojima se odvijaju krivični, prekršajni i postupci za privredne prestupe, jeste načelo jedinstvenosti postupka. Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Zakon o privrednim prestupima² i Zakon o prekršajima³ predviđaju da se protiv pravnog lica i odgovornog lica u pravnom licu pokreće i vodi jedinstveni postupak. Suština ovog principa ogleda se u tome da se protiv pravnog i odgovornog lica podiže jedan optužni akt i donosi jedna odluka.

Kako načelo jedinstvenosti postupka predstavlja procesnopravni aspekt modela izvedene kaznene odgovornosti,⁴ jasno je da će i domen primene ovog principa zavisi od modela odgovornosti usvojenog u konkretnom zakonodavstvu. U tom smislu, moguće je, kako u najvažnijim međunarodnim dokumentima, tako i zakonodavstvima pojedinih država, pronaći različita rešenja. Njihova sadržina uglavnom je uslovljena priklanjanjem nekom od najznačajnijih teorijskih koncepata o modelima i osnovima odgovornosti pravnih lica za kaznena dela.

Tako se Preporuka R(88)18⁵, kao najvažniji međunarodni dokument u ovoj oblasti, temelji na teorijskim osnovama doktrine identifikacije. U skladu sa tim, visokopozicionirani organi upravljanja smatraju se *alter ego*-m pravnog lica, a njihove se radnje pravnom licu pripisuju kao da ih je samo preduzelo.

¹ Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela- ZOPLKD, *Sl. glasnik RS*, br. 97/08.

² Zakon o privrednim prestupima, *Sl. list SFRJ*, br. 4/1977, 36/1977, 14/1985, 74/1987, 57/1989, 3/1990 i *Sl. list SRJ*, br. 27/1992, 24/1994, 28/1996 i 64/2001.

³ Zakon o prekršajima, *Sl. glasnik RS*, br. 101/2005, 116/2008 i 111/2009.

⁴ Đurđević, Z. (2005) *Komentar Zakona o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela*, Zagreb, 104.

⁵ Recommendation R(88) 18, Council of Europe Committee of Ministers, Liability of Enterprises Having Legal Personality for Offences Committed in the Exercise of their Activities (Adopted by the Committee of Ministers on 20 October 1988 at the 420th meeting of the Ministers' Deputies)

Ograničenje ovog pristupa predviđeno je paragrafom 1.4. Preporuke, po kome je isključena odgovornost pravnog lica ukoliko organi upravljanja nisu znali za izvršenje dela a preduzeli su sve neophodne mere da se ono predupredi. Istovremeno, paragraf 1.2. predviđa mogućnost da pravno lice bude odgovorno za učinjeno delo čak i kada je identitet odgovornog lica ostao nepoznanica, ili ono, iako poznato, nije oglašeno krivim.

Teorija identifikacije nastala je i bila prihvaćena, u ranom periodu razvoja odgovornosti pravnih lica za kaznena dela u anglosaksonskom pravu. Danas je na ovom pravnom području dominantna *Respondent superior* doktrina. Promena koju je ovaj koncept doneo u odnosu na teoriju identifikacije, sastoji se u tome što se odgovornost pravnog lica više ne mora zasnivati samo na odgovornosti lica koja su na rukovodećim pozicijama već i na aktima svih zaposlenih koji su, delajući u okviru svojih ovlašćenja, sa namerom da za pravno lice ostvare korist, izvršili krivično delo.⁶

Malobrojni pravni sistemi odgovornost pravnih lica postavljaju kao autonomnu, na teorijskim osnovama (poslednjih decenija razvijene) *Mens rea* doktrine. Po ovom teorijskom konceptu, odgovornost pravnog lica može se zasnivati i na postojanju tzv. kriminalnog duha ili kriminalne kulture, odnosno na činjenici da pravno lice predstavlja okruženje koje je stimulatивно za vršenje krivičnih dela jer u njemu postoji "kultura nepoštovanja propisa."⁷

2. USLOVI ODGOVORNOST PRAVNIH LICA ZA KAZNENA DELA U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

Za postojanje kaznenog dela pravnog lica, (čl. 2.) Zakona o privrednim prestupima zahteva samo da je došlo do povrede propisa o privrednom ili finansijkom poslovanju, a Zakon o prekršajima (čl. 2.), da je skrivljeno izvršena protivpravna radnja koja je propisom nadležnog organa propisana kao prekršaj. Član 6. ZOPLKD-a, pored zahteva da je odgovorno lice, u okviru svojih poslova, odnosno ovlašćenja, izvršilo krivično delo, kao jedan od uslova za postojanje odgovornosti pravnog lica postavlja i zahtev da je krivično delo izvršeno u nameri da se za pravno lice ostvari korist.

⁶ Više o tome: Ilić, G. (2007) *Odgovornost pravnih lica kao predmet (posebnog) krivičnog zakonodavstva, Ustav Republike Srbije, krivično zakonodavstvo i organizacija pravosuđa: (četrdeset četvrto) XLIV redovno godišnje savetovanje Udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu*, Intermex, Zlatibor- Beograd, 207.

⁷ Đurđević, Z. (2005): 104.

Ovaj uslov se često u teoriji ocenjuje kao suvišan, a u prilog tome se navodi primer krivičnih dela protiv životne sredine uz isticanje da se njihovim izvršenjem za pravna lica ne ostvaruje nikakva korist.⁸ Ove tvrdnje ipak nisu sasvim tačne. Naime, poštovanje propisa o zaštiti životne sredine, neretko za industrijalce predstavlja značajan finansijski izdatak. Ugradnja specijalne opreme namenjene prečišćavanju otpadnih voda i štetnih isparenja, kao i skladištenje i otpremanje opasnog otpada na način koji je u skladu sa propisima koji regulišu tu oblast, poskupljuju proces proizvodnje u meri koja ga može učiniti gotovo neisplativim. Upravo zbog toga, ogroman procenat kaznenih dela iz sve tri kategorije, izvrši se da bi se pravnom licu, uštedom na pomenutim ulaganjima, pribavila korist. Čak i van ovih okvira, u situacijama kada ugrožavanje životne sredine nije izazvano namerom da se korist pravnom licu pribavi protivpravnom delovanjem, smatramo da se postupak može pokrenuti i voditi i protiv pravnog lica ako se uslov, "namere pribavljanja koristi pravnom licu", ispravno shvati. S tim u vezi, Stojanović⁹ ističe da nameru da se ostvari korist za pravno lice ne treba tumačiti kao nameru da se to učini izvršenjem krivičnog dela. Padi se zapravo o situacijama gde odgovorno ili fizičko lice pod njegovim nadzorom i kontrolom, dela u okviru svojih poslova i ovlašćenja sa namerom da pravnom licu ostvari korist, ali pritom izvrši krivično delo.

3. PROCESNI ASPEKTI ODGOVORNOSTI PRAVNIH LICA ZA KAZNENA DELA U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

3.1. Načelo jedinstvenosti u kaznenim postupcima protiv pravnih lica

Većina savremenih evropskih zakonodavstava postavlja odgovornost pravnog lica na temeljima teorije identifikacije, predviđajući jedinstvenost postupka kao osnovno procesno načelo od koga zavisi oblik i dometi svih ostalih procesnih principa. Zahtev za vođenjem jedinstvenog postupka protiv pravnog i odgovornog lica povlači sa sobom neophodnost modifikacije pojedinih načela koja neprikosnovenno važe u postupcima koji se vode samo protiv fizičkih lica. Konsekvence ovog principa najuočljivije su i najveći uticaj imaju na oblik i domašaj načela krivičnog gonjenja koja oblikuju ovu fazu.

⁸ Bajović, V. (2010) Pravno lice kao okrivljeni u krivičnom postupku, *Pravo i privreda*, 4-6: 494-495.

⁹ Stojanović, Z. (2010) Odgovornost pravnog lica za krivična djela- Razvoj i stanje u svijetu, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela - Povraćaj dobara*, Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Podgorica, 20-21.

Zakon o odgovornosti pravnih lica (čl. 35 stav 1) kaže da se za isto krivično delo, protiv pravnog i odgovornog lica, po pravilu pokreće i vodi jedinstveni postupak i donosi jedna presuda. Sličnu odredbu sadrže član 51 Zakona o privrednim prestupima i član 98 Zakona o prekršajima koji predviđaju pokretanje i vođenje jedinstvenog postupka protiv pravnog i odgovornog lica.

3.1.1. Odstupanja od principa jedinstvenosti postupka

Član 35 ZOPLKD-a ostavlja mogućnost vođenja krivičnog postupka samo protiv pravnog, "ako zbog postojanja zakonom određenih razloga nije moguće pokrenuti ili voditi krivični postupak protiv odgovornog lica". Takođe, postupak se može pokrenuti i voditi samo protiv odgovornog lica ako je pre pokretanja krivičnog postupka pravno lice prestalo da postoji.

Zakon o privrednim prestupima (čl. 51 st. 2) dozvoljava pokretanje i sprovođenje postupka samo protiv pravnog ili odgovornog lica ako postoje zakonski razlozi za gonjenje samo jednog od njih ili ako se protiv odgovornog lica vodi postupak za krivično delo koje ima obeležje privrednog prestupa.

Ovu mogućnost propisuje i Zakon o prekršajima, (čl. 98) u slučaju da postoje zakonski razlozi da se postupak vodi samo protiv jednog od njih. Takođe, ako se protiv odgovornog lica u pravnom licu ne može pokrenuti postupak, on će se pokrenuti i sprovesti samo protiv pravnog lica. Kao i ZOPLKD, Zakon o prekršajima, u slučaju da je pravno lice prestalo da postoji, dozvoljava pokretanje i vođenje postupka samo protiv odgovornog lica.

Ova rešenja su u skladu sa već pominjanom odredbom I.2. preporuke R(88)18. Mada zakonodavac ne daje preciznije određenje razloga čije bi postojanje predstavljalo ispunjenje uslova da se odstupi od načela jedinstvenog postupka, kako Bajović¹⁰ ispravno zaključuje, analognom primenom odredaba Zakonika o krivičnom postupku¹¹, to bi važno za slučaj da se odgovorno lice nalazi u bekstvu ili je nedostižno državnim organima, ako je umrlo pre pokretanja postupka, uživa imunitet i tsl. Autorka se istovremeno pita, na čemu bi se zasnivala odgovornost pravnog lica kada bi postupak bio vođen samo protiv njega a ne i protiv odgovornog lica, na čijoj se krivici inače odgovornost pravnog lica zasniva, zaključujući da bi takav postupak morao rezultirati donošenjem oslobađajuće presude.¹² Ovo shvatanje bi se međutim moglo kritikovati jer se u spornoj situaciji može

¹⁰ Bajović, V. (2010): 495.

¹¹ Zakonik o krivičnom postupku- ZKP, Sl. list SRJ, br. 70/01, 68/02, Sl. glasnik RS, br. 58/04,85/05, 115/05, 49/07, 20/09, 72/09 i 76/10.

¹² Bajović, V. (2010): 497.

primeniti princip pretpostavljene krivice odgovornog lica. Suprotno nazivu, ovde se krivica odgovornog lica ne pretpostavlja, već se u postupku protiv pravnog lica utvrđuje kao bilo koja druga činjenica.¹³

Analizirajući praksu francuskih sudova u ovoj oblasti, Galičić¹⁴ dolazi do zaključka da se upravo primenom ovog principa otvara mogućnost za gonjenje pravnog, i u situacijama kada fizičko lice ne može biti odgovorno. On ukazuje i na slična rešenja u drugim evropskim državama, pa tako navodi čl. 100 Švajcarskog krivičnog zakona iz 2003. godine (Strafgesetzbuch), koji kaže, da će se "preduzeće kazniti nezavisno o kažnjivosti fizičkog lica ako mu se može uputiti prigovor da nije preduzelo sve potrebne i predvidive organizacijske mjere da bi spriječilo krivično djelo".

Jedina situacija koja primenom principa pretpostavljene krivice ne bi mogla rešiti, ujedno je i pitanje koje izaziva najviše polemike u ovoj oblasti. Padje se o odstupanju od načela jedinstvenosti postupka u slučaju kada odgovorno lice nije poznato.

Kako član 7 stav 2 ZOPLKD-a predviđa mogućnost da pravno lice odgovara za krivično delo odgovornog lica čak i ako je krivični postupak protiv odgovornog lica obustavljen ili je optužba odbijena, a već pomenuta odredba člana 35 istog zakona ostavlja mogućnost pokretanja i vođenja krivičnog postupka samo protiv pravnog lica, "ako zbog postojanja zakonom određenih razloga nije moguće pokrenuti ili voditi krivični postupak protiv odgovornog lica", postavlja se pitanje tumačenja i primene ovih normi u situaciji kada je identitet odgovornog lica nepoznanica.

Član 35, stav 2, ostavlja mogućnost pokretanja i vođenja postupka samo protiv pravnog lica i u situacijama kada je odgovorno lice ostalo nepoznato. Po Stojanoviću¹⁵, pokretanje i vođenje postupka bi i tada bilo moguće. On navodi da, "ako objektivne okolnosti učinjenog krivičnog dela sasvim jasno i nedvosmisleno ukazuju na ispunjenost subjektivnih elemenata, moglo bi se uzeti da je postojanje krivičnog dela učinjenog od strane fizičkog (odgovornog) lica kao uslov za odgovornost pravnog lica ispunjen." Ovakvo tumačenje u skladu je i sa preporukom R (88)18, paragraf I. 2. po kome odgovornost pravnog lica treba da bude ustanovljena bez obzira na to da li odgovorno lice može biti identifikovano.

¹³ Više u Đurđević, Z. (2005): 57.

¹⁴ Galičić, D. (2010) Odgovornost pravnog lica za krivična djela- Razvoj i stanje u svijetu, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela - Povraćaj dobara*, Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Podgorica, 29.

¹⁵ Više o tome, Stojanović, Z. (2010):23-24.

Ne smatramo opravdanom tvrdnju o oprečnosti odredaba članova 7 stav 2 i 35 stav 2 ZOPLKD-a, koju ističe Bajović. Naime, analizirajući član 7 stav 2, autorka zaključuje kako, "da bi postupak protiv određenog lica bio obustavljen, on po logici stvari prethodno mora započeti, a za pokretanje postupka protiv fizičkog lica neophodna je njegova identifikacija."¹⁶ Izgleda nam da je problem o kome se ovde govori zapravo nepostojeći. Naime, radi se o dve različite situacije:

Prva se vezuje za trenutak pokretanja postupka. U ovoj fazi, moguća su dva potencijalna scenarija:

- Po prvom, identitet odgovornog lica je poznat ali postoje smetnje za pokretanje postupka protiv njega.
- Po drugom identitet odgovornog lica je nepoznat ali se na osnovu člana 35 stav 2, postupak može pokrenuti i voditi samo protiv pravnog lica a njegova odgovornost se može utvrditi po pomenutom principu koji zastupa Stojanović.

U drugoj situaciji, već je pokrenut jedinstveni postupak protiv pravnog i odgovornog lica ali je protiv odgovornog lica postupak obustavljen ili je optužba odbijena. U tom slučaju, postupak se može nastaviti protiv pravnog lica.

Pešenje po kome se ne zahteva da je utvrđen identitet odgovornog lica, može se sresti i u uporednom pravu. Tako, iako hrvatski Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela¹⁷ ne reguliše eksplicitno ovu situaciju, u teoriji se može naići na stav da se odredba člana 5 stav odnosi i na ove slučajeve. Đurđević¹⁸ ističe da bi isključiva zavisnost odgovornosti pravnog, od krivice odgovornog lica, dovela do nekažnjavanja pravnih lica kada je identitet odgovornog lica ostao nepoznat, ističući da bi takvo rešenje bilo kriminalno-politički neprihvatljivo. Istog mišljenja je i Galičić, koji navodi drugostepenu odluku Županijskog suda u Koprivnici po kojoj "u slučaju stvarne ili pravne zapreke (obustava postupka), odnosno nemogućnosti identifikovanja fizičkog lica, dovoljna i pretpostavljena odgovornost odgovornog lica kako bi se utvrdila odgovornost pravnog lica za kazneno djelo."¹⁹

¹⁶ Bajović, V. (2010):497.

¹⁷ Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela- ZOPOK, NN, 151/03, 110/07.

¹⁸ Đurđević, Z. (2005): 56.

¹⁹ Galičić, D. (2010):28.

3.2. Načela gonjenja pravnih lica u postupcima za kaznena dela

3.2.1. Pokretanje i vođenje postupka protiv pravnog lica - obaveza ili mogućnost?

Kako ZOPLKD reguliše samo pojedina pitanja vezana za pokretanje i tok postupka protiv pravnog lica, članom 54 predviđena je primena odredaba ZKP-a u svim situacijama koje ZOPLKD-om nisu posebno regulisane.

S obzirom na to, da načelo legaliteta nije eksplicitno regulisano ZOPLKD-om, iz navedene odredbe čl. 54 sledilo bi da se primenjuju odredbe iz čl. 20 ZKP-a, po kojima je javni tužilac u obavezi da preduzme krivično gonjenje kada postoji osnovana sumnja da je određeno lice izvršilo krivično delo. U kontekstu čl. 6 ZOPLKD-a to bi značilo da je javni tužilac dužan da preduzme krivično gonjenje ukoliko postoji osnovana sumnja da je odgovorno lice izvršilo krivično delo, postupajući u okviru svojih poslova ili ovlašćenja, i to u nameri da za pravno lice ostvari korist, kao i kada je do izvršenja krivičnog dela došlo zbog nepostojanja nadzora ili kontrole od strane odgovornog lica nad fizičkim licem koje je preduzelo radnju izvršenja a u korist pravnog lica.

Ova obaveza javnog tužioca dovedena je u pitanje već pominjanom odredbom člana 35, stav 2, ZOPLKD-a. Kako ova odredba modifikuje domen važenja načela legaliteta i dozvoljava javnom tužiocu da odluči, hoće li pokrenuti i voditi postupak samo protiv pravnog lica, Bajović se pita: "Zašto bi tužilac pokretao postupak samo protiv pravnog, svestan da je bez krivice odgovornog lica, nemoguće ustanoviti njegovu krivicu, a bez postojanja krivice, tj. subjektivnog odnosa prema učinjenom delu nema ni krivičnog dela?"²⁰ Odgovor na ovo pitanje leži u već pomenutoj mogućnosti utvrđivanja krivice odgovornog lica kao činjenice u postupku koji bi se vodio samo protiv pravnog lica.

Ono što je, međutim, suštinsko pitanje koje nameće član 35 ZOPLKD-a jeste: Da li se ovde radi o intenciji zakonodavca da ograniči važenje principa legaliteta u situaciji kada nije moguće pokrenuti i voditi postupak protiv pravnog i odgovornog lica istovremeno? Da li je zakonodavac želeo da prepusti javnom tužiocu mogućnost postupanja po načelu oportuniteta, ne ostavivši pritom nikakve kriterijume kojima bi se on rukovodio pri donošenju te odluke? Ukoliko je tako, opravdano bi smo se mogli zapitati, koliko je

²⁰ Bajović, V.(2010): 497.

kriminalno-politički opravdano pružanje šanse pravnim licima da izbegu gonjenje za kazneno delo, samo zato što je u konkretnom slučaju nemoguće sprovesti jedinstveni postupak. Takođe, teško je poverovati da bi se većina javnih tužilaca upustila u dokazvanje krivice pravnog, u situaciji kada se ne mogu osloniti na krivicu odgovornog lica.

Za razliku od pomenutih rešenja koja u našem pravu, javnom tužiocu ostavljaju potpunu slobodu pri donošenju odluke da li će pokrenuti i voditi postupak samo protiv pravnog lica, slična mogućnost koja postoji za javnog tužioca u pravu SAD, određena je konkretnim smernicama. Kriterijumi kojima se pri donošenju odluke da li će, osim protiv pravnog, pokrenuti i postupak protiv odgovornog lica dati su u dokumentu Ministarstva pravde nazvanom *Corporate Prosecution Principles*²¹. Ispravno zaključujući da pravna lica, u pogledu odgovornosti za krivična dela, zbog svoje artifičijelne prirode ne treba da budu u povlašćenom, ali ni u lošijem položaju od fizičkih lica, autori ovog dokumenta navode da pokretanje postupka protiv pravnog, nije zamena za postupak protiv odgovornog lica. Cilj ovih principa je pravljenje razlike između pravnih lica koja ranije nisu postupala protivno propisima i već su preduzela mere da preduprede takve situacije u budućnosti, u odnosu na kompanije kojima je prelazak sa druge strane zakona uobičajena praksa.²²

Nesumnjivo bi predviđanje sličnih kriterijuma, umesto postojeće neodređene formulacije ("može pokrenuti"), i u našem pravnom sistemu bilo od velike koristi.

Pored pomenute mogućnosti javnog tužioca da ne pokrene postupak protiv pravnog lica kada ga nije moguće voditi protiv odgovornog lica, postupanja po oportunitetu krivičnog gonjenja, moguće je i nezavisno od sudbine postupka prema odgovornom licu. Ova situacija posebno je regulisana u članu 45 ZOPLKD-a, koji predviđa "da za krivična dela za koja je predviđena novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine javni tužilac

²¹ <http://www.justice.gov/opa/documents/corp-charging-guidelines.pdf>. 23.8.2011.

²² U skladu sa pomenutim dokumentom, tužilac treba da vodi računa o prirodi i težini dela, postojanju kriminalne kulture u okviru pravnog lica, eventualnom postojanju ranijih prestupa (kako iz oblasti kaznenog, tako i građanskog prava), spremnosti na saradnju sa istražnim organima, postojanju adekvatnog programa čiji je cilj da uskladi delovanje kompanije i zaposlenih sa zakonom, postojanju kolateralne štete u vidu disproporcionalne štete za sopstvenika pravnog lica i zaposlene čija pojedinačna krivica nije dokazana, i najzad, postojanju adekvatnih sredstava van krivičnog prava (npr. u domenu građanskog prava). Više o tome: Uropfsky, P. (2002) *Prosecuting Corporations: The Federal Principles and Corporate Compliance Programs*, *United States Attorneys ' bulletin*, 2: 21.

može odbaciti krivičnu prijavu protiv pravnog lica ako oceni da pokretanje krivičnog postupka ne bi bilo celishodno."

U stavu 2 ovog člana navedeni su uslovi koje javni tužilac treba da uzme u obzir prilikom donošenja odluke o krivičnoj prijavi. U skladu sa tim, krivična prijava može biti odbačena ukoliko postoje sledeće okolnosti:

- pravno lice je prijavilo krivično delo pre nego što je saznalo da su organi gonjenja otkrili da je delo učinjeno;
- pravno lice je sprečilo nastupanje štete ili je naknadilo štetu i otklonilo druge štetne posledice krivičnog dela;
- pravno lice je dobrovoljno vratilo imovinsku korist pribavljenu krivičnim delom;
- pravno lice nema imovine ili je pokrenut stečajni postupak protiv pravnog lica.

Postupanje po načelu oportuniteta predviđa i Zakon o prekršajima, koji u članu 4 kaže da, "sud može obustaviti postupak protiv učinioca prekršaja za koji je propisana novčana kazna, ako je on dobrovoljno posle izvršenja prekršaja a pre pokretanja prekršajnog postupka, otklonio protivpravno stanje ili nadoknadio štetu koju je izazvao prekršajem."

Specifično je da Zakon o privrednim prestupima ne reguliše mogućnost postupanja po principu oportuniteta niti upućuje na shodnu primenu odredaba ZKP-a. Ovo se pre može pripisati višegodišnjem očekivanju novog, skladnog i celovitog zakona koji bi regulisao materiju privrednih prestupa²³ (usled čega je postojeći menjan površno i nedovoljno), nego intenciji zakonodavca da isključi mogućnost postupanje po načelu oportuniteta u postupcima koji se protiv pravnih lica vode za privredne prestupe.

3.2.2. Krivična dela za koja se goni po predlogu oštećenog

Naše krivično pravo osim krivičnih dela za koja se goni po službenoj dužnosti i privatnoj tužbi, poznaje i kategoriju krivičnih dela za koja javni tužilac pokreće i vodi postupak po predlogu oštećenog. Sporno je, međutim da li predlog oštećenog da se pokrene krivični postupak protiv odgovornog, ostavlja prostora javnom tužiocu da pokrene postupak i protiv pravnog lica.

²³ Ili eventualnog ukidanja kategorije privrednih prestupa

Pokušaj da se razreši ova dilema je i odredba sadržana u članu 26 hrvatskog ZOPOK-a koja ovlašćuje javnog tužioca da pokrene postupak protiv pravnog lica zbog krivičnog dela za koje se goni po predlogu ako je oštećeni podneo predlog za gonjenje samo protiv odgovornog a ne i protiv pravnog lica. Ovakvo rešenje obesmišljava postojanje kategorije krivičnih dela za koja se goni po predlogu oštećenog, odnosno kako navodi Đurđević, "time je u navedenom slučaju ZOPOK vratio kaznena djela koja se gone po prijedlogu u nadležnost državnog odvjetnika".²⁴ Kriminalno-političko opravdanje ovog rešenja traži se u nastojanju da se pravno i odgovorno lice dovedu u jednak položaj pred zakonom. Kako Đurđević ispravno zapaža, zakonopisac je, predlažući ovo rešenje, "imao u vidu da oštećenici obično neće znati da mogu predložiti pokretanje kaznenog postupka i protiv pravne osobe".²⁵ Ne smemo, ipak, izgubiti iz vida činjenicu da se ovako postiže i suprotan efekat. Naime, postupak prema odgovornom licu će biti pokrenut samo u slučaju postojanja predloga oštećenog, dok je položaj pravnog lica znatno nepovoljniji jer se protiv njega može pokrenuti i voditi krivični postupak i bez postojanja predloga oštećenog.

3.2.3. Načelo *Ne bis in idem* u kaznenim postupcima protiv pravnih lica

Primenu principa *ne bis in idem* u postupcima koji se protiv pravnih lica vode za kaznena dela, treba sagledati iz više uglova jer se, osim uticaja pravnosnažne sudske odluke protiv pravnog ili odgovornog lica na mogućnost vođenja postupka protiv ovog drugog, ovde postavlja i pitanje odnosa sve tri vrste kaznenih postupaka.

Najpre, nesporno je da se pravnosnažno okončan postupak protiv pravnog ili odgovornog lica ne može ponovo voditi o istoj stvari protiv svakog od njih ponaosob. Pored toga, postavlja se pitanje, da li zabrana ponovnog vođenja postupka u istoj stvari važi u odnosu na pravno, kada je postupak okončan prema odgovornom licu i obratno? Ginter ²⁶ smatra da postojanje pravnosnažne odluke samo protiv pravnog ili odgovornog lica, ne može imati uticaja na mogućnost gonjenja onog drugog. On ističe da taj pristup treba zadržati čak i kada je odgovorno lice ujedno sopstvenik i jedini zaposleni u pravnom licu.

²⁴ Đurđević, Z. (2003) Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 2:760.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Ginter, J. *Criminal Liability of Legal Persones in Estonia*, <http://www.juridicainternational.eu/criminal-liability-of-legal-persons-in-estonia>, 10.3. 2011.

Kao što je već pomenuto, najspornije pitanje vezano za važenje principa *ne bis in idem*, tiče se dejstva odluke kojom je pravnosnažno okončan jedan od tri vrste postupaka protiv pravnog i odgovornog lica, na mogućnost, da se u vezi istog događaja (iste stvari), pokrene i vodi neki od preostala dva postupka. Odgovor na ovo pitanje naizgled je jednostavan i zavisi od mogućnosti da jasno postavimo granicu između pojedinih vrsta kaznenih dela, odnosno da ispravno protumačimo pojam *idem*. U tom slučaju, krivično, kao najteže kazneno delo²⁷, konsumira privredne prestupe i prekršaje, pa postojanje pravnosnažno okončanog krivičnog postupka, predstavlja prepreku vođenju postupaka za druge dve kategorije kaznenih dela koji bi se ticali istog događaja. Ovo je eksplicitno predviđeno i u članu 8, stav 2, Zakona o prekršajima, koji kaže da se neće "kazniti za prekršaj lica koje je u krivičnom postupku ili u postupku za privredni prestup pravosnažno oglašeno krivim za delo koje ima i obeležja prekršaja."

Interesanto je i to, da se klasifikacija kaznenih dela koja se iskristalisala u praksi Evropskog suda za ljudska prava, značajno razlikuje od one koja je uspostavljena u unutrašnjem pravom poretku Republike Srbije. Iako ove sudske odluke ne obavezuju naše sudove, pomenute razlike mogu biti značajne ukoliko se naši građani, koji smatraju da je u postupcima protiv njih povređen princip *ne bis in idem*, budu obraćali Evropskom sudu za ljudska prava²⁸.

U tom smislu, značajno je shvatanje koje je ESLJP, u slučaju *Engeel* izneo još 1976. i kojim je postavio kriterijume prema kojima utvrđuje da li se u određenom slučaju radi o krivičnoj stvari. Kao primarni kriterijum za određenje "krivične optužbe", sud je uzeo klasifikaciju norme kojom je regulisano inkriminisano delo u unutrašnjem pravu konkretne države. Osim klasifikacije norme, relevantnim se smatraju, priroda inkriminisanog dela kao i vrsta i težina sankcije.²⁹ Jakšić³⁰ navodi da, "kod analize prirode inkriminisanog dela, Sud istražuje karakter i funkciju norme koju ova ima u nacionalnom zakonodavstvu, te naročito da li je njen karakter preventivni ili represivni." On naglašava da Sud *in abstracto* ceni svrhu i smisao pravne norme u nacionalnom pravu, a ne i karakter same inkriminisane radnje. Kada je u pitanju vrsta i težina kazne, isti

²⁷ Uprkos stavu koji se ustalio u našoj teoriji, a po kome se natežim kaznenim delima smatraju krivična dela, a nakon njih slede privredni prestupi i prekršaji, moguće je pronaći i (po nama neopravdano) shvatanje po kome su prekršaji teža kaznena dela od privrednih prestupa. Više o tome: Cvetković, M. (2011) Kažnjiva dela i načelo *ne bis in idem*, *Bilten VKS*, 2.

²⁸ U nastavku ESLJP

²⁹ ESLJP, *Engel*, presuda od 8.6.1976, Series, br. 22, br. 83 i dalje.

³⁰ Jakšić, A. (2006) *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 171.

autor navodi da se prvenstveno misli na dejstvo kazne na konkretnog učinioca." U tom smislu, ako je za inkriminisano delo zaprećena kazna zatvora, irelevantno je o kojoj vrsti postupka se radi. Od ovog sud odstupa samo kada kazna zatvora, po svom trajanju i načinu izvršenja, nema bitnog negativog dejstva na podnosioca predstavke.³¹

Jasno je da pomenuti kriterijumi brišu granice koje između pojedinih vrsta kaznenih dela postavlja naše zakonodavstvo. S tim u vezi, Cvetković³² ispravno zaključuje da bi ESLJP neke prekršaje a i pojedine privredne prestupe u našem pravnom sistemu, smatrao krivičnim delima, uzimajući u obzir vrlo visoke novčane kazne i ozbiljnost zaštitnih mera koje ih prate, kao i trajanje predviđenih kazni i mogućnost pretvaranja novčane u kaznu zatvora. Ovom shvatanju ide u prilog i dosadašnja praksa ESLJP koji je, u više navrata, zauzeo stav da se princip *ne bis in idem* u kontekstu Evropske konvencije o ljudskim pravima³³, mora tumačiti u smislu zabrane višestrukog progona, ukoliko dela proizilaze iz (suštinski) istih činjenica.³⁴ U skladu sa navedenim stavom ESLJP-a, pravnosnažno okončan prekršajni ili postupak za privredni prestup, mogao bi biti prepreka vođenju krivičnog postupka u istoj stvari.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Proces prilagođavanja mehanizama koji su primarno osmišljeni sa idejom što efikasnijeg i pravičnijeg sprovođenja kaznenih postupaka protiv fizičkih, činjenici da se oni sada mogu voditi i protiv pravnih lica, ne može biti ni jednostavan ni kratkoročan zadatak. S jedne strane, postavlja se zahtev za očuvanjem osnovnih postulata kaznenih procedura, dok se istovremeno teži ka ujednačavanju položaja lica protiv koga se pokreće i vodi postupak za kazneno delo, bilo ono fizičko ili pravno. Uspešan tok ove adaptacije ne zavisi samo od domišljatosti zakonodavca, već i od što iscrpnijih informacija koje, u prvim godinama primene novih zakonskih rešenja, treba da pruže predstavnici pravosuđa. Upravo taj segment je, kako nam do sada izgleda, ozbiljno zakazao.

³¹ *Ibidem*.

³² Cvetković, M. (2011):132.

³³ Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda "Sl. list SCG" - Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005-ispravka i "Sl. glasniku RS" - Međunarodni ugovori br. 12/2010.

³⁴ Više o tome: ESLJP: *Maresti*, 25.6.2009.

LITERATURA

- (1) Bajović, V. (2010). Pravno lice kao okrivljeni u krivičnom postupku, *Pravo i privreda*, 4-6: 488-503.
- (2) Cvetković, M. (2011). Kažnjiva dela i načelo ne bis in idem, *Bilten VKS*, 2.
- (3) Đurđević, Z. (2003). Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 2:719-770.
- (4) Đurđević, Z. (2005). *Komentar Zakona o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela*, Zagreb.
- (5) ESLJP: *Engel*, 8.6.1976.
- (6) ESLJP: *Maresti*, 25.6.2009.
- (7) Galičić, D. (2010). Odgovornost pravnog lica za krivična djela- Pazvoj i stanje u svijetu, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela - Povraćaj dobara*, Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Podgorica, 23-31.
- (8) Ginter, J. *Criminal Liability of Legal Persones in Estonia*, <http://www.juridicainternational.eu/criminal-liability-of-legal-persons-in-estonia>, 10.3. 2011.
- (9) <http://www.justice.gov/opa/documents/corp-charging-guidelines.pdf>, 23.8.2011.
- (10) Jakšić, A. (2006). *Evropska konvencija o ljudskim pravima-komentar*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (11) Recommendation R(88) 18, Council of Europe Committee of Ministres, Liability of Enterprises Having Legal Personality for Offences Committet in the Excercise of their Activities (Adopted by the Committee of Ministers on 20 October 1988at the 420th meeting of the Ministers' Deputies)
- (12) Stojanović, Z. (2010). Odgovornost pravnog lica za krivična djela- Pazvoj i stanje u svijetu, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela - Povraćaj dobara*, Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Podgorica, 9-21.
- (13) Uropfsky, P. (2002). Prosecuting Corporations: The Federal Principles and Corporate Compliance Programs, *United States Attorneys ' bulletin*, 2: 21.
- (14) Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, 98/06 .
- (15) Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela- zoplkd, *Sl. Glasnik RS*, br. 97/08.
- (16) Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela- ZOPOK, *NN*, 151/03, 110/07.
- (17) Zakon o prekršajima, *Sl. glasnik RS*, br. 101/2005, 116/2008 i 111/2009.

- (18) Zakon o privrednim prestupima, *Sl. list SFRJ*, br. 4/1977, 36/1977, 14/1985, 74/1987, 57/1989, 3/1990 i *Sl. list SRJ*, br. 27/1992, 24/1994, 28/1996 i 64/2001.
- (19) Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda "*Sl. list SCG*" - *Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005-ispravka i "*Sl. glasniku PS*" - *Međunarodni ugovori* br. 12/2010.
- (20) Zakonik o krivičnom postupku- ZKP, *Sl. list SRJ*, br. 70/01, 68/02, *Sl. glasnik RS*, br. 58/04,85/05, 115/05, 49/07, 20/09, 72/09 i 76/10.

PRINCIPLES OF PENAL PROCEDURES AGAINST LEGAL PERSONS

Artificial nature of legal person, requires that form and scope of fundamental principles of penal procedures, have to be adapted in unique proceedings against corporations and their employees. These modifications affect mostly prosecution principles. Accordingly, the author bases her article on that issue, considering the fact that legal system of Republic of Serbia has three categories of corporate liability. In which conditions the prosecutor can departure from unique procedure principle; Is there any possibility for penal liability of legal person in the situations when identity of natural person is unknown; How unique procedure principle affects the double jeopardy principle- are only a small part of issues that the author considering.

KEY WORDS: Legal person / criminal procedure / unique procedure principle

KARAKTERISTIKE SOCIJALNIH RELACIJA MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM KOJI PREKOMERNO UPOTREBLJAVAJU PSIHOAKTIVNE SUPSTANCE*

Jasna Hrnčić*
Miroslav Brkić*
Nevenka Žegarac*
Fakultet političkih nauka, Beograd

Brojna istraživanja pokazuju visok komorbiditet antisocijalnog ponašanja i prekomerne upotrebe psihoaktivnih supstanci. U radu je prikazano istraživanje čiji su ciljevi bili utvrđivanje stepena prisutnosti prekomerne upotrebe (zloupotrebe ili zavisnosti od) psihoaktivnih supstanci (PAS) kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem i analiza povezanosti između prekomerne upotrebe PAS kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem i karakteristika njihove socijalne sredine. Istraživanje je sprovedeno među mladima koji su zbog svojih krivičnih dela smešteni u vaspitne, popravne i kaznene ustanove. Ukupno 57,1% (n=109) od 191 ispitanika je preterano upotrebljavalo PAS. Oni su se razlikovali od mladih koji ne upotrebljavaju prekomerno PAS po značajno nižoj emotivnoj razmeni i individuaciji u porodici, nižoj intimnosti i otvorenosti u komunikaciji sa majkom, izrazitijoj psihološkoj kontroli, neefikasnijem nadgledanju i manje konzistentnom kažnjavanju majke, smanjenoj unutrašnjoj kontroli zbog očekivanja majke i izrazitijem prokriminalnom ponašanju vršnjačke grupe. Navedene karakteristike su bile senzitivne ali ne

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: jhrncic@gmail.com

* E-mail: brkicmiroslav@ikomline.net

* E-mail: n.zegarac@eunet.rs

*Zbornik IKSI, 2/2012 – J. Hrnčić, M. Brkić, N. Žegarac
„Karakteristike socijalnih relacija mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji
prekomerno upotrebljavaju psihoaktivne supstance”, (str. 151-166)*

*i specifične u predikciji prekomerne upotrebe PAS kod mladih.
Rezultati su diskutovani u svetlu savremenih istraživanja.*

*KLJUČNE REČI: zloupotreba PAS / zavisnost od PAS /
porodica / majka / vršnjačka grupa*

UVOD

Povezanost između zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (PAS) i kriminalnog ponašanja je dobijena u brojnim istraživanjima, u kojima se prevalenca zloupotrebe supstanci kod mladih sa poremećajima ponašanja tj. antisocijalnim ponašanjem kreće od 50% (Weinberg i sar., 1998) do 74% (Grilo i sar., 1996).

Mnogi autori nalaze da antisocijalno ponašanje / poremećaji ponašanja prethode zloupotrebi PAS i da je ova veza izraženija u adolescenciji nego u odraslom (Milin i sar., 1991; Storm-Mathisen, Vaglum, 1994; Hemphill i sar., 2011.; Weinberg i sar., 1998; Kim i sar., 2011). Procenjuje su da je zloupotreba supstanci utoliko izraženija ukoliko su forme antisocijalnog ponašanja teže (Rutter i sar., 1998). Antisocijalni stil života uključuje i druženje u devijantnim grupama koje karakteriše zloupotreba supstanci, počev od devijantnih vršnjačkih grupa koji podjednako podstiču i pogoduju uzimanju psihoaktivnih supstanci kao i antisocijalnom ponašanju, pa do kasnijih kriminalnih družina koje među osnovnim aktivnostima imaju "rad" sa drogom.

Drugi autori nalaze da zloupotreba PAS prethodi antisocijalnom ponašanju. Upotreba marihuane u uzrastu od 14 godina je nezavisan prediktor antisocijalnog poremećaja ličnosti na uzrastu od 19 godina (Loeber i sar., 2002), dok je zloupotreba PAS prediktor recidivizma kod maloletni počinitelja ozbiljnih krivičnih dela (Mulder i sar., 2010). Razvijanje devijantnog stila života u vršnjačkim grupama koje se drogiraju/opijaju (Patterson i sar., 1992), dejstvo PAS koje smanjuje inhibiciju neadaptiranog ponašanja, nastanak porodičnih problema i zastoj u razvoju socijalnih veština koji prate zloupotrebu i zavisnost od PAS, pogoduju antisocijalnom ponašanju. Prekomerna upotreba PAS je direktno povezana sa krivičnim delima. Povećana potreba za novcem zbog dalje nabavke supstance može dovesti do učestalih krađa. Zloupotreba ilegalnih PAS se u neki zemljama tretira kao krivično delo, a veoma je povezana sa krivičnim delom trgovine/prometa ilegalnim drogama. Dela protiv života i tela su vrlo često počinjena pod dejstvom psihoaktivnih supstanci (Rutter i sar., 1998, Hrnčić, 2007). Oko pola

ukupno učinjenog nasilnog kriminala je povezano sa alkoholom (McMurrin, 2012). Interesantni su rezultati istraživanja koje je obuhvatilo 21 424 psihijatrijska izveštaja u pripremnom postupku za suđenje, a koji su pokazali da je sa mentalnim poremećajima najsnažnije povezano krivično delo podmetanja požara, dok je upotreba kanabisa i teških droga značajno povezana sa smanjenom uračunljivošću za podmetanja požara (Vinkers i sar., 2011).

Značaj pripadnosti devijantnim grupama i za antisocijalno ponašanje i za zloupotrebu PAS ukazuje da se radi o faktoru rizika koji podjednako deluje na oba poremećaja (Patterson i sar., 1992). Oba poremećaja dele i neke porodične faktore rizika. Snažan prediktor za ulazak u devijantnu vršnjačku grupu je nedovoljno nadgledanje roditelja, koje se nalazi kod oba poremećaja (Patterson, i sar., 1992). Zlostavljanje se takođe pokazuje kao etiološki faktor oba poremećaja. Interesantni su rezultati istraživanje u kome je verovatnoću nasilnog kriminala, kao i kriminala vezanog za upotrebu i promet droge u ranom odraslom dobu značajno povećavalo zlostavljanje u adolescenciji, ali ne i u detinjstvu (Mersky i sar., 2011). Negativna komunikacija između roditelja i adolescenta (u smislu slušanja i poverenja) je prediktivna sa povremeno opijanje (Schwartz i sar., 2012). Osobe zavisne od alkohola ili opijata verovatnije imaju iskustvo rane separacije od jednog ili oba roditelja, neadekvatne nege u detinjstvu i seksualnog zlostavljanja (Straussner, 2004). Sve su ovo faktori rizika i antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 1999, 2009). Zloupotreba PAS kod roditelja je prediktivni faktor kako zloupotrebe PAS (Straussner, 2004) tako i antisocijalnog ponašanja (Patterson i sar., 1992).

Interesantna su istraživanja koja su poredila faktore rizika kod mladih koji imaju oba poremećaja - i zloupotrebu/zavisnost od PAS i antisocijalno ponašanje – sa onima koji imaju samo jedan od ova dva poremećaja. U longitudinalnom istraživanju Schwartz-a i sar. (2012) je grupa mladih muškaraca, koji pokazuju i zloupotrebu/zavisnost od alkohola i antisocijalno ponašanje, poređena sa grupom onih koji imaju samo antisocijalno ponašanje i sa grupom onih koji nemaju ni jedan od ova dva problema (Pulkkineni sar., 2000). Pokazalo se da su mladi sa oba problema imali u dečjem dobu najizraženiju agresivnost, najviši tendenciju motorni nemir i najslabiju pažnje. Moffitova nalazi da oko polovine hiperaktivne dece ima značajan rizik od kasnije delinkvencije i zloupotrebe supstanci (Moffit, 1990).

Istraživanje koje je poredilo mlade koji imaju i kriminalno ponašanje i alkoholizam sa onima koji imaju samo jedan od ta dva problema je pokazalo da je kod mladih sa duplim problemom veća verovatnoća da

njihovi očevi takođe imaju oba ova problema i da su agresivni (McCord, 1999). Majke mladića sa oba problema, koje su bile procenjene od strane socijalnih radnika dok su njihovi sinovi još bili deca, pokazale su se kao manje kompetentni roditelji u odnosu na druge dve grupe. Konstrukt kompetencije majke je obuhvatao 4 dimenzije: samopouzdanje, otvorenu nežnost, nekažnjavajuće disciplinovanje i neispoljavanje nekontrolisane agresije. Interesantno je da se kompetentnost majke pokazala kao snažan protektivni faktor i alkoholizma i antisocijalnog ponašanja njihovih sinova. Sve komponente konstrukta majčine kompetencije su takođe faktor rizika antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 1999, 2009).

Navedeni podaci o karakteristikama mladih koji imaju oba problema u poređenju sa onima koji imaju samo jedan sugerišu da su "dupli problemi" posledica izrazitijeg dejstva istih faktor rizika, tj. njihovog većeg intenziteta i malignosti. Da bi proverili ovu pretpostavku, sproveli smo istraživanje karakteristika neposredne sredine mladih koji imaju oba problema – i antisocijalno ponašanje i zloupotrebu PAS - u odnosu na mlade koji imaju "samo" problem antisocijalnog ponašanja. Cilj istraživanja je bio utvrđivanje stepena prisutnosti prekomerne upotrebe (zloupotrebe ili zavisnosti od) psihoaktivnih supstanci kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem. Takođe, cilj je bio i analiza povezanosti između prekomerne upotrebe psihoaktivnih supstanci kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem i karakteristika njihove socijalne sredine: porodice kao celine, odnosa adolescenta sa majkom i karakteristika vršnjačke grupe. Pošli smo od pretpostavke da će grupa mladih sa duplim problemima imati izraženije karakteristike koje su inače specifične za antisocijalnu populaciju.

VARIJABLE ISTRAŽIVANJA I INSTRUMENTI PROCENE

Kriterijumska varijabla istraživanja je bila prekomerna upotreba psihoaktivnih supstanci (PAS). Posebno je bilo izazovno dobiti relevantne informacije o tome koji ispitanici koriste PAS. Nije bilo uputno dobiti ove informacije direktno ispitujući mlade da li upotrebljavaju PAS i u kojoj meri. Naime, ispitanici u ovom istraživanju su učinioci ozbiljnih krivičnih dela koji su smešteni u institucije vaspitnog ili popravnog tipa. Poznato je da mladi prikrivaju upotrebu PAS i u svojoj prirodnoj sredini, dok je ova tendencija još izraženija u uslovima lišavanja slobode u kojima je svaka upotreba PAS zabranjena. Kako su svi ispitanici kao maloletni učinioci krivičnih dela imali vaspitače koji su bili za njih zaduženi i dobro ih poznavali, zloupotrebu PAS su procenili vaspitači na osnovu dosjea maloletnika i na njihovog

ponašanja tokom boravka u ustanovi. Odgovorili su na pitanje da li mlada osoba upotrebljava PAS na četvorostepenoj skali, na kojoj je 0 značilo *ne*; 1 - *da, prekomerno upotrebljava alkohol ili upotrebljava droge*; 2 - *da, ima psihijatrijsku dijagnozu bolesti zavisnosti*; i 3 - *da, ima meru obaveznog lečenja od bolesti zavisnosti*.

Kako je procena o bolestima zavisnosti davana uglavnom na osnovu dosjea, koji po pravilu ne sadrže dobre procene psihopatologije mladih prestupnika, smatrali smo da se na osnovu raspoloživih podataka ne može napraviti jasna distinkcija između zloupotrebe ili zavisnosti, pa smo se odlučili da se svi pozitivni odgovori svrstaju u jednu kategoriju. U daljim obradama ova varijabla tretirana kao dihotomna, uz smislu da li se prekomerna upotreba PAS potvrđuje ili negira.

U svrhu realizacije drugog cilja, **prediktorske varijable** su određene sa 18 skala, koje su obuhvatno opisivale tri posmatrana socijalna polja. *Odnosi u porodici kao celini* su mereni sa 6 skala, *odnosi majke i ispitanika* - sa 9 skala, dok su *vršnjački odnosi* su procenjivani na tri skale. Procenu na skalama su davali mladići sa antisocijalnim ponašanjem. Kako se pokazuje da je adolescent najoštriji kritičar svoje porodice (Olson i sar., 1989), smatrali smo da je procena adolescenta dobar izvor informacija.

Instrument koji je korišćen za procenu porodice kao celine je GRADIR Kneževića (1994), koji sadrži 6 skala: *Glad, Razmenu, Aktivnost, Demokratičnost, Individuaciju i Red*. Za procenu odnosa majka – sin korišćena je modifikovan SRDI Opačića i Kosa (1987), koji obuhvata sedam skala: *Intimnost, Odbacivanje, Žrtvovanje, Kažnjavanje, Zahteve, Kontrolu i Unutrašnju kontrolu*. Za procenu ovog odnosa korišćene su još dve skale: skala *Psihološka kontrola* Barber-a (1996) i skala *Monitoring-a* Brown-a i sar. (Brown, Mounts, Lamborn & Steinberg, 1993, po Barber, 1996). Instrumenti koji su upotrebljeni za procenu vršnjačke grupe su skale *Kohezivnost* i *PKO* (Prokriminalno ponašanje neformalne grupe) Kneževića i skala *Agresivnost* Hrnčićeve. Na sve skale se odgovaralo na petostepenoj skali likertovog tipa (1 - potpuno netačno, 5 - potpuno tačno). U Tabeli 1 su prikazani predmeti merenja upotrebljenih skala. Sve skale su pokazale dobre metrijske karakteristike (Hrnčić, 2011). Sve upotrebljene skale su se odnosile na vreme pre dolaska u instituciju, dok su ispitanici živeli u porodici.

Zbornik IKSI, 2/2012 – J. Hrnčić, M. Brkić, N. Žegarac
 „Karakteristike socijalnih relacija mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji
 prekomerno upotrebljavaju psihoaktivne supstance”, (str. 151-166)

Tabela 1: Primenjene skale samoprocene i njihov predmet merenja

SKALA	PREDMET MERENJA
	Porodica
Glad	Zadovoljenje potreba, želja i očekivanja u porodici. Dimenzije: zadovoljenje potreba – frustriranost potreba.
Razmena	Kvalitet emocionalne razmene u porodici. Dimenzije: emocionalna bliskost – emocionalna udaljenost.
Aktivnost	Način strukturiranja vremena u porodici. Dimenzije: aktivnost – pasivnost.
Demokracičnost	Uloge u porodičnom sistemu. Dimenzije: demokracična fleksibilnost – autoritarna rigidnost.
Individuacija	Mogućnosti za individuaciju članova porodice. Dimenzije: individuacija – simbioza.
Red	Planiranje, organizacija i kontrola zbiljanja u porodici. Dimenzije: planiranje i kontrola – stihijnost i odsustvo kontrole.
	Odnos majke i ispitanika
Intimnost	Intimnost i otvorenost u komunikaciji.
Odbacivanje	Odbacivanje, zanemarivanje ispitanika.
Žrtvovanje	Kontrola žrtvovanjem majke.
Kažnjavanje	Nesistematsko kažnjavanje majke.
Zahtevi	Previsoki zahtevi majke.
Kontrola	Preferano ograničavanje ponašanja ispitanika..
Unutrašnja kontrola	Strahovanje ispitanika da svojim postupcima ne izneveri roditelja.
Psihološka kontrola	Skriveni, psihološki metodi kontrole aktivnosti i ponašanja ispitanika, koji ne dozvoljavaju njegovu individuaciju.
Monitoring	Roditeljsko poznavanje kretanja i druženja adolescenta.
	Vršnjačka grupa
Kohezivnost	Sile koje utiču na ispitanika da ostane u vršnjačkoj grupi.
Agresivnost	Agresivno ponašanje prema ispitaniku u neformalnoj grupi kojoj pripada.
PKO	Prokriminalno ponašanje članova neformalne grupe kojoj je ispitanik pripadao pre dolaska u instituciju.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak je obuhvatao mladiće između 15 i 22 godine koji su boravili u vaspitnoj i/ili popravnoj ustanovi u Srbiji po nalogu suda zbog učinjenih krivičnih dela; koji su dobro znali srpski jezik, bili funkcionalno pismeni, imali živu majku i poznavali je. Inicijalno su zamoljena 207 mladića da učestvuju u istraživanju. Njih 191 (92.3%) je adekvatno popunilo upitnike i ušlo u konačan uzorak. Ispitanici su u trenutku ispitivanja boravili u nekoliko institucija: u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, Kazneno-popravnom zavodu u Valjevu, kazneno-popravnom zavodu "Padinska skela" u Beogradu, Zavodu za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i Okružnom zatvoru u Beogradu. Prosečan uzrast ispitanika je bio 19 godina i 10 meseci (SD=1;11), a prosečan broj razreda koji su završili 8,46 (SD=1,84). Ispitanici su u 47,1% slučajeva živeli u nepotpunim porodicama, od kojih je 86,9% živelo sa majkom do smeštaja u ustanovu, a 1,0% - sa ocem. Krivična dela ispitanika su obuhvatala dela protiv imovine, života i tela, opšte sigurnosti, javnog reda i pravnog saobraćaja, dostojanstva ličnosti i morala, nelegalnog posedovanja vatrenog oružja i prometa nedozvoljenim psihoaktivnim supstancama.

STATISTIČKA OBRADA

Tehnike statističke obrade rezultata istraživanja su bile: normalizacija i standardizacija podataka i analiza glavnih komponenata u cilju pripreme rezultata za centralne analize; procenti u cilju analize zastupljenosti razmatranih fenomena; centralne vrednosti, standardne devijacije, jednofaktorijalna univarijantna analiza varijanse u cilju utvrđivanja značajnosti razlika između grupa na pojedinim varijablama socijalnog polja i kanonička diskriminativna analiza u cilju utvrđivanja razlika između dve grupe ispitanika na skupu varijabla socijalnog polja uzetih zajedno, kao i radi analize prediktivnosti posmatranih varijabli za preteranu upotrebu PAS. Sve analize su rađene u programu SPSS.

REZULTATI

Prekomerna upotreba psihoaktivnih supstanci

Od 191 ispitanika, njih 83 (43,5% od ukupnog uzorka) je po proceni vaspitača prekomerno upotrebljavalo alkohol ili upotrebljavalo droge, njih 18 (9,4%) je imalo psihijatrijsku dijagnozu bolesti zavisnosti ali ne i meru lečenja od bolesti zavisnosti, dok je njih 8 (2,4%) imalo meru obaveznog lečenja od bolesti zavisnosti. Ukupno je 57,1% ispitanika (n=109) preterano upotrebljavalo PAS.

Analiza povezanosti između varijabli

Jednofaktorijalna univarijantna analiza varijanse je pokazala da je test homogenosti varijanse značajan na nivou $p < 0,05$ na dve od 18 skala, skali Razmene i skali Intimnosti. Kako razlika nije veoma izrazita, a na obe skale se pokazuju značajne razlike između posmatranih grupa na nivou $p < 0,05$, ove dve skale su zadržane u analizi.

Pokazale su se značajne razlike na osam varijabli socijalnog polja (Tabela 2).

Na varijablama koji se odnose kvalitet emotivne razmene i individuacije mlade osobe se pokazalo da mladi koji upotrebljavaju PAS, u poređenju sa onima koji to ne rade, značajno niže procenjuju emotivnu razmenu (skala Razmena) i individuaciju u porodici (skala Individuacija), kao i intimnost i otvorenost u komunikaciji sa majkom (skala Intimnost), dok značajno više ocenjuju psihološku kontrolu majke (skala Psihološka kontrola). Ne pokazuje se značajna razlika na ostalim skalama.

Zbornik IKSI, 2/2012 – J. Hrnčić, M. Brkić, N. Žegarac
 „Karakteristike socijalnih relacija mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji prekomerno upotrebljavaju psihoaktivne supstance”, (str. 151-166)

Na varijablama koji se odnose na neefikasno disciplinovanje i nadgledanje, unutrašnja kontrola u odnosu na očekivanja majke (skala Unutrašnja kontrola) i nadgledanje od strane majke (skala Monitoring) su značajno niže, a nekonzistentno kažnjavanje majke (skala Kažnjavanje) značajno više kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji prekomerno upotrebljavaju PAS nego kod onih koji ne pokazuju ovakvo ponašanje.

Drugovi /drugarice sa kojima su se mladi koji prekomerno upotrebljavaju PAS družili pre dolaska u ustanovu imaju značajno izraženije prokrimalno ponašanje (skala PKO) od grupe mladih koji ne pokazuju takvo ponašanje.

Na dimenzijama Monitoring i PKO značajnost razlika je na nivou $p < 0,01$, dok je na drugim dimenzijama dobijena slabija značajnost - na nivou $p < 0,05$.

Na većini ostalih dimenzija socijalnog polja se pokazuje tendencija negativnijih rezultata kod mladih koji prekomerno upotrebljavaju PAS nego kod onih koji to ne čine, koja ipak nije dovoljna za postizanje značajnosti razlika.

Tabela 2: Jednofaktorijalna univarijantna analiza varijanse na prvim glavnim komponentama merenja

VARIJABLA	Grupa 1 - Ne N=82		Grupa 2 - PAS N=109		Značajnost Levinovog testa varijabilneta	F - ratio (df 1 i 189)	Značajnost razlika AS
	M*	SD	M	SD			
Glad	.130	1.055	-.098	.949	.432	2.432	.121
Razmena	.172	1.096	-.129	.905	.015	4.300	.039
Aktivnost	.098	1.085	-.074	.929	.238	1.393	.239
Demokracičnost	.112	1.057	-.084	.951	.071	1.811	.180
Individuacija	.173	1.001	-.130	.984	.547	4.366	.038
Red	.106	.984	-.080	1.009	.439	1.617	.205
Intimnost	.195	.843	-.147	1.084	.011	5.604	.019
Odbacivanje	-.148	.955	.111	1.023	.304	3.186	.076
Žrtvovanje	.148	.919	-.112	1.047	.125	3.197	.075
Kažnjavanje	-.183	.909	.138	1.046	.149	4.907	.028
Zahtevi	-.147	.110	.899	1.060	.168	3.133	.078
Kontrola	-.148	.917	.111	1.049	.148	3.183	.076
Unutrašnja kontrola	.169	.895	-.126	1.058	.135	4.152	.043
Psihološka kontrola	-.197	.956	.148	1.011	.883	5.687	.018
Monitoring	.284	.970	-.213	.973	.965	12.236	.001
Kohezivnost	.108	.990	-.081	1.004	.732	1.675	.197
Agresivnost	-.154	.922	.116	1.044	.188	3.445	.065
PKO	-.361	.966	.271	.941	.740	20.629	.000

*Rezultati na skalama procene su izračunati kao prva glavna komponenta merenja.

Rezultati kanoničke diskriminativne analize

Dobijena je jedna diskriminativna funkcija koja značajno razdvaja posmatrane grupe na nivou $p < 0,05$ koja objašnjava 16,7% varijanse

kanoničkih varijabli (Tabela 3). Definisana je na svom pozitivnom polu visokim skorovima na skalama Monitoring, Intimnost, Individuacija, Razmena i Unutrašnja kontrola, a na svom negativnom polu visokim skorovima na skalama PKO, Psihološka kontrola i Kažnjavanje. Centroidi posmatranih grupa ispitanika u odnosu na ovu funkciju su +0,502 za grupu mladih koji ne upotrebljavaju prekomerno PAS i -0,378 za grupu mladih koji prekomerno upotrebljavaju PAS.

Dobijeni rezultati ukazuju na uporedni značaj rezultata dobijenih na jednofaktorskoj analizi varijanse ANOVA (Tabela 4). Najveći indikator pripadnosti jednoj ili drugoj grupi je pripadnost prokriminalnoj družini (skala PKO), pa sledi Monitoring majke, a zatim Psihološka kontrola majke, Intimnost sa majkom, Kažnjavanje majke, Individuacija i Razmena u porodici i Unutrašnja kontrola u odnosu na majku.

Tabela 3: Kanonička diskriminativna funkcija: koeficijent korelacije, Wilksova lambda, Hi-kvadrat test i značajnost funkcije za sve varijable socijalnog polja

Fnk.	Svojevredn.	% varijanse	Kanon. korel.	Koefic. determin.	Wilks λ	χ ²	df	Sig.
1	0.192	100.0	0.401	0.167	0,839	31,5762	18	0,025

Tabela 4: Standardizovani koeficijenti i matrica strukture# kanoničke diskriminativne funkcije

Skala	Standardizovani koeficijenti	Matrica strukture
PKO	-.725	-.755
Monitoring	.392	.581
Psihološka kontrola	-.157	-.396
Intimnost	.336	.393
Kažnjavanje	-.328	-.368
Individuacija	.296	.347
Razmena	.396	.345
Unutrašnja kontrola	.170	.339
Agresivnost	.081	-.308
Žrtvovanje	-.213	.297
Odbacivanje	.385	-.297
Kontrola	.021	-.296
Zahtevi	.205	-.294
Glad	.007	.259
Demokratskičnost	-.569	.224
Kohezivnost	.162	.215
Red	.061	.211
Aktivnost	-.206	.196

Matrica strukture: unutar-grupne korelacije između diskriminativnih varijabli i standardizovanih kanoničkih diskriminativnih funkcija.

* Najveća apsolutna korelacija između svake varijable i bilo koje diskriminativne funkcije.

Prethodna diskriminativna funkcija je pokazala relativno nisku značajnost na nivou $p=0,025$. Kako je među varijablama koje obuhvata čak pola njih koje ne pokazuju značajne razlike između posmatranih grupa, interesantno je bilo izračunati prediktivnu snagu funkcije ukoliko se u nju unesu samo varijable na kojima se pokazuje značajna razlika: Razmena, Individuacija, Intimnost, Kažnjavanje, Unutrašnja kontrola, Psihološka kontrola, Monitoring i PKO (Tabela 5). Pokazuje se da diskriminativna funkcija izračunata na ovom skupu varijabli razdvaja grupu mladih koji prekomerno upotrebljavaju supstance od onih koji to ne čine na visokom nivou značajnosti od $p<0,001$.

Na osnovu ove diskriminativne funkcije ispitanici se mogu svrstati u odgovarajući tip institucije sa tačnošću od 67,5% (Tabela 6). Funkcija uglavnom pravilno svrstava one koji upotrebljavaju PAS u odgovarajuću grupu, ali ima tendenciju svrstavanja ispitanika u lažne pozitivne, tj. tendenciju da one koji ne upotrebljavaju prekomerno PAS svrstava u grupu onih koji prekomerno upotrebljavaju PAS. Ovi rezultati pokazuju visoku senzitivnost posmatranih osam varijabli za izdvajanje mladih koji preterano upotrebljavaju psihoaktivne supstance, ali njihovu nisku specifičnost u predikciji preterane upotrebe PAS.

Tabela 5: Kanonička diskriminativna funkcija: koeficijent korelacije, Wilksova lambda, Hi-kvadrat test i značajnost funkcije za osam varijabli socijalnog polja za koje se pretpostavlja značajnost razlike između grupa

Fnk.	Svojevredn.	% varijanse	Kanon. korel.	Koefic. determin.	Wilks λ	χ^2	df	Sig.
1	0.163	100.0	0.374	0.140	0.860	27.929	8	0.000

Tabela 6: Rezultati klasifikacije na osnovu diskriminativne funkcije

KLASTER	PREDVIĐENA GRUPNA PRIPADNOST		TOTAL
	Ne PAS	PAS	
Ne PAS	38 46.3%	44 53.7%	82 100.0%
PAS	18 16.5%	91 83.5%	109 100.0%

67,5% originalno grupisanih slučajeva je korektno klasifikovano

DISKUSIJA

Izvor procene postojanja bolesti zavisnosti kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem je u ovom istraživanju je bila procena od strane vaspitača ima svoje slabosti. Oni nisu toliko upućeni u realnu sliku upotrebe PAS kao što su to sami ispitanici. Ipak, verovatno je da su vaspitači registrovali većinu ekscesa vezanih za supstance, koji ukazuju da je upotreba PAS toliko izrazita da je upadljiva i vaspitačima i da time verovatno ispunjava uslove za preteranu upotrebu PAS. Konzistentnost nalaza istraživanja sa prethodnim istraživanjima ipak sugerise da je metodološka postavka adekvatna za specifičnosti u kojima je ono realizovano.

Zloupotreba ili zavisnost procenjena kod 57,1% ispitanika sa antisocijalnim ponašanjem je u skladu je sa nalazima istraživanja Weinberg-a i sar., (1998) i Grilo-a i sar. (1996).

Istraživanje je potvrdilo ključni značaj koji za mlade sa duplim problemima ima kvalitet emotivnih odnosa u porodici (Straussner, 2004) i sa majkom (McCord, 1999). Značaj majke je utoliko veći što je u našem istraživanju majka u skoro pola slučajeva primarni staralac. Smatramo da kvalitet emotivnih odnosa u porodici utiče i na kvalitet diferencijacije mlade osobe i njene individuacije u porodici (Hrnčić, 2011), te je za očekivati da je individuacija kod ovih mladih snižena. Niži kvalitet emotivnih odnosa i individuacije inače karakterise delinkventu populaciju (Hrnčić, 2009). Ostale varijable porodice kao celine - Demokratičnost, Aktivnost, Glad i Red - nisu bile značajne u razlikovanju grupa, što je u skladu sa nalazima prethodnih istraživanja da ove varijable ne karakterišu antisocijalnu omladinu (Hrnčić, 1999).

Interesantno je da se nije izdvojila varijabla Odbacivanje kao prediktivna za zloupotrebu PAS, s obzirom da ona takođe karakterise antisocijalnu omladinu. Moguće je da je odbacivanje više karakteristika antisocijalnog ponašanja, nego zloupotrebe PAS, pa nije toliko izrazitija kod mladih sa oba problema nego kod onih samo sa antisocijalnim ponašanjem. Ipak, ova karakteristika je pokazala tendenciju razlikovanja u očekivanom pravcu (značajnost razlika na nivou $p < 0,10$).

Nekonzistentno disciplinovanje majke (skala Kažnjavanje), slaba unutrašnja kontrola u odnosu na očekivanja majke (skala Unutrašnja kontrola - interiorizacija pravila roditelja, strahovanje da svojim postupcima ne izneveri roditelja) i loše nadgledanje kretanja deteta van kuće (Monitoring) sugerisu da je roditeljska funkcija toliko zakazala da je dete bilo izloženo duplim rizicima, u skladu sa nalazima Patterson-a i sar. (1992).

Zloupotreba PAS je i u ovoj populaciji snažno povezana sa druženjem sa devijantnim neformalnim grupama, koje karakteriše prekomerna upotreba PAS. Uticaj ove varijable na razlikovanje grupa je, zajedno sa uticajem slabog nagledanja, najizrazitiji. Nalaz je u skladu sa pretpostavkom Patterson-a i sar. (1992) da slabo nagledanje omogućava druženje sa devijantnim vršnjacima, koje bi roditelji koji imaju dobra uvid verovatno zabranili – ukoliko su efikasni u disciplinovanju deteta, što takođe nedostaje roditeljima ovih mladih sa duplim problemima. Nalaz Mersky i sar. (2011) da je zlostavljanje u adolescenciji prediktivno za zloupotrebu PAS se nije potvrdilo u odnosu na agresivnost devijantne grupe prema ispitaniku koja nije veća kod mladih koji upotrebljavaju PAS nego kod druge grupe. Kako se radi o faktoru koji je prediktivan i za nasilna dela, moguće je da se njegov uticaj izgubio u uzorku mladih od kojih većina ima nasilna dela, posebno što je i ova karakteristika je pokazala tendenciju razlikovanja u očekivanom pravcu (značajnost razlika na nivou $p < 0,10$).

Tendenciju svrstavanja ispitanika na osnovu diskriminativne funkcije u lažne pozitivne, može da se protumači time što varijable socijalnog polja koje u ovom istraživanju povećavaju verovatnoću za zloupotrebu PAS nisu specifične samo za ovu vrstu problema, već i za težinu antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009). Ovaj rezultat je u skladu sa nalazom da je zloupotreba supstanci utoliko izraženija ukoliko je antisocijalno ponašanje teže (Rutter i sar., 1998, Mulder i sar., 2010). Potvrdili smo očekivanje da će grupa mladih sa duplim problemima imati izraženije karakteristike koje su inače specifične za antisocijalnu populaciju.

Loše emotivna razmena i individuacija u porodici, niska intimnost sa majkom i visoka psihološka kontrola majke su prediktivne i za depresivnost kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem (Hrnčić, 2011). Nalaz je u skladu sa podatkom Weinberg-a i sar. (1998) o visokoj prevalenci zloupotrebe supstanci ne samo kod mladih sa poremećajima ponašanja, već i kod onih sa depresijom i komorbiditetom oba poremećaja.

Kao ni kod svakog drugog korelativnog istraživanja, ni ovde ne možemo biti sigurni koliko retrospektivna procena porodice dobro opisuje situaciju, niti da li su opisani porodični i vršnjački odnosi bili posledica ili uzrok problema mlade osobe. Ipak, dobili smo neke odgovore koji otvaraju dalja područja za proučavanje.

ZAKLJUČAK

Istraživanje sprovedeno na uzorku mladih muškaraca koji su zbog svojih krivičnih dela smešteni u vaspitne, popravne i kaznene ustanove imalo je za cilj da utvrdi stepen prisutnosti prekomerne upotrebe (zlopotrebe ili zavisnosti od) psihoaktivnih supstanci kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem, kao i da analizira povezanost između prekomerne upotrebe psihoaktivnih supstanci kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem i karakteristika njihove socijalne sredine: porodice kao celine, odnosa adolescenta sa majkom i vršnjačke grupe.

Mladi koji su prekomerno upotrebljavali PAS su se razlikovali od mladih koji to ne čine po značajno nižoj emotivnoj razmeni i individuaciji u porodici, nižoj intimnosti i otvorenosti u komunikaciji sa majkom, izrazitijoj psihološkoj kontroli, neefikasnijem nadgledanju i manje konzistentnom kažnjavanju majke, smanjenoj unutrašnjoj kontroli zbog očekivanja majke i izrazitijem prokriminalnom ponašanju drugova/arica u vršnjačkoj grupi. Nalazi su konzistentni sa nalazima prethodnih istraživanja i govore u prilog pretpostavci od koje se krenulo – da će grupa mladih sa duplim problemima imati izraženije karakteristike koje su i inače specifične za antisocijalnu populaciju.

Istraživanje je sprovedeno na specifičnoj populaciji u kojoj je dobijanje relevantnih podataka o upotrebi PAS bilo posebno osetljivo. Bilo bi korisno kada bi se podaci o upotrebi PAS dobili od korisnika koji bi zaista iskreno odgovarali. Ipak, konzistentnost nalaza istraživanja sa prethodnim istraživanjima ukazuje da je metodološka postavka adekvatna u odnosu na specifičnosti u kojima je ono realizovano.

Istraživanje odnosa između antisocijalnog ponašanja i upotrebe PAS u populaciji mladih koji žive u svojoj prirodnoj sredini i u poređenju sa normalnom populacijom bi dalje opisalo fenomen komorbiditeta ova dva poremećaja. Istraživanje odnosa zlopotrebe PAS i depresije, samopovređivanja i pokušaja suicida u antisocijalnoj populaciji u svetlu varijabli socijalnog polja moglo bi da dovede do novih uvida u dinamiku nastanka i razvoja ovog komorbiditeta. Podaci longitudinalnog istraživanja u ovom pravcu bi dali mogućnost uviđanja uzročno-posledičnih veza.

LITERATURA

- (1) Barber, B. K. (1996). Parental psychological control: revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67, 3296-3319.
- (2) Grilo, C. M., Becker, D. F., Fehon, D. C., Edell, W. S., McGlashan, T. H. (1996). Conduct disorder, substance use disorders, and coexisting conduct and substance use disorders in adolescent inpatients. *The American Journal of Psychiatry*, 153, 914-920.
- (3) Hemphill, S. A., Kotevski, A., Herrenkohl, T. I., Bond, L., Kim, M. J.; et al. (2011). Longitudinal consequences of adolescent bullying perpetration and victimisation: A study of students in Victoria, Australia. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21, 2:107-116.
- (4) Hrnčić, J. (1999). *Delinkvent ili pacijent*. Studija porodičnog neuspeha. Beograd, Zadužbina Andrejević.
- (5) Hrnčić, J. (2007a). Faktori rizika homicida. *Socijalna misao*, 14, 1: 117-126.
- (6) Hrnčić, J. (2009). *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Hrnčić, J. (2011). *Depresija i delinkvencija*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) Kim, M. J., Catalano, R. F., Haggerty, K. P., Abbott, R. D (2011). Bullying at elementary school and problem behaviour in young adulthood: A study of bullying, violence and substance use from age 11 to age 21. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21, 2:136-144.
- (9) Knežević, G. (1994a). Merenje i porodično funkcionisanje - predlog novog instrumenta. *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1, 1-2:251-175
- (10) Loeber, R., Burke, Jeffrey D., Lahey, B. B. (2002). What are adolescent antecedents to antisocial personality disorder? *Criminal Behaviour and Mental Health*, 12, 1:24-36.
- (11) McCord, J. (1999). Alcoholism and crime across generations. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 9, 1:107-117.
- (12) McMurrin, M. (2012). Individual-level interventions for alcohol-related violence: A rapid evidence assessment. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 22, 1:14-28.
- (13) Mersky, J. P., Topitzes, J., Reynolds, A. J. (2012). Unsafe at Any Age: Linking Childhood and Adolescent Maltreatment to Delinquency and Crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 49, 295-318.

- (14) Milin, R., Halikas, J., Meller, J. E., Morse, C. (1991). Psychopathology among substance abusing juvenile offenders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, 4:569-574.
- (15) Moffit, T. E. (1990). Juvenile delinquency and attention deficit disorder: boys' developmental trajectories from age 3 to age 15. *Child Development*, 61, 893-910.
- (16) Mulder, E., Brand, E., Bullens, R., Van Marle, H. (2010). A classification of risk factors in serious juvenile offenders and the relation between patterns of risk factors and recidivism. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 20, 1:23-38.
- (17) Olson, D. H., McCubbin, H. I., Barnes, H. L., Larsen, A. S., Muxen, M. J., Wilson, M. A. (1989). *Families: What Makes Them Work*. Newbury Park, Sage Publication.
- (18) Opačić, G., Kos, G. (1987). Pokušaj identifikacije faktorske strukture porodične interakcije. *Zbornik VI Dani psihologije u Zadru*, Vol. 4, 61-71.
- (19) Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992). *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys*. Eugene, Castalia Publishing Company.
- (20) Pulkkinen, L., Virtanen, T., Britt A. K., Magnusson, D. (2000). Child behaviour and adult personality: Comparisons between criminality groups in Finland and Sweden. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 10, 3:155-169.
- (21) Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998). *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge, Cambridge University Press.
- (22) Schwartz, S. J., Unger, J. B., Des Rosiers, S. E., Huang, S., Baezconde-Garbanati, L., Lorenzo-Blanco, E. I., Villamar, J. A., Soto, D. W., Pattarroyo, M., Szapocznik, J. (2012). Substance use and sexual behavior among recent Hispanic immigrant adolescents: Effects of parent-adolescent differential acculturation and communication. *Drug and Alcohol Dependence*, 125, Suppl. 1: S26-S34.
- (23) Storm-Mathisen A, Vaglum P. (1994). Conduct disorder patients 20 years later: a personal follow up study. *Acta Psychiatr Scand*; 89, 416-420.
- (24) Straussner, Shulamith L.A. (2004). Assessment and treatment of clients with alcohol and other drug abuse problems. An overview. U: Straussner, Shulamith L.A. (ur.), *Clinical Work with Substance-Abusing Clients*. New York,, Guilford Press, 3-38.
- (25) Vinkers, D. J., de Beurs, E., Barendregt, M., Rinne, T., Hoek, H. W. (2011). The relationship between mental disorders and different types of crime. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21, 5:307-320.

Zbornik IKSI, 2/2012 – J. Hrnčić, M. Brkić, N. Žegarac
„Karakteristike socijalnih relacija mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji
prekomerno upotrebljavaju psihoaktivne supstance”, (str. 151-166)

- (26) Weinberg, N. Z., Rahdert, E., Colliver, J. D., Glantz, M. D. (1998).
Adolescent substance abuse: a review of the past 10 years. *Journal of
American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 37, 3:252-261.

CHARACTERISTICS OF SOCIAL RELATIONS OF YOUTH WITH ANTISOCIAL BEHAVIOUR THAT OVERUSE PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

High comorbidity of antisocial behaviour and overuse of psychoactive substances (PAS has been found in numerous researches. The paper aims to establish degree of presence of overuse (abuse or dependence) of PAS by youth with antisocial behaviour and to analyze association between overuse of PAS by youth with antisocial behaviour and characteristics of their social environment. Research was conducted among youth placed in educational and correctional institutions because of crime they had committed. Altogether 57.1% (n=109) of 191 subjects overused PAS. They differentiated from the youth that don't overuse PAS in significantly lower emotional exchange and individuation in family, lower intimacy and openness in communication with mother, higher psychological control, more inefficient monitoring and less consistent disciplining by mother, reduced inner control in regard to mother's expectations and more distinctive pro-criminal behaviour of peer group. Given characteristics were sensitive but not specific in prediction of overuse of PAS by youth. Results were discussed in regard to finding of contemporary researches.

*KEY WORDS: abuse of PAS / dependence of PAS / family /
mother / peer group*

PRANJE NOVCA

Agnesa Seljmonaj*
magistar pravnih nauka, Beograd

Pranje novca je proces prikriivanja nezakonitog porekla novca ili imovine stečenih kriminalom. Pranje novca je globalni problem koji ima propratne efekte na ekonomske, političke, bezbedonosne i socijalne strukture zemlje. Posledice pranja novca su: podrivanje stabilnosti, transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema zemlje, ekonomski poremećaji i nestabilnost, ugrožavanje programa reformi, smanjenje investicija i gubljenje ugleda države. Države razvijaju sisteme za borbu protiv pranja novca u skladu sa specifičnostima svog pravnog, ekonomskog i privrednog sistema. Pranje novca je izuzetna pretnja integraciji finansijskih ustanova koje dovode u nepovoljan položaj pravne subjekte koji legalno posluju. Perači novca uopšteno, ne nastoje da ostvare najvišu stopu dobiti na novac koji operu, već im je važnije mesto ili investicije koje će im omogućiti najlakšu i najbržu preradu novca. Tipičan proces pranja novca se sastoji od tri faze: plasiranja, raslojavanja i integracije. U cilju suzbijanja pranja novca donet je veliki broj međunarodnih konvecija koje su uslovile i donošenje nacionalnih strategija za borbu protiv pranja novca, kao i inkriminaciju pranja novca kao posebnog krivičnog dela. Krivičnim zakonikom Republike Srbije pranje novca je predviđeno kao posebno krivično delo, a donet je i Zakon o sprečavanju pranja novca. Ovaj rad predstavlja skroman doprinos autora u analizi sprečavanja pranja novca.

KLJUČNE REČI: pranje novca / legalizacija kapitala stečenog krivičnim delom / tehnike pranja novca / sprečavanje pranja novca / negativni efekti pranja novca

* Email: agnesabgd@gmail.com

1. UVOD

Pranje novca je proces prikrivanja novca nezakonitog porekla ili imovine stečenih kriminalom. U slučajevima kada je imovinska korist stečena izvršenjem krivičnog dela, kriminalac ili organizovana grupa, traže način da koriste stečeni novac ili imovinu, tako da svojim aktivnostima ne privlače pažnju nadležnih organa. Stoga vrše čitav niz transakcija, sa krajnjim ciljem da se navedeni novac ili imovina prikažu kao zakonito stečeni. Novac u ovom procesu, zato, često menja svoj oblik i prebacuje se sa jednog mesta na drugo.

Pranje novca je globalni problem koji ima propratne efekte na ekonomske, političke, bezbedonosne i socijalne strukture zemlje. Posledice pranja novca su: podrivanje stabilnosti, transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema zemlje, ekonomski poremećaji i nestabilnost, ugrožavanje programa reformi, smanjenje investicija i gubljenje ugleda države.

Sve države, zbog toga, razvijaju sisteme za borbu protiv pranja novca, a u skladu sa specifičnostima svog pravnog, ekonomskog i privrednog sistema. Međutim, svi ovi sistemi imaju svoje zajedničke karakteristike koje se ogledaju u opšteprihvaćenim međunarodnim standardima.

U Krivičnom zakoniku Republike Srbije krivično delo pranje novca propisano je u glavi krivičnih dela protiv privrede¹. Nesumnjivo je da pranje novca ima negativne efekte na privredne tokove, posebno na finansijski sektor, te je to i osnovni i zaštitni objekat tog dela. Međutim, ovo krivično delo ima mnogo širi negativni uticaj na društvo u celini jer je osnovna njegova svrha prikrivanje izvršenja drugih krivičnih dela, posebno njegovih organizovanih oblika i na nastavljanje kriminalne aktivnosti bez straha od otkrivanja. Protivpravno stečena imovinska korist koja je kroz proces pranja novca dobila privid zakonito stečene imovine, podiće pohlepu kriminalaca na viši nivo i prouzrokovati potrebu za još moći. To će se neretko manifestovati i kroz ulazak u politiku i pokušaj formalnog uticanja na društvene tokove, što je sa aspekta pravne države i vladavine prava apsolutno nedopustivo.

Smatra se da je pojam "pranje novca" prvi upotrebio engleski časopis The Guardian, pišući 1973. godine o 200.000 dolara namenjenih republikanskoj predizbornoj kampanji u SAD-u, odnesenih u kovčezima u Meksiko radi stavljanja u opticaj. Smatra se da se godišnje u svetu "opere" između 500 milijardi i 3 trilijarde dolara. To upućuje na povezanost pojave pranja novca s organizovanim kriminalom, koji u najvećem opsegu stoji iza ilegalne

¹ Krivični zakonik Republike Srbije ("Službeni glasnik Republike Srbije" br.85/05)

trgovine drogama. Ono što otežava organizovanu akciju suzbijanja kriminala u borbi protiv pranja novca jesu vrlo brojne i raznovrsne metode pranja novca, koje se iz dana u dan menjaju i prilagođavaju merama preduzetim radi njihovog otkrivanja i suzbijanja.

Pranje novca je proces prikrivanja ilegalnih izvora prihoda ostvarenih putem krivičnih dela, u cilju uključivanja tih prihoda u tokove legitimnog finansijskog poslovanja. Pitanje pranja novca je povezano i sa problemima korupcije, organizovanog kriminala, finansijske prevare, šverca i drugih krivičnih dela usmerenih na ostvarivanje profita. Ovaj problem uzrokuje ozbiljne posledice ukoliko se ne rešava na adekvatan način. Sposobnost kriminalaca da prikupe i legalizuju dobit može dovesti do zloupotrebe ekonomskih sistema. Ilegalno stečeni prihodi omogućavaju kriminalcima da razviju svoju političku i ekonomsku moć i to na račun poštenih građana i legitimnog poslovanja.

Zemlje koje na adekvatan način ne rešavaju pitanje pranja novca su ustanovile da su zvaničnici u tim zemljama takođe podložni korupciji, te da zbog toga dolazi do potpunog prekida legitimnih međunarodnih investicija. Prema tome, programi za borbu protiv pranja novca predstavljaju i više od jednostavnog sredstva za sprovođenje zakona, koje se koristi u slučaju prihoda stečenih krivičnim delima. Oni predstavljaju suštinske komponente u procesu zaštite demokratskih institucija i ekonomskih sloboda svake zemlje.

Želja za sticanjem profita osnovni je motiv najvećeg broja izvršenih krivičnih dela. Pojedinci ili kriminalne grupe sa tako stečenim profitom, nazvani "vruć novac", moraju da prikrivaju njegovo poreklo da bi mogli da ga koriste na regularan način. Zato, da bi takav novac izgledao čist, podrazumeva se i njegovo pranje. Prljav novac prolazi kroz tzv. "off shore" račune pravnih lica, banaka, investicionih fondova, trgovinu automobilima i hartijama od vrednosti i sl. Postoji veliki broj različitih tehnika "pranja novca", a zajedničko obeležje im je da novac prolazi kroz tri faze: plasiranje, raslojavanje i integracija.

2. POJAM PRANJA NOVCA

Sam pojam pranja novca potiče od engleske reči *money laundering*, što znači legalizacija kapitala stečenog kriminalnom delatnošću, odnosno finansijske transakcije radi prikrivanja stvarnog porekla novca i drugih oblika kapitala na tržištu. Sastoji se u falsifikovanju finansijske dokumentacije i manipulacije u sistemu međubankarskih transakcija. Poslednjih godina se značajno izražava u utajama poreza, ilegalnoj trgovini drogama i oružjem, u organizovanoj kocki, prostituciji i reketu, kao i u procesima privatizacije kapitala u bivšim socijalističkim zemljama Istočne Evrope, kao i u organizovanim kriminalnim kanalima na Zapadu.

Postoji više teorija o nastanku termina a jedna je da je termin "pranje novca" nastao u SAD u periodu prohibicije (vreme zabrane točenja alkohola), u III deceniji prošlog veka, kada su kriminalci zarađeni novac od ilegalne proizvodnje i krijumčarenja alkoholnih pića prikazivali kao zaradu koju su ostvarili u lancu svojih perionica za pranje rublja i automobila. Upravo povodom te pojave počeo je da se upotrebljava termin pranje novca, odakle ga je preuzela krivičnopravna teorija.

Postoje mnoge definicije ove pojave, tekstualno različite ali u suštini slične, a u pojedinim delovima čak identične. Zbog toga nema velikih problema kada su u pitanju shvatanja, i određivanje sadržaja pojma pranje novca. Još 1984. godine komisija predsednika Sjedinjenih Američkih Država za organizovani kriminalitet definisala je "pranje novca" kao proces kojim neko prikriva postojanje, ilegalno poreklo ili ilegalnu upotrebu prihoda, da bi ga prikazao na taj način da izgleda kao legalan.

Pranje novca je izuzetna pretnja integraciji finansijskih ustanova koje dovode u nepovoljan položaj pravne subjekte koji legalno posluju. Perači novca, uopšteno, ne nastoje da ostvare najvišu stopu dobiti na novac koji operu, već im je važnije mesto ili investicije koje će im omogućiti najlakšu i najbržu preradu novca. Tako, novac može putovati iz zemlje sa dobrom ekonomskom politikom po kojoj se ostvaruju više stope dobiti u zemlje s lošijom politikom i nižim prinosima od uložених sredstava, pa se zbog pranja novca može dogoditi da se slobodni kapital ulaže manje racionalno, što uveliko može narušiti postojeće ekonomske tokove. Promena u potražnji novca - kao rezultat pranja novca, što se ne odražava u službenim pokazateljima - može na nacionalnom nivou da izazove nestabilnost kamata i kursa.

Pranje novca, kao i ostale nezakonite aktivnosti, sa druge strane, uslovljavaju regresivnu distribuciju dohotka i stvaranje velike potrošačke moći pojedinaca u uslovima opšte recesije. Time se krivi struktura potrošnje, pogotovo među bogatima i preobražava se postojeća socijalna stratifikacija nastajanjem društvenih grupa novih bogataša. Velika sredstva koja se zarađuju pranjem novca utiču na porast potražnje za luksuznim proizvodima, povećanje cena nekretnina i nekih potrošnih dobara, a sve navedeno, između ostalog, pospešuje i inflaciju. Pranje novca osim što uveliko podriva slobodno tržište, narušava i demokratsku političku strukturu i političku stabilnost zemlje. Dobro je poznat slučaj da su predstavnici kokainskih kartela ili mafije pokušavali i, ponekad i uspevali, da prodru u središte tela vlasti pojedinih zemalja i potkupe ih. Sam kolumbijski predsednik Ernesto Samper optužen je da je tokom izborne kampanje primao velike novčane iznose narko-mafije, pa nije daleko od istine da su lokalni trgovci drogom nudili potpunu otplatu kolumbijskog spoljnog duga u zamenu za nesmetano delovanje.

U svetu, nažalost, postoje i države koje ovaj fenomen pospešuju, kao npr. u karipskoj državici Belize, u kojoj se za 500 dolara može otvoriti anoniman konto, dok se za dodatnih 500 dolara može dobiti čak i fiktivno ime nosioca računa. Ovakve povoljnosti kruže i u nizu zemalja, uglavnom onih jedva vidljivih na mapi, zbog čega su naročito omiljena Karipska ostrva te jedva nastanjene ostrvske državice krajnje egzotičnih imena, rasute u Tihom okeanu. U njima se, takođe, komotno mogu osnovati tzv. anonimna akcionarska društva, gde se uopšte ne zna ko je vlasnik ili pak preduzeće koje od sve svoje imovine poseduje tek poštansko sanduče. Na Kajmanskim ostrvima, na primer, sa samo 39.000 stanovnika postoji 34.000 registrovanih kompanija, 590 banaka i 500 milijardi dolara na računima.

S obzirom da kriminalci ne objavljuju godišnje finansijske izveštaje, teško je proceniti koja se količina para "opere" u svetu. Ali, procena Međunarodnog monetarnog fonda je ipak, da tzv. "bruto kriminalni proizvod" u svetu iznosi više od 500 milijardi dolara godišnje, a po proceni Ujedinjenih nacija čak 80% navedenog iznosa ostvaren je trgovinom narkoticima. Zbog toga i postoji izreka da je san svakog perača novca da plati porez. Međutim, put koji treba da se pređe od prijavog novca do plaćanja poreza nije ni lak, niti jeftin. Vlasnici prijavog novca, stečenog trgovinom oružjem, narkoticima, pljačkom, piraterijom, ali i ucenama političara žele da ga uvedu u legalne tokove, da bi mogli da ulažu u legalan biznis i da ga uvećavaju. Za to, međutim moraju dobro da plate posrednicima. Postoje podaci da je cena finansijskih stručnjaka koji odrađuju taj posao i do 25% vrednosti ukupne sume novca, a taj procenat, navode poznavaoi, i dalje raste. Primera radi, osamdesetih godina ova usluga je koštala svega 6%, da bi krajem devedesetih dostigla 20%.

3. TEHNIKE PRANJA NOVCA

Tipičan proces pranja novca se sastoji od tri faze: plasiranja, raslojavanja i integracije. U prvoj fazi, fazi plasiranja, perač para, polaže svoj novac u legitimne finansijske institucije, najčešće u vidu gotovinskog depozita u banci. Ovo je najrizičnija faza procesa pranja jer je velika količina novca upadljiva i banke su dužne da prijave svako polaganje novca na račun u koje prelazi određen iznos. U Evropi je taj iznos 15000 evra dok je u Americi 10000 dolara.

Druga faza uključuje slanje novca kroz razne finansijske transakcije kako bi se oblik novca promenio, sakrilo poreklo i novac učinio teškim za praćenje. Raslojavanje može da se sastoji od nekoliko prebacivanja između banaka, elektronskog prebacivanja novca između različitih računa koju su različito imenovani u razne zemlje, deponovanjem i dizanjem kako bi stalno varirao

saldo računa, prebacivanjem novca u različite valute, kupovinom vrednih i luksuznih dobara i sl. Prava svrha tih transakcija je da prikriju tragove kretanja novca i da otežaju posao svakome ko pokuša da istraži odakle novac potiče. Ovo je najsloženiji i najkompleksniji deo pranja novca i vrti se oko toga da se novac učini što težim sa praćenje.

U poslednjoj, trećoj fazi, novac se vraća u privredu ali u legitimnom obliku, izgleda kao da proizilazi iz legalne transakcije. Ovo može da se odigra kroz prebacivanje novca na bankovni račun lokalnog preduzeća gde je perač "investitor" u zameni za deo profita tog preduzeća, prodaja jahte kupljene u fazi raslojavanja, ili kupovinom šrafciigera za 10 miliona dolara od preduzeća u kojem je perač vlasnik. Jako je teško uhvatiti perača u ovoj fazi ako ne postoji nekakva dokumentacija iz prethodnih faza.

4. PRAVNI OKVIR ZA SUZBIJANJE PRANJA NOVCA

Da bi se suzbilo pranje novca, Međunarodna zajednica je pristupila normiranju adekvatnih mera, sredstava i postupaka u pojedinim zemljama, a u cilju sprečavanja i suzbijanja ovakvih nedozvoljenih delatnosti. Tako je doneto više Međunarodnih pravnih akata kojima su precizirane nedozvoljene delatnosti i pojedini oblici i vidovi pranja novca, kao i mere i postupanja Nacionalnih zakonodavaca u pravcu suzbijanja ove pojave. Tako je i u Evropskom pravu pranje novca dobilo status samostalnog krivičnog dela, ali ovo delo poznaje i niz Nacionalnih krivičnih zakonodavaca. Shvativši realnu opasnost od organizovanog kriminaliteta internacionalnog karaktera, koji ne poznaje političke, državne i ideološke granice među narodima, državama i kontinentima, Međunarodna zajednica počinje da radi na razvijanju i koncipiranju strategije opšte borbe protiv najopasnijih vidova kriminala, trgovine opojnim drogama, belim robljem, oružjem itd., a sa čime je u nerazdvojivoj vezi i pranje novca. U tom smislu u poslednjih nekoliko godina je doneto više Međunarodnih pravnih akata, koji u ovu borbu unose nova sredstva, metode i postupke. To su konvencija OUN protiv nedozvoljene trgovine opojnim drogama i psihoaktivnim supstancama (doneta 1988. godine u Bernu), Konvencija o pranju novca, istrage i u rešavanju zaplene konfiskacije dobiti od kriminalaca (doneta 1990. godine u Strazburu), Direktiva za sprečavanje korišćenja finansijskog sistema u cilju pranja novca (iz 1991. godine), Kominike (donet 1993. godine na Kipru) i Konvencija OUN protiv Transnacionalnog organizovanog kriminala (iz 1988. godine).

Navedena međunarodna pravna akta predstavljaju pravni osnov za regulisanje pojedinih inkriminiranih ponašanja u vezi sa pranjem novca u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu. Stoga je veoma značajno na koji

način nacionalna zakonodavstva uređuju krivičnopravni osnov pranja novca. Ovo tim pre što mnoga rešenja predviđena navedenim međunarodnim pravnim aktima, nalaze svoje oživotvorenje i primenu kroz rešenja u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu. Konvencija OUN protiv nedozvoljene trgovine, opojnim drogama i psihoaktivnim supstancama, poznata kao "Bečka konvencija", koju je prihvatilo više od 100 država, predviđa obavezu država potpisnica da u svom nacionalnom zakonodavstvu inkriminišu brojne aktivnosti vezane za trgovinu opojnim drogama, kao i da pranje ovako stečenog novca predvide kao krivično delo. Konverzija ili transfer svojine, uz znanje da je takva svojina stečena trgovinom droge ili drugih psihoaktivnih supstanci, bilo da se radi o samom trgovcu ili o osobi koja je učestvovala u skrivanju ili prikrivanju nezakonitog porekla svojine ili pomagala nekom licu koje je umešano i da identifikuju, otkriju, zamrznu ili zaplene dobit, odnosno svojinu, a radi konačne zaplene.

Drugi značajni akt iz ove oblasti jeste Konvencija o pranju novca, vođenju istrage i izvršavanju zaplene i konfiskacije dobiti od kriminala ili Evropska konvencija koju je doneo Savet Evrope 8. novembra 1990. godine u Strazburu. Ova konvencija takođe, propisuje obavezu država koje su je prihvatile da u svom nacionalnom zakonodavstvu predvide posebno krivično delo pranje novca. Obeležja ovog dela su određena na identičan način kao i Bečkom konvencijom, s tom razlikom što se u ovom slučaju teži oduzimanju i konfiskaciji sve vrste imovinske dobiti koja je stečena, ne samo nezakonitim delatnostima vezanim za opojne droge, već i za terorizam, trgovinu belim robljem, oružjem i krivičnim delima kojima se ostvaruje veliki profit.

Problematikom preduzimanja adekvatnih mera za sprečavanje i suzbijanje pranja novca bavila se takođe i Konvencija OUN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, s dva dopunska protokola, i to: Protokolom za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom i Protokolom protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom. Ovi poslednji međunarodni pravni akti doneti su na konferenciji pod okriljem Organizacije Ujedinjenih Nacija koja je održana decembra meseca 1998. godine u Palermu.

5. PRANJE NOVCA U SRBIJI

Kod nas je Zakon o sprečavanju pranja novca donet septembra 2001. godine, a stupio je na snagu 1. jula 2002. godine². Zatim je 2005. godine

² "Sl. list SRJ", br. 53/2001

donet novi Zakon o sprečavanju pranja novca³ i u njemu je veoma jasno definisano šta se smatra pranjem novca i koje mere treba da preduzmu banke i sve ostale finansijske institucije, da bi se ovo krivično delo suzbilo a po mogućstvu i iskorenilo doslednom primenom ovog zakona. Donošenjem Zakona o sprečavanju pranja novca krajem septembra 2001. godine⁴, naša država se pridružila velikom broju država savremenog sveta koje su se ujedinile u nastojanju da spreče i suzbiju najopasnije vidove i oblike organizovanog kriminala imovinskog karaktera, kao velikog bezbedonosnog problema koji ne poznaje granice.

Krivični zakonik Republike Srbije u čl. 231. predviđa osnovni oblik ovog dela, jedan teži i jedan lakši oblik. Osnovni oblik ima dva obeležja:

1. Radnja krivičnog dela određena je alternativno i obuhvata sledeće delatnosti: konverziju ili prenos imovine, lažno prikazivanje činjenica o imovini, i sticanje, držanje ili korišćenje imovine.

2. Drugo obeležje ovog dela je subjektivne prirode i sastoji u saznanju učinioca da ta imovina potiče od krivičnog dela. To znači da kod učinioca pored umišljaja u pogledu radnje izvršenja i objekta dela, mora da postoji i posebna svest da je imovina nastala izvršenjem nekog krivičnog dela.

Na drugo obeležje ovog krivičnog dela nadovezuje se još jedan subjektivni uslov za njegovo postojanje. To je namera da se putem navedenih radnji izvršenja prikrije ili lažno prikaže nezakonito poreklo imovine. Ovo i prethodno navedeno obeležje čini suštinu ovog krivičnog dela.⁵

Kvalifikovani oblik ovog krivičnog dela opredeljen je visinom novčanog iznosa ili imovine. U odnosu na ovu okolnost učinilac treba da postupa sa nehatom, ali je moguće da ona bude obuhvaćena i njegovim umišljajem.

Lakši oblik ovog krivičnog dela podrazumeva njegovo nehatno izvršenje, jer se traži da je učinilac "mogao i bio je dužan da zna da novac ili imovina predstavljaju prihod ostvaren krivičnim delom".

Ono što čini suštinu inkriminacije ovog krivičnog dela je da je za sve oblike izvršenja dela predviđeno obavezno izricanje mere bezbednosti oduzimanja predmeta.

Naša država preduzima velike napore u pravcu iskorenjivanja pojava pranja i prikrivanja novca i u tom smislu donela je potpisala Sporazum o saradnji sa

³ "Sl. list SCG", br. 85/05

⁴ "Sl. list SRJ", br. 53/2001

⁵ Prof dr Ljubiša Lazarević; Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije; "Savremena administracija", Beograd, 2006., str. 628-629

finansijskim obaveštajnim službama širom sveta kao i mnogo zakonskih i podzakonskih akata, među kojima se posebno ističe Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala⁶. Ovim zakonom su posebno uređeni nadležnosti i ovlašćenja državnih organa Okružnog suda u Beogradu, Specijalnog tužilaštva, Službe za suzbijanje organizovanog kriminala u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova i posebne pritvorske jedinice u sastavu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde, a sve to radi otkrivanja i krivičnog gonjenja učinioca krivičnog dela kada postoji element organizovanog kriminala. Osim navedenih državnih organa postoje i drugi državni organi koji su tu da bi sprečili, otkrili i sankcionisali sve one koji ne postupaju u skladu sa Zakonom, između ostalih su i policija, javno tužilaštvo, bezbednosno informativna agencija, sudovi, carinski organi, poreska policija, kao i svi ostali društveni činioci.

6. ZAKLJUČAK

Priljavi novac potiče pretežno iz oblasti sive ekonomije, delom i iz kriminalnih aktivnosti, kao što su trgovina drogom, pljačka, korupcija i dr. Širenje sive ekonomije i nelegalnih finansijskih transakcija ima ogromne negativne posledice po finansijsku snagu zemlje i njen privredni razvoj, doprinosi narušavanju uslova za ulaganje stranog kapitala, koči razvoj bankarskog i finansijskog sistema i doprinosi eroziji ukupnog privrednog sistema zemlje. Veliki problem u otkrivanju pranja novca je taj što se obavlja uglavnom složenim bankarskim i finansijskim operacijama, koje obuhvataju transfer kapitala stečenog na nedozvoljen način. U većini zemalja zakonima su utvrđene obaveze banaka i drugih finansijskih institucija da identifikuju klijente koji otvaraju račune ili, pak, na već otvorene račune ulažu veće iznose gotovog novca, kao i da saraduju sa organima gonjenja. Takođe, naš Zakon predviđa obavezu kontrole carinskih, poreskih i drugih organa. Pri tome treba imati u vidu da se dobit koja se stiče nelegalnim aktivnostima nikada ne investira u proizvodnju niti se može koristiti za zadovoljenje potreba države i njenih građana, već isključivo služi za lično bogaćenje i potrošnju pojedinaca koji su je na ovaj način stekli. Osim toga, država koja nije u stanju da spreči organizatore pranja novca i njihove saučesnike, veoma lako može steći reputaciju zemlje koja "pere" novac međunarodnog kriminala i, samim tim, odvratiti potencijalne investitore od ozbiljnog i kvalitetnog ulaganja, što je naročito karakteristično za zemlje u tranziciji. Za fizička i pravna lica koja

⁶ "Sl. glasnik RS", br. 27/2002, 42/2002 i 39/2003

obavljaju pranje novca, zakon predviđa različite kaznene odredbe: krivično delo, privredni prestup i prekršaj.

Da bi borba protiv krivičnog dela pranje novca bila bolja i efikasnija zahteva se i angažovanje svih društvenih činilaca, jer ovo krivično delo ugrožava pre svega ekonomske, političke, pravne, kulturne i sve druge značajne vrednosti jednog društva. Nažalost, oblici ove organizovane kriminalne delatnosti nisu uvek uočljivi i prepoznatljivi, što svakako otežava i blagovremeno preduzimanje efikasnih mera za njihovo sprečavanje i suzbijanje. Ali, pošto pranje novca predstavlja veoma opasnu kriminalnu delatnost sa visokim stepenom društvene opasnosti, treba stalno tražiti načine da se ovo krivično delo lakše otkriva, a i dokazuje.

Takođe, na kraju, mora da se istakne da je pranje novca posledica neefikasnog funkcionisanja institucija sistema, pa borba protiv ove društveno negativne pojave predstavlja i borbu za reformu institucija, jer se samo boljim i efikasnijim institucijama može suprotstaviti ovoj pojavi i, samim tim, podići životni standard građana na viši nivo. To se, kako je napred izloženo, može učiniti pre svega doslednim sprovođenjem postojećeg Zakona i njegovom dogradnjom, kao i efikasnijim radom policije i primenom kaznene politike u našim sudovima.

LITERATURA

- (1) http://en.wikipedia.org/wiki/Money_laundering, Wikipideia, Money laundering
- (2) <http://money.howstuffworks.com/money-laundering5.htm>, How stuff works
- (3) <http://www.apml.org.rs>, Uprava za sprečavanje pranja novca
- (4) <http://www.justice.gov/dea/pubs/pressrel/pr071905.html>, U.S. Drug Enforcement Administration
- (5) <http://www.nbs.rs>, Narodna Banka Srbije
- (6) <http://www.un.org>
- (7) <http://www.wisebread.com/how-to-launder-money>, How to launder money
- (8) *Krivični zakonik Republike Srbije* ("Službeni glasnik Republike Srbije" br.85/05)
- (9) Lazarević, Lj. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd: Savremena administracija.
- (10) *Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela*, "Službeni glasnik RS" br. 97/2008

- (11) Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranju terorizma, "Službeni glasnik RS" br. 20/2009 i 72/2009.

MONEY LAUNDERING

Money laundering is the process of disguising the illegal origin of money or property from crime. Money laundering is a global problem that has side effects on the economic, political, security and social structure of the country. Consequences of money laundering are: undermining stability, transparency and efficiency of the financial system of the country, economic disturbances and instability, threat to the reform program, reducing investment and loss of reputation of the state. States are developing systems to combat money laundering in accordance with the specifics of their legal, economic and commercial systems. Money laundering is an exceptional threat to the integration of financial institutions that lead to disadvantage entities which operate legally. Launderers do not generally seek to achieve the highest rate of return on the money that opera, but they were an important position or investments that will allow them the easiest and quickest processing of money. A typical money laundering process has three stages: placement, layering and integration. In order to combat money laundering adopted a number of international conventions that gave rise to the adoption of national strategies to combat money laundering, as well as the criminalization of money laundering as a separate criminal offense. The Criminal Code of the Republic of Serbia provided money laundering as a criminal offense, and the passing of the Law on Prevention of Money Laundering. This paper is a modest contribution by the analysis of money laundering.

KEYWORDS: money laundering / the legalization of capital gained crime / money laundering techniques / prevention of money laundering / the negative effects of money laundering

PROBLEMI SIROMAŠTVA I SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI*

Vojin Vidanović*
Fakultet političkih nauka, Beograd

Siromaštvo je, pored nezaposlenosti, jedan od najtežih socijalnih problema koji utiče na sve sfere ličnog i socijalnog položaja pojedinaca kao i društvenih grupa.

Poslednjih godina posvećuje se posebna pažnja realizaciji strategije za smanjenje siromaštva što, pored ekonomskih podsticajnih programa, podrazumeva i posebne programe socijalnog uključivanja. Osnovni cilj je pomoć socijalno ugroženim pojedincima kao i marginalizovanim grupama u samozapošljavanju i aktivnom uticaju na promnenu svog socijalnog položaja putem socijalnog preduzetništva.

KLJUČNE REČI: socijalni problem / siromaštvo / smanjenje siromaštva / socijalna isključenost / indikatori

UVODNI DEO

Analizom različitih studija koje se odnose na ekonomsku i socijalnu politiku, kao i na politiku socijalnog razvoja, nesumnjivo se može utvrditi da je problem siromaštva prisutan u svim delovima sveta počev od zemalja za koje se može govoriti da su ekstremno siromašne do zemalja koje se svrstavaju u tzv. "države blagostanja". Siromaštvo, kao društvena pojava u zemljama u tranziciji, ima određene karakteristike koje nedvosmisleno ukazuju da predstavlja veoma prisutan socijalni problem jer nije trenutna,

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vojinvidanovic@fpn.bg.ac.rs

već trajnija društvena pojava. To pokazuje da je siromaštvo multidimenzionalan i kompleksan problem ne samo nerazvijenih zemalja, već i visoko razvijenih, te otuda zaokuplja pažnju, kako nacionalnih vladinih i nevladinih organizacija, tako i međunarodnih organizacija i institucija jer je nivo humanog razvoja u obrnutoj srazmeri sa stepenom siromaštva.

Zemlje niskog humanog razvoja, po pravilu, imaju visoku stopu siromaštva, čak i preko 60% na nacionalnom nivou, mada se stopa siromaštva koja prelazi 10% smatra opasnom po opstanak i bezbednost svake države, odnosno regiona. Upravo zbog toga se i u Milenijumskim ciljevima razvoja Ujedinjenih nacija siromaštvo nalazi u prvih deset prioritetnih ciljeva koji obavezuju države članice da iskorene ekstremno siromaštvo i glad, odnosno da prepolove populaciju čiji su prihodi manji od jednog američkog dolara dnevno.

U takvim okolnostima socijalno-pravna i ukupna nesigurnost nosioca prava i korisnika određenih prestacija i usluga dovodi do visoke zavisnosti kako od institucija i države, tako i od pojedinaca u državnim i javnim službama, ustanovama i institucijama. Nesigurnost se pojačava nemogućnošću ozbiljnije zaštite prava i interesa prava građana u slučajevima njihovog ugrožavanja, jer se institucionalno, u ulozi zaštitnika, ponovo javljaju država ili njeni organi.

U određivanju pojma siromaštva koriste se različiti atributi: apsolutno, primarno ili ekstremno siromaštvo, odnosno relativno i sekundarno siromaštvo. U poslednje vreme u razvijenim evropskim zemljama ovaj termin zamenjuje se ili dopunjuje pojmom "društvena izolacija" i "marginalizacija".

Siromaštvo se najčešće definiše kao nedovoljan prihod za pokrivanje minimalne potrošačke korpe i usluga – tzv. "materijalno siromaštvo" mereno isključivo kvantitativnim merama. U Srbiji je siromaštvo definisano kao višedimenzionalni fenomen koji, pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje životnih potreba, podrazumeva i nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajuće stambene uslove i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama. U ostale ključne aspekte siromaštva ubrojeni su i neostvarivanje prava na zdravu životnu sredinu i prirodna bogatstva, pre svega na čistu vodu i vazduh (Lakićević, M. i Gavrilović, A. 2008:38-39).

U Enciklopediji Britanika siromaštvo se definiše kao "stanje ljudi kojima nedostaju sredstva za zadovoljavanje njihovih osnovnih potreba". U užem značenju, pojam obuhvata "sve ono što je neophodno za održanje života, dok u širem smislu siromaštvo podrazumeva "sve ono što obuhvata životni standard jednog društva" (Encyclopedia Britanica Macropedia volume 4: str. 935-939).

Kao što ističe dr Šefer u bivšoj Jugoslaviji i Srbiji siromaštvo se najčešće definisalo kao "socijalna ugroženost" odnosno "stanje socijalne potrebe" i s tim u vezi celokupna problematika proizašla iz siromaštva bila je predmet interesovanja "socijalne zaštite" ali ne i razvojne politike koja bi bila usmerena na uklanjanje najvažnijih uzroka siromaštva (Šefer, B. 1998:21).

Marginalizacija problema siromaštva i njegovo prikrivanje ima osnovu u ideološkoj projekciji socijalističkog društva kao poretka socijalnih jednakosti i pravde koje će voditi nestanku socijalnih problema (teorija automatizovanog razvoja). Zato se sistem socijalne zaštite bavio "socijalno ugroženim" čime je prikazivao kao važan pokazatelj ostvarivanja humanih društvenih odnosa. Takav odnos bitno je poremećen početkom tranzicije kada se u sklopu svih drugih promena, siromaštvo javlja kao strukturalni socijalni problem sa mogućim posledicama koje su postale limitirajući faktor razvoja.

U analizi pojave koristi se različita metodologija ali su definicije u manjoj ili većoj meri slične iako se u razumevanju siromaštva uvek mora imati u vidu istorijska dimenzija i kontekst u kojem se pojava sagledava. Najopštija definicija siromaštvo određuje kao "stanje ljudi kojima nedostaju sredstva za zadovoljavanje njihovih osnovnih potreba" dok se u širem značenju definicija odnosi na sve ono što obuhvata životni standard jednog društva, pod čim se podrazumeva ne samo nedostatak materijalnih sredstava već su uključene i dimenzije života koje obuhvataju i nematerijalnu sferu odnosno tkz. "duhovno siromaštvo" što obuhvata i oblast obrazovanja kao i sferu stvaralaštva, umetnost, kulturu i sl. Pojedini autori siromaštvo definišu kao socijalnu ugroženost, socijalnu neobezbeđenost, socijalnu nesigurnost, stanje socijalne potrebe i sl. ali uglavnom pod tim podrazumevaju "nedostatak najneophodnijih sredstava za bio-psiho-socijalnu reprodukciju i opstanak čoveka i njegove porodice" (Lakićević, M. i Gavrilović, A. 2008:40).

Na taj način siromaštvo je izašlo iz "sive zone" socijalnih službi i postalo je značajan fenomen koji zaokuplja pažnju ne samo socijalne zaštite već i veoma težak društveni problem bez čijeg rešavanja nije moguće izvršiti bitne promene u socijalnom razvoju društva.

Zbog svoje višedimenzionalnosti i složenosti siromaštvo prema **D. Lakićeviću** (Lakićević, D. 1983: časopis socijalna politika 2-3) ima sledeće karakteristike:

- relativnu trajnost, stabilnost i prepoznatljivost;
- održavanje, obnavljanje i pokazivanje relativno česte strukture;
- tendenciju širenja iz jednog područja života u drugo i prenošenje sa generacije na generaciju;
- masovnost, jer pogađa veliki broj ljudi;

- nepovoljno dejstvo na ukupnu životnu situaciju i na šanse u životu, odnosno kvalitet života;

Primenom egzaktnijih istraživačkih metoda a posebno korišćenjem nivoa indikatora, siromaštvo počinje da se definiše na drugačiji način. Najpoznatiji pristup bazira se na širem kontekstu sagledavanja socijalnih aspekata iskazanih ne samo kao nedostatak ili manjak materijalnih uslova za život već i kroz društvenu marginalizaciju, socijalnu izolaciju i isključenost.

INDIKATORI SIROMAŠTVA

U Evropskoj uniji, siromaštvo se meri na osnovu posebnih indikatora od kojih je najvažniji broj stanovnika ispod relativne linije siromaštva. Zato se više diferenciraju nivoi siromaštva počev od apsolutnog siromaštva (bede) i relativnog siromaštva do različitih nivoa socijalne isključenosti. Primenom ovih instrumenata a naročito indikatora siromaštva ukazuje se na potrebu sagledavanja sve veće uloge lokalne zajednice, regiona, gradskih i seoskih područja. Time se podstiče značaj preciznije definicije sredstava potrebnih za relativno normalan život na određenom području. U tom smislu relativna linija siromaštva određuje se kao 60% medijane prosečne potrošnje po potrošačkoj jedinici), a na osnovu metodologije Eurostata (Anketa o prihodima i uslovima života)

Po podacima iz 2010. godine procenat stanovništva koje živi u riziku od socijalne isključenosti u zemljama članicama EU varira 23% za opštu populaciju i 26,9%, za decu. Najviši stepen rizika od siromaštva i socijalne isključenosti zabeležen je u Bugarskoj (42%), Rumuniji (41%), Latviji (38%), Litvaniji (33%) i Mađarskoj (30%) (Izvor EUROSTAT Population and social conditions 9/2012)

Indeks siromaštva je pokazatelj rasprostranjenosti socijalnih nejednakosti u jednom društvu, jer iskazuje nejednako učešće delova populacije u korišćenju društvenih dobara. To direktno utiče na životni standard i kvalitet života ovih delova stanovništva. Manifestuje se padom proizvodnje, društvenog bruto proizvoda i nacionalnog dohotka, stope zaposlenosti i kvaliteta zdravstvenih usluga, zatim smanjenjem prihoda većine porodica, pogoršanjem zdravstvenog stanja stanovništva, povećanjem smrtnosti novorođenčadi, porastom socijalnih patologija i sl. Na osnovu ovih, kao i nekih drugih indikatora određuje se krug siromaštva, koji pokazuje učešće određenih delova populacije u njemu i nizak nivo kvaliteta njihovog života.

U poslednje dve decenije jedan od najvećih problema borbe protiv siromaštva bila je nedefinisana zvanične linije siromaštva kao polazne

osnove za vođenje politike zaštite najsiromašnijih slojeva. U praksi je prag siromaštva doveden u vezu sa tzv. "potrošačkom korpom", koja obuhvata proizvode ishrane i pića neophodne za minimum zdrave ishrane četvoročlane porodice (novčani iznosi koji pokrivaju troškove "potrošačke korpe" se od 1988. godine izračunavaju u Saveznom zavodu za statistiku).

U analizi raspoloživih porodičnih prihoda tokom poslednje dve decenije korišćene su tri linije siromaštva:

- Prag ekstremnog (apsolutnog siromaštva) – porodični prihod nedovoljan za pokrivanje 50% potrošačke korpe;
- Prag relativnog siromaštva na nivou egzistencijalnog minuma – porodični prihod nedovoljan za pokrivanje punog iznosa potrošačke korpe (u Srbiji 60% medijane prosečne potrošnje po potrošačkoj jedinici);
- Prag substandardnog siromaštva – porodični prihod nedovoljan za pokrivanje potrošačke korpe uvećane za 50%;

Ukupno siromaštvo se tretira kao zbir siromaštva po pojedinim socio-ekonomskim kategorijama domaćinstava: urbana, mešovita i poljoprivredna.

Danas se pored ankete o životnom standardu, siromaštvo u Srbiji meri i uz pomoć Ankete o potrošnji domaćinstava. Strateškom odlukom donetom 2004. godine da se statistika siromaštva u Srbiji zasnuje na podacima dobijenim iz Ankete o potrošnji domaćinstava, nastojalo se da se obezbedi postojanje relevantne statistike i preko potrebni kontinuitet u praćenju podataka u vezi sa siromaštvom.

Radi kontinuiranog praćenja trendova siromaštva 2006. godine, prihvaćena je preporuka Svetske banke da se za utvrđivanje apsolutne linije siromaštva koriste metode za izračunavanje apsolutne i relativne linije siromaštva na osnovu agregata potrošnje iz Ankete o potrošnje domaćinstava, koju redovno sprovodi Republički zavod za statistiku na osnovu preporuke Eurostata i Međunarodne organizacije rada.

Na taj način, nivo *apsolutnog siromaštva* se poistovećuje sa stanjem bede u kome su zbog nedostatka neophodnih resursa ugrožene vitalne funkcije ljudi, odnosno sama reprodukcija njihovih psihofizičkih i radnih sposobnosti. Ovaj stepen ugroženosti najčešće se dovodi u vezu sa indikatorima kvaliteta i kvantiteta zadovoljavanja fizičkih potreba koje obuhvataju ishranu, odeću, stanovanje i zdravlje.

Prema istoj metodologiji relativna linija siromaštva u Srbiji definiše siromaštvo u odnosu na nacionalni nivo životnog standarda i određena je kao 60% medijane prosečne potrošnje po potrošačkoj jedinici.

Za poređenje stope siromaštva postoje različiti kriterijumi koji se koriste za definisanje praga ili linije siromaštva. Prag siromaštva se razlikuje u vremenu i prostoru. Svaka država koristi indikatore koji su primereni njenom nivou ekonomskog, socijalnog, političkog, kulturnog i istorijskog razvoja, kao i autohtonim društvenim normama i vrednostima. Otuda je prag siromaštva u visoko razvijenim zemljama daleko iznad praga siromaštva u nedovoljno razvijenim zemljama. Iz tih razloga metodološki je korektno i opravdano koristiti različite kriterijume za utvrđivanje objektivnog nivoa siromaštva u jednoj zemlji. Nacionalni prag siromaštva koji se meri prema prihodu ispod 50% nacionalnog proseka, određuje se u zemljama članicama Evropske unije, odnosno razvijenim zemljama, dok je kriterijum kod nedovoljno razvijenih zemalja, jedan dolar dnevno po osobi, odnosno u srednje razvijenim zemljama dva ili četiri dolara dnevno po osobi.

Definisani faktori koji utiču na životni standard, a time i na određivanje grupa u riziku od siromaštva su:

- Demografske karakteristike domaćinstva;
- Nisko obrazovanje;
- Nezaposlenost i neaktivnost na tržištu rada;
- Ruralna i nerazvijena područja;
- Pripadnost manjinskim grupama, izbegličkoj populaciji, populaciji osoba sa invaliditetom;

Svaka od navedenih karakteristika značajno utiče na pojavu siromaštva ali je ključni problem svakako nezaposlenost. Tako na primer, prvu polovinu devedesetih godina 20. veka obeležava trend masovnog osiromašenja stanovništva. Prema indeksu materijalnog položaja, jedna petina domaćinstva nije raspolagala prihodima koji su dovoljni za pokrivanje minimalnih životnih prihoda. Stanje redovnih prihoda otkriva da je pad standarda pogodio sve društvene slojeve. Ukratko, od početka devedesetih godina 20. veka, svi negativni ekonomski procesi su intenzivirani u toj meri da je sasvim logična pretpostavka o katastrofalno visokim razmerama osiromašenja ukupne populacije.

Grupe stanovništva koje su najviše ugrožene od siromaštva i koje su obuhvaćene većinom faktora koje određuju nedostatak životnog standarda su zemljoradnički penzioneri i stara lica, žene na selu, samohrane majke, domaćice, žene romske nacionalnosti, žene izbeglice, neobrazovane i nezaposlene žene, žene ugroženog zdravlja i sa invaliditetom i žene žrtve nasilja, izbegla i raseljena lica, osobe sa invaliditetom i Romi.

Posmatrajući siromaštvo preko osnovnih indikatora, može se zaključiti da je u 2005. godini 9,5% stanovništva Srbije imalo prosečnu mesečnu potrošnju ispod linije siromaštva. Ovakav blagi pad pokazatelja siromaštva u odnosu na 2002. i 2003. godinu (10,6% i 10,5% respektivno) je rezultat povećanja potrošnje po stanovniku i pomeranja udela sa komponenti hrane na komponente neprehrambenih proizvoda u potrošnji, što ukazuje na opšte poboljšanje socioekonomskog položaja stanovništva.

Podaci iz 2006. pokazuju da je 8.8% stanovnika imalo prosečnu potrošnju nižu od apsolutne linije siromaštva. Stvarna stopa siromaštva procenjuje se u intervalu od 7,5% do 10,1% što predstavlja poboljšanje.

Anketa o životnom standardu 2007. pokazala da je siromaštvo vidno smanjeno i to na 6,6%. Padu siromaštva u periodu između 2003. i 2008. godine doprinela je zajednička aktivnost Vlade i organizacija civilnog društva na sprovođenju Strategije za smanjenje siromaštva, kao i rast BDP-a, koji je u ovom periodu bio znatno veći nego u prethodnom.

Podaci Ankete o potrošnji domaćinstva za 2010. godinu pokazuju da je ispod apsolutne linije siromaštva u 2010. godini živelo 9,2% stanovnika Republike Srbije. Po Anketi o potrošnji domaćinstva 2010. godine, siromašna su bila sva domaćinstva u kojima je potrošnja bila ispod 8.544 dinara po potrošačkoj jedinici.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku i Ministarstva finansija, rast BDP-a u periodu između 2003. i 2008. godine značajno je doprineo padu siromaštva. Međutim, nakon pada broja siromašnih u periodu 2006/2008. godina, u 2009. godini i u 2010. godini ponovo beležimo porast broja siromašnih. U 2008. godini 6,1% građana Republike Srbije živelo je ispod apsolutne linije siromaštva. Broj siromašnih je u 2009. godini porastao u odnosu na 2008. godinu za 0,8 procentnih poena (6,9%), dok je u 2010. u odnosu na 2009. godinu broj siromašnih porastao za 2,3 procentna poena (sa 6,9% u 2009. godini na 9,2% u 2010. godini).

Tabela 1: Procenat siromašnih u Republici Srbiji – Apsolutna linija siromaštva

Tabela 1: Apsolutna linija siromaštva

God.	2002.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Linija siromaštva	5 234	6 221	6 625	7 401	8 022	8 544
%	14,0%	8,8%	8,3%	6,1%	6,9%	9,2%

Izvor: Sajt tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, RZS

Kao što se iz tabele može videti dok je apsolutno siromašno u 2009. godini, bilo 6,9% stanovništva, stopa rizika od siromaštva iznosila je 17,7%.

Dodatno, apsolutno siromaštvo je za vreme krize blago povećano, dok je relativno siromaštvo ostalo na istom nivou, zato što se izražava u odnosu na srednju vrednost prihoda, odnosno prila-gođava se opštem standardu populacije, što se najbolje vidi iz tabele o relativnoj liniji siromaštva.

Pored apsolutnog siromaštva, koje predstavlja broj lica čiji se dohodak nalazi ispod nacionalne linije siromaštva, u Srbiji se od 2006. godine, prati i relativno siromaštvo, preko EU indikatora "stopa rizika od siromaštva." Ovu stopu čine sva lica čiji je dohodak po potrošačkoj jedinici manji od 60% medijane nacionalnog dohotka.

Tabela 2: Relativna linija siromaštva

God.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Linija siromaštva	7 171	7 747	8 923	9 583	9 763
%	14,4%	13,4%	13,2%	13,6%	14,5%

Izvor: Sajt tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva RZS

Relativna linija siromaštva pokazuje da je u Srbiji bilo siromašno 14,5% stanovništva, linija siromaštva iznosila je **9763** dinara mesečno po potrošačkoj jedinici.

Najugroženije je stanovništvo ruralnog područja jugoistočne Srbije, neobrazovano stanovništvo i nezaposleni, stara lica (65+), kao i domaćinstva sa dvoje i više male dece (0-6). Nova kategorija koja je ugroženija od proseka populacije su deca do 14 godina starosti.

Treba posebno istaći da je siromaštvo tesno povezano i uslovljava mnoge druge socijalne probleme. Ono predstavlja pogodno tle za nastanak i razvoj različitih devijantnih oblika ponašanja. Tako, na primer, siromaštvo i kriminal često idu zajedno, ali su direktne negativne posledice – glad, pothranjenost, beskućništvo, nepismenost.

STRATEGIJA ZA SMANJENJE SIROMAŠTVA

Strategija za smanjenje siromaštva koju je Vlada Republike Srbije usvojila 2003. godine, dala je osnov da se na nacionalnom i lokalnom nivou razvijaju i implementiraju mere koje treba da doprinesu smanjenju pre svega *apsolutnog siromaštva*. Strategija za smanjenje siromaštva je plan aktivnosti usmerenih na smanjenje glavnih oblika siromaštva u Srbiji koji nudi analizu uzroka, karakteristika i profila siromaštva u Srbiji, kao i glavne strateške pravce za njihovo otklanjanje u narednim godinama.

Osnovni pravci za primenu Strategije u Srbiji (Strategija za smanjenje siromaštva 2003: 71-169) su:

- Povećane mogućnosti zapošljavanja;
- Efikasnija socijalna zaštita;
- Bolji položaj penzionera i starih;
- Zdravstvena zaštita u funkciji smanjenja siromaštva;
- Obrazovanje u funkciji smanjenja siromaštva;
- Regionalni, ruralni i urbani aspekti smanjenja siromaštva;
- Ekološki aspekti smanjenja siromaštva;

Cilj sprovođenja Strategije za smanjenje siromaštva je da se apsolutno siromaštvo u Srbiji prepolovi do 2010. godine jer po podacima Ankete o životnom standardu iz 2002. godine, 14% ili oko milion ljudi u Srbiji je bilo siromašno. Podaci Ankete o životnom standardu iz 2007. godine pokazuju da je siromaštvo u ovom periodu smanjeno na 6,6%. U 2008. godini 7,9% građana živelo ispod apsolutne linije siromaštva, što pokazuje trend porasta broja siromašnih u toku globalne ekonomske krize.

Osnovna usmerenja strategije su:

- Dinamični privredni rast i razvoj, sa naglaskom na otvaranju novih radnih mesta i povećanju zarada;
- Sprečavanje nastanka novog siromaštva kao posledica restrukturiranja privrede;
- Efikasna primena postojećih i definisanje novih programa, mera i aktivnosti direktno usmerenih na najsiromašnije i socijalno ugrožene grupe

Svrha aktivnosti je započinjanje procesa osposobljavanja ovih grupa da izađu iz siromaštva razvijanjem njihovih sposobnosti neophodnih za novu ekonomiju i obezbeđivanje minimalnih standarda života.

Na osnovu izveštaja o razvoju Srbije 2010. godien sa sigurnošću se može tvrditi da je strategija bila dobar podsticaj te da je tokom prvih godina procesa primene Strategije smanjenjeno siromaštvo. Nažalost, negativni uticaj Svetske ekonomske krize je uspeo da uglavnom preokrene ove pozitivne rezultate.

Značajan rezultat Strategije je uključivanja civilnog sektora u konsultativni proces njenog stvaranja, promociju i realizaciju strategije. Stvorene su mreže organizacija civilnog društva koje učestvuju u implementaciji same Strategije ali i praćenje različitih oblasti socijalne uključenosti građana, kroz proces "klasterizacije" nevladinih organizacija (okupljanja i udruživanja organizacija

koje se bave uslugama za određenu kategoriju korisnika) čime je dobijena stručna pomoć i realizacija ciljanih aktivnosti za smanjenje siromaštva ovih siromaštvom i/ili socijalnom isključenosti pogođenih grupa (stari, izbegla i raseljena lica, mladi, Romi, žene, deca, osobe sa invaliditetom ...).

Usvajanje koncepta smanjenja siromaštva sa ciljem socijalne inkluzije motivisano je opredeljenjem da sprovede proces evropskih integracija i potrebom da se mere usklade sa politikama EU koje vode delotvornijoj socijalnoj koheziji. Ovaj prelazak zasniva se na unapređenju kvaliteta života svih društvenih kategorija i sastavni je deo procesa evropskih integracija.

Ideja da se smanjivanje siromaštva i razvoj najbolje mogu postići kroz aktivno učešće u ekonomskom planiranju i pružanju socijalnih usluga i razvojnih programa aktivno je promovisana od strane pristalica razvoja tkz. "developmentalista". Oni se zalažu za teoriju modernizacije zemalja uz ubrzani ekonomski rast i predlažu da vlade pored ekonomskih ciljeva treba da ulažu i u socijalne programe. Kombinovani ekonomski rast i programi socijalne zaštite imali bi značajan uticaj na problem siromaštva. Međutim, zastupnici "modernističkih" teorija smatraju da vlade treba da smanje sve javne troškove kako bi mobilisali resurse za industrijske investicije, odnosno da su socijalni transferi poput pomoći siromašnima gubitak kapitala (Midgley, H. 2004: 68-69).

SIROMAŠTVO I SOCIJALNA ISKLJUČENOST

Socijalna isključenost je relativno nov pojam. Zbog nepostojanja opšteprihvaćene i konzistentne definicije nailazimo na mnoge nedoumice prilikom određenja pojma ali se najčešće koristi kada su u pitanju marginalizovane, socijalno rizične i deprivirane društvene grupe.

Početno je termin podrazumevao neodgovarajuću povezanost na relaciji pojedinac – društvo odnosno neuspeh društvenih institucija da pojedinca integrišu u društvo. Pri definisanju isključenosti pošlo se od ugroženih prava: civilnih, političkih i socijalnih građanskih prava, odnosno od sistema odgovornih za njegovo ostvarivanje.

Ovaj sociološki aspekt ukazuje da siromašnima nisu dostupne značajnije društvene uloge, da je njihov društveni položaj na dnu društvene lestvice, da obavljaju društveno necenjene uloge, te da im je većina nematerijalnih i materijalnih dobara nedostupna (Milić V., 1993).

Socijalna isključenost je širi pojam od siromaštva gde se siromaštvo posmatra kao jedan od uzročnika socijalne isključenosti. Uvezanost mnogih faktora koji utiču na socijalnu isključenost prepoznaje i revidirana i

izmenjena Evropska socijalna povelja iz 1996. godine kada se uvodi i novo pravo - pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti.

Socijalna isključenost se u najširem smislu, može definisati kao slabljenje odnosa između pojedinaca i zajednice. U zemljama EU socijalna isključenost se definiše kao neuspešnost ostvarivanja integracije u jednom ili više društvenih sistema (demokratsko-pravnom, radno-tržišnom, sistemu socijalne zaštite te porodičnom sistemu i sistemu lokalne zajednice).

U zajedničkom uporednom izveštaju EU *društvena isključenost je definisana kao proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i sprečeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije*. Ovo ih udaljuje od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira i aktivnosti u zajednici. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osećaju nemoćnim i nesposobnim da uzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život (Savet Evrope 2004:8)

U ovom kontekstu, socijalna uskraćenost se shvata dvostruko:

1. kao *apsolutna uskraćenost* u smislu odsustva šansi ili nemogućnosti pojedinaca, domaćinstava, društvenih grupa da pristupe određenim resursima, institucijama ili se uključe u osnovne procese svoga društva;
2. kao *relativna uskraćenost* u smislu smanjenih šansi pojedinaca, domaćinstava, društvenih grupa (u odnosu na druge u istom društvu) da se uključe u kvalitetne usluge, resurse i razvojne procese svoga društva.

Iako koncept uskraćenosti, odnosno deprivacije, potiče iz psihologije i temelji se na konceptu potreba, njihovo značenje nipošto ne treba svesti na subjektivnu dimenziju.

Osećaj uskraćenosti svakako može da bude značajan u oceni društvene uskraćenosti, ali uskraćenost predstavlja objektivno stanje u kome postoji izvesna smetnja u pristupu društvenim resursima i procesima koja dovodi do zadovoljavanja mnogostrukih potreba, uspostavljanja prihvatljivih uslova života i aktivnost učešća u životu zajednice.

Na vrednosnom i kulturnom planu društvena kriza dovodi ne samo do sukoba različitih vrednosti, ideologija i sistema društvenih normi, već i do vidljive regresije humanističkih ciljeva i principa. Nepostojanje opšte prihvaćenog, koncepnosnog i konzistentnog programa ili projekta društvenih promena i saglasnosti oko najbitnijih društvenih ciljeva i vrednosti podstiču istovremeno rađanje, buđenje ili revitalizaciju često suprotstavljenih vrednosti.

Ovakve oklonosti pogoduju pojavi socijalne isključenosti ne samo pojedinaca već i čitavih društvenih grupa iz glavnih društvenih tokova što je ozbiljan izazov, posebno u tranzicionim uslovima, jer izaziva tkz. "društvenu segregaciju" i marginalizaciju po različitim osnovama od kojih ekonomska ugroženost nije najvažnija. Aspekti socijalne isključenosti su: dugotrajna zavisnost od socijalne pomoći, uskraćena prava po različitim osnovama i nemogućnost socijalne afirmacije i samoaktuelizacije u najznačajnim sferama života (kao što je npr. briga o deci i porodici).

Osećaj uskraćenosti svakako može da bude značajan u oceni društvene uskraćenosti, ali uskraćenost predstavlja objektivno stanje u kome postoji izvesna smetnja u pristupu društvenim resursima i procesima koja dovodi do zadovoljavanja mnogostrukih potreba, uspostavljanja prihvatljivih uslova života i aktivnog učešća u životu zajednice;

Treba dodati da je Evropska unija prihvatila grupu pokazatelja za praćenje socijalne isključenosti, vođena idejom prevođenja koncepta socijalne isključenosti u merljiv instrument. U pitanju je 18 statističkih pokazatelja koji pokrivaju četiri dimenzije socijalne isključenosti:

1. *finansijsko siromaštvo (dohodak);*
2. *zaposlenost (tržište rada) ;*
3. *zdravlje;*
4. *obrazovanje ;*

Na osnovu navedenog i možemo zaključiti da socijalnu isključenost, kao i pojavu marginalizacije treba staviti u kontekst odnosa pojedinac-društvo. U tom smislu i marginalizacija predstavlja slabljenje veza između pojedinca i društva.

U narednoj tabeli daje se prikaz razlika u konceptualizaciji pojma siromaštva i pojma socijalne isključenosti i to u pet različitim dimenzija: temeljnih polazišta, referentni okvir, obeležja, dimenzija socijalne nejednakosti i inikatora kojima se mere.

Tabela 3: Konceptualizacija siromaštva i socijalne isključenosti

	Siromaštvo	Socijalna isključenost
Temeljno polazište	Nizak dohodak kao legitimni oblik nejednakosti	Ograničene šanse u realizaciji formalne socijalne participacije ugrožavaju socijalnu stabilnost
Referentni okvir	- Jednakost / nejednakost - Distribucija resursa - Minimalni dohodak	- Biti deo društva / ili ne biti - Socijalna participacija / integracija - Socijalna prava
Obeležja	- Jednodimenzionalnost - Stanje - Bavi se strukturnim faktorima	- Multidimenzionalnost - Kumulativni proces - Bavi se strukturnim faktorima i individualnom percepcijom
Dimenzije socijalne nejednakosti	- Vertikalna - Distributivna	- Polarizovana (unutra/spolja) - Distributivna i participativna
Indikatori	- Dohodak	- Različiti: ekonomski, socijalni, kulturni i politički

Izvor: Böhnke, 2001:11

Na osnovu ove tabele moguće je videti da se poimanje stanja isključenosti u odnosu na siromaštvo proširuje u smislu posmatranog referentnog okvira, praćenja indikatora i bavljenja sistemskim i strukturnim a ne samo individualnim faktorima.

Nasuprot pojmu socijalna isključenost sve se više insistira na upotrebi i strukturnoj primeni termina "socijalna uključenost". Termin socijalna uključenost nastao je u kontekstu debate o pojavi novog siromaštva.

Najčešće se pod pojmom socijalne uključenosti podrazumeva pristup društvenim resursima, institucijama i procesima koji omogućuju obnavljanje resursa pojedinačnih članova društva, kao i čitavih društvenih grupa, na načine koji im omogućavaju da zadovoljavaju svoje potrebe, ostvaruju prava i obezbede najmanje minimum prihvatljivih uslova života za dato društvo, kao i da se na aktivan način uključuju u život svoje zajednice.

Tako je socijalna isključenost konceptualizovana sa stanovišta pristupa jednom ili više ključnih podsistema društva:

- Demokratskom/legalnom sistemu koji promovise političku participaciju;
- Tržištu rada koje promovise ekonomsku integraciju;
- Sistemu socijalnog blagostanja koje promovise socijalnu integraciju;
- Sistemu porodica i zajednica koje promovise interpersonalnu integraciju;

U anglosaksonskoj tradiciji glavni akcenat je stavljen na redistribuciju dobara ili na nedostatak resursa kojem su izloženi pojedinci ili domaćinstva. Siromaštvo se posmatra kao karakteristika pojedinaca ili domaćinstva., a

"socijalna uključenost se shvata kao osobina društva i karakteristika odnosa pojedinca prema društvu" (Room 1995 i de Haan 1999).

Do približavanja dve tradicije dolazi tokom 90-ih godina 20. veka kada stručnjaci okupljeni u Međunarodnom institutu rada i Programu Ujedinjenih nacija za razvoj nastoje da pokažu da socijalna isključenost treba da bude sagledana kako na nivou društva (institucionalni nivo), tako i na nivou pojedinca (preko niskog standarda i nesposobnosti da učestvuje u društvenom životu). Time je socijalna uključenost/isključenost približena pojmu multidimenzionalnog siromaštva koje opisuje stanje ili ishod procesa. Kao karakteristika društva, termin socijalne isključenosti odgovara smanjenom stepenu društvene kohezije do kojeg je došlo zbog načina na koji institucije društva regulišu, odnosno, ograničavaju pristup dobrima, uslugama, aktivnostima i resursima koji su generalno povezani sa ostvarivanjem građanskih prava. Pažnja je sada usmerena na procese socijalne uključenosti kao i na uzroke koji doprinose neuspehu institucija u društvu (Bergman 1998:258-259).

Kao i od drugih zemalja koje se nalaze u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, i od Republike Srbije se očekuje da izradi program socijalne uključenosti (Memorandum o socijalnom uključivanju). Svrha programa je da pomogne zemljama kandidatima za članstvo u EU u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti i da modernizuje njihove sisteme socijalne politike, kao i da im pomogne u pripremi punog učešća u politikama EU.

LAKEN INDIKATORI SOCIJALNE UKLJUČENOSTI

Zajednički ciljevi socijalne uključenosti doneti su na samitu Evropskog saveta 2000. g. da bi već naredne godine EU usvojila skup osnovnih indikatora na osnovu kojih se u Uniji prati stanje socijalne uključenosti – Laken indikatora.

Evropski savet je decembra 2001. godine definisao Laeken indikatore kao instrument kojim se može standardizovati merenje društvene uključenosti u zemljama članicama EU. Laeken indikatori predstavljaju okvir za merenje više dimenzionalnog statusa društvene uključenosti u zemljama EU, kao i osnovu za upoređivanje statusa između zemalja članica EU.

Za izračunavanje ovih indikatora koristi se metodologija Eurostata, a primenjuje se koncept objektivnog relativnog siromaštva. Smatra se da je koncept merenja objektivan zato što se oslanja na aktuelne prihode koji predstavljaju meru klasifikovanja članova domaćinstva na siromašne i one koji to nisu. Takođe, koncept je relativan zato što se prag rizika siromaštva

utvrđuje na osnovu distribucije i varijacije prihoda u zemlji, odnosno zavisi od opšteg nivoa socijalnog i ekonomskog razvoja što znatno varira od zemlje do zemlje.

Prednost relativnog koncepta siromaštva u odnosu na apsolutni, je što ne zahteva definisanje minimalno prihvatljivog životnog standarda.

Indikatori socijalne uključenosti su:

- *Finansijsko siromaštvo* (stopa rizika od siromaštva, nejednakost, rizik siromaštva zaposlenih, gini koeficijent);
- *Zaposlenost* (stopa dugotrajne nezaposlenosti, broj osoba bez zaposlenja u domaćinstvima, udeo dugotrajno nezaposlenih u ukupnoj nezaposlenosti);
- *Obrazovanje* (broj osoba koje su prekinule školovanje, niska funkcionalna pismenost učenika (PISA) i broj osoba sa niskim obrazovanjem;
- *Zdravlje* (očekivano trajanje života zdravstveni status);

Pored navedenih indikatora, operacionalizacija dimenzije socijalne uključenosti uključuje i dimenziju socijalne participacije u društvu.

Tabela 4: Operacionalizacija dimenzije socijalne uključenosti

Uskraćenost egzistencijalnih potreba	Indikatori koji se koriste u EU
Finansijsko siromaštvo	specifični nacionalni indikatori
	Laken indikatori
Zaposlenost	specifični nacionalni indikatori
	Laken indikatori
Obrazovanje	specifični nacionalni indikatori
	Laken indikatori
Zdravlje	specifični nacionalni indikatori
	Laken indikatori
Socijalna participacija	specifični nacionalni indikatori
	Laken indikatori

Izvor: Praćenje društvene uključenosti u Srbiji (2009:50-53)

Sprovođenje Anketa o prihodima i uslovima života olakšaće proces izveštavanja Srbije o sprovođenju politika socijalne uključenosti i smanjenja siromaštva i istovremeno omogućava uporedivost socio-ekonomskih parametara u Srbiji sa stanjem u zemljama članicama EU. To omogućava lakše usklađivanje mera pojedinih zemalja članica EU namenjenih unapređenju nivoa socijalne uključenosti sa merama socijalne uključenosti u Srbiji. Uvođenje sistematskog praćenja nivoa socijalne isključenosti i siromaštva takođe pruža osnov za izradu Memoranduma o socijalnoj uključenosti.

U domenu praćenja pokazatelja socijalne isključenosti zaposlenosti i tržišta rada, potrebno je dodatno verifikovati metodologiju prikupljanja podataka i izračunavanja primarnih i sekundarnih pokazatelja, kao ključnih za poređenja postignuća i konvergencije u odnosu na Evropsku uniju. Potrebno je da Republički zavod za statistiku detaljno prouči terensku praksu kod pitanja vezanih za dužinu trajanja nezaposlenosti i da je uporedi sa preporukama relevantnih međunarodnih institucija (Međunarodna organizacija rada, Međunarodno udruženje statističara rada i EUROSTAT), kao i sa praksom vodećih statističkih institucija u zemljama EU. Takođe, preispitivanje anketne metodologije moglo bi da smanji dobijene vrednosti pokazatelja za dugoročnu nezaposlenost, iako bi oni ostali i dalje visoki u odnosu na poređenja sa EU.

Savet Evrope naglasio je šest ključnih ciljeva pristupa unapređenju socijalne kohezije i eliminacije siromaštva (Savet Evrope 2004: Revidirana strategija socijalne uključenosti):

- Podsticanje zaposlenosti i mogućnosti zapošljavanja kroz preduzimanje aktivnih mera na tržištu rada, da bi se pomoglo onima koji imaju najviše teškoća da stupe na tržište rada i da bi se uzajamno pojačavali sistemi socijalne zaštite, permanentnog obrazovanja i ekonomske politike na tržištu rada;
- Obezbeđivanje adekvatnih sistema socijalne zaštite, uključujući tu i sheme najnižeg dohotka, kako bi svi ostvarivali dovoljan prihod da žive dostojanstveno i delotvornih radnih podsticaja za sve one koji mogu da rade;
- Povećanje mogućnosti *pristupa najranjivijih* pojedinaca i grupa koji su najviše izloženi opasnosti od socijalne isključenosti odgovarajućim uslovima stanovanja, kvalitetnim zdravstvenim i dugoročnim starateljskim uslugama i mogućnostima za permanentno obrazovanje, uključujući tu i kulturne aktivnosti;
- Sprečavanje ranog napuštanja škola i formalnog obrazovanja i obuke i pojednostavljanje prelaska iz škole na rad, posebno kada je reč o mladim ljudima koji odlaze iz škola sa niskim nivoom obrazovanja i kvalifikacija;
- Otklanjanje siromaštva i socijalne isključenosti među decom, što je ključni korak u borbi protiv međugeneracijskog nasleđa siromaštva, uz posebno usresređivanje na rano intervenisanje i rane obrazovne inicijative za identifikaciju dece i siromašnih porodica kojima je potrebna podrška;

- Smanjenje nivoa siromaštva i socijalne isključenosti i povećanje učešća migranata i pripadnika etničkih manjina na tržištu rada u istoj meri u kojoj to učešće ostvaruje i većinsko stanovništvo;

Da bi se realizovao navedeni koncept za smanjenje siromaštva i socijalno uključivanje 2011. godine usvojen je poseban program vlade koji predviđa formiranje posebnog fonda, koji će, pored domaćih resursa koristiti i sredstva evropskih fondova namenjenih socijalno uključivanju nezaposlenih kao i profitabilne programe samozapošljavanja i socijalnog preduzetništva na lokalnom i regionalnom nivou. Očekuje se da će formiranje ovog fonda, prema Prvom nacionalnom izveštaju o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva (str 33.) dati određene rezultate, posebno u racionalnom korišćenju ljudskih i materijalnih resursa. Ovakav pristup podrazumeva razradu mehanizama podrške procesima evropskih integracija u oblasti obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite kao i koordinaciji mera ruralnog i regionalnog razvoja. To praktično znači da, pored mera privrednog razvoja postoje i mere socijalne pomoći. Ovde treba istaći da prema shvatanju istraživača socijalne nejednakosti i siromaštva, socijalna pomoć nije rešenje za siromaštvo, već instrument da se ublaže njegove posledice. Uprkos velikim razlikama koje se lako mogu identifikovati, socijalna pomoć je na ovaj način i formulisana u većini sistema. Poslednjih decenija ipak je sve više šema socijalne pomoći kojima ona postaje i deo rešenja, bilo da je reč o nekakvoj vrsti aktivizacije korisnika ili nastojanja da se postignu ciljevi u oblasti obrazovanja i zdravstva, kako bi se dugoročno uticalo na smanjenje siromaštva. (Begović, Matković, Mijatović, Popović 2009:189)

Ukoliko preraspodela i daje neke rezultate, daje ih samo privremeno. Pojedinci treba da budu u centru preokreta od siromaštva ka prosperitetu, budući da je odgovornost pojedinca da brine o sebi i svojoj porodici, Shodno tome, treba stvoriti podsticaje svakom pojedincu da traga za sopstvenim prosperitetom. Najefikasniji podsticaji te vrste su oni koje stvara slobodno tržište. Odnosno, privredni rast predstavlja najbolje rešenje za put od siromaštva ka prosperitetu. To je jedini način za održivo eliminisanje siromaštva.

ZAKLJUČAK

Siromaštvo je multidimenzionalan i kompleksan problem ne samo nerazvijenih zemalja, već i visoko razvijenih, te otuda zaokuplja pažnju, kako nacionalnih vladinih i nevladinih organizacija, tako i međunarodnih organizacija i institucija jer je nivo humanog razvoja u obrnutoj srazmeri sa stepenom siromaštva.

Indeks siromaštva je pravi pokazatelj rasprostranjenosti socijalnih nejednakosti u društvu jer ukazuje na nejednako učešće delova populacije u korišćenju društvenih dobara. Ovakve oklonosti pogoduju pojavi socijalne isključenosti ne samo pojedinaca već i čitavih društvenih grupa iz glavnih društvenih tokova što je ozbiljan izazov, posebno u tranzicionim uslovima, jer izaziva tkz. "društvenu segregaciju" i marginalizaciju po različitim osnovama od kojih ekonomska ugroženost nije najvažnija. Aspekti socijalne isključenosti su: dugotrajna zavisnost od socijalne pomoći, uskraćena prava po različitim osnovama i nemogućnost socijalne afirmacije i samoaktuelizacije u najznačajnijim sferama života (kao što je npr. briga o deci i porodici).

U Srbiji najugroženije je stanovništvo ruralnih područja jugoistočne Srbije, neobrazovano stanovništvo, nezaposleni, stara lica preko 65 godina života kao i domaćinstva sa dvoje i više dece. Nova veoma ugrožene kategorije su i deca ispod 14 godina starosti. Usvajanje koncepta socijalnog uključivanja i strategije za smanjenje siromaštva motivisano je ne samo opredeljenjem za sprovođenje procesa Evropskih integracija, već i potrebom da se usklade mere ekonomske i socijalne politike. Zato se inicijative za smanjenje siromaštva oslanjaju na koncept ubrzanog privrednog razvoja i smanjenja broja nezaposlenih, a ne isključivo na mere socijalne pomoći. Kao što istraživanja socijalnog razvoja pokazuju, socijalna pomoć nije rešenje za siromaštvo već je samo instrument da se ublaže posledice drastičnog pada kvaliteta života socijalno ugroženih pojedinaca i grupa.

LITERATURA

- (1) Begović, B., Matković, G., Mijatović, B., Popović, D. (2007). "From poverty to prosperity: Free Market Based Solutions", Center for liberal-democratic studies, Beograd.
- (2) Bogićević, B., Krstić G. i Mijatović, B. (2002). "Siromaštvo u Srbiji i reforma državne pomoći siromašnima", Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
- (3) Böhnke, P. (2001). "Nothing left to lose? Poverty and social exclusion In Comparison", Social Science Research Center, Berlin.
- (4) Drugi izveštaj o implementaciji strategije za smanjenje siromaštva (2007) Vlada Republike Srbije, Beograd.
- (5) Društvena transformacija i strategije društvenih grupa - svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma (2004). priredila Milić A., Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet, Beograd.
- (6) Encyclopedia Britannica Macropedia volume 4 (1981). Britannica Inc, London

- (7) Lakićević, D. (1983). "časopis socijalna politika 2-3", Društvo socijalnih radnika, Beograd
- (8) Lakićević, M., Gavrilović, A. (2008). "Socijalni razvoj i planiranje", četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Čigoja i FPN Beograd.
- (9) Midgley J. (2004). "Social policy for development", Sage Publications, London
- (10) Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja u Republici Srbiji (2006). Vlada Republike Srbije, Beograd.
- (11) Napredak u realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u R.Srbiji (2009). UNDP Srbija, Beograd.
- (12) Napredak u realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u Republici Srbiji (2009). UNDP Beograd
- (13) Praćenje društvene uključenosti u Srbiji (2009). Vlada republike Srbije, Beograd.
- (14) Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji (2010). Tim za socijalno uključivanje i Republički zavod za statistiku, Beograd.
- (15) Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji (2012). TWWim za socijalno uključivanje i Republički zavod za statistiku, Beograd.
- (16) Pregled realizacije milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji (2005). Vlada republike Srbije, Beograd.
- (17) Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, Beograd, 2011. Vlada Republike Srbije
- (18) Savet Evrope (2004). "A new strategy of social cohesion", Council of Europe, Brisel.
- (19) Šefer, B. (1998a). "Ekonomska tranzicija i socijalna politika, u: Socijalna politika u tranziciji", Centar za proučavanje alternativa, Beograd
- (20) Srbija 2020 (2010). Koncept razvoja Republike Srbije do 2020. godine", Vlada R. Srbije.
- (21) Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji (2003). Vlada Republike Srbije, Beograd
- (22) Studija o životnom standardu (2008). Srbija 2002-2007, Republički zavod za statistiku.
- (23) Vidanović, V. (2012). "Socijalni razvoj Srbije u procesu tranzicije", doktorska disertacija, FPN, Beograd.
- (24) Vodič kroz strategiju Evropa 2020 (2011). Evropski pokret u Srbiji, Loznica.

Internet resursi:

- (25) Socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva www.inkluzija.gov.rs

- (26) EUROSTAT Population and social conditions 9/2012
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-12-009/EN/KS-SF-12-009-EN.PDF

PROBLEMS OF POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION

Beside unemployment, poverty is one of the most severe social problems influencing all spheres of personal and social position of individuals as well as of social groups. In recent years a special care has been given to realization of poverty alleviation strategies that beside economic stimulation programmes, include special programmes of social inclusion. Goal is aid to individuals in social risks as well as to marginalized groups in self-employment and active influence on change of their social position that include social enterprising.

KEYWORDS: social problem / poverty / poverty reduction / social exclusion / indicators

DOPRINOS PSIHO PATIJE AFEKTIVNOM VEZIVANJU DELINKVENATA

Sandra Čačić*
Centar za socijalni rad, Sombor

Vesna Gavrilović-Jerković*
Filozofski fakultet, Novi Sad

Osnovni cilj istraživanja je utvrđivanje doprinosa psihopatije afektivnom vezivanju delinkvenata. Psihopatiju smo operacionalizovali preko, faktorskom analizom, izdvojena sledeća četiri faktora: asocijalno ponašanje, beskurpuloznost, afektivna osetljivost i savesnost. Afektivno vezivanje smo analizirali sa stanovišta sedam organizacija vezanosti: nerazrešena porodična traumatizacija, strah od gubitka baze sigurnosti, negativni drugi, negativni self, mentalizacija, korišćenje baze sigurnosti i regulacija besa.

Istraživanje je sprovedeno u dve somborske srednje škole, u vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, te u vaspitnom domu u Nišu i obuhvatilo je 524 ispitanika, odnosno 421 adolescenta i 103 delinkventa.

Rezultati ukazuju da faktori asocijalno ponašanje, afektivna osetljivost i savesnost doprinose razlici u vezivanju između delinkvenata i nedelinkvenata na organizaciji korišćenje baze sigurnosti. Ovo znači, da će psihopatske karakteristike, a koje su definisane navedenim faktorima, modifikovati kako i u kojoj meri se delinkventi vezuju, te kako koriste osobe za koje su vezani kao bazu sigurnosti i podrške u stresnim situacijama.

KLJUČNE REČI: organizacija afektivnog vezivanja / psihopatija / delinkvencija / adolescent / delinkvent

* E-mail: sandracacic2000@yahoo.com

* E-mail: jerkovso@eunet.rs

UVOD

Delinkvencija u svetlu psiholoških kategorija

Delinkvencija je pojam koji potiče iz pravnog sistema i označava ona antisocijalna ponašanja koja bi se smatrala kriminalom da ih izvrši odrasla osoba kao što su npr. krađa, ubistvo (Aleksić, Milovanović, 1995). Delinkvencija se prevashodno odnosi na adolescente uzrasta od 14 do 18 godina, a u nekim slučajevima, definisanim Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično pravnoj zaštiti maloletnih lica, i do 21 godine. Krivična odgovornost za antisocijalno ponašanje postoji tek od 14. godine. Raniji uzrasni period pravni sistem ne pokriva.

U psihološkom smislu delinkvencija uključuje različite dijagnostičke kategorije, kao što su: poremećaj ponašanja, poremećaj suprostavljanja sa prkošenjem, antisocijalni poremećaj ličnosti. Tradicionalni koncept psihopatije je šira kategorija od navedenih dijagnoza, jer obuhvata više nivoa psihološkog funkcionisanja: kognitivni, bihejvioralni, afektivni, crte ličnosti.

Osnovna razlika između navedenih psiholoških kategorija i delinkvencije je pridavanje značaja različitim aspektima fenomena. Naime, psihološke kategorije naglašavaju vremenski kontinuitet ispoljavanja nekog ponašanja, dok je za delinkvenciju potreban samo jedan ispad u ponašanju koji je zakonski sankcionisan da bi se neko etiketirao kao delinkvent. Takođe, psihološke kategorije obuhvataju širi opseg ponašanja od pravnog sistema. Zakon sankcioniše samo neka antisocijalna ponašanja, a ne sankcioniše npr. nedostatak empatije ili psihopatsku lažljivost, a koje srećemo kao dijagnostičke kriterijume za antisocijalno i psihopatsko ponašanje. Psihološke kategorije pokrivaju ne samo kriminogeno već i neprihvatljivo, odnosno "nemoralno" ponašanje, kao i šire sklopove crta ličnosti, emotivno i kognitivno funkcionisanje.

Kao krajnji zaključak ove diskusije o različitim psihološkim entitetima i pravnom pojmu delinkvencije, nameće se činjenica da ne postoji jasna granica između njih. Postoje izvesna preklapanja, kao i osobenosti svakog od pojmova. Svi pojmovi se mogu svesti na pojam antisocijalnog ponašanja, tj. uključuju ga u sebe.

Razvojno posmatrano, zajednički imenitelj svim adolescentima koji su prepoznati kao delinkventi, a u isto vreme dijagnostikovani i u nekoj od gore navedenih psiholoških kategorija, jeste problem socijalizacije.

Afektivno vezivanje i delinkvencija

Teorije i istraživanja psihološkog fenomena afektivnog vezivanja ukazuju da se rani problemi u vezivanju i odrastanje u generalno lošoj porodičnoj klimi, reflektuju na različite oblasti detetovog funkcionisanja: ponašanje, kognicija, afektivnost, crte ličnosti, interpersonalne relacije.

Bowlby (Bowlby, 1961, prema Atkinson & Goldberg, 2004) definišu afektivnu vezanost kao trajnu tendenciju traženja i održavanja blizine sa određenom osobom, posebno u stresnim situacijama. Vezanost je duboka i dugotrajna emotivna povezanost koja se uspostavlja između roditelja i deteta. Uspostavljanje sigurne vezanosti ima blagotvoran efekat na dečije funkcionisanje i razvoj. Vezanost obezbeđuje sigurnost i zaštitu vulnerabilnim mladim osobama; čini osnovu za sve buduće relacije; čini osnovu za zdrav kognitivni i socijalni razvoj kroz obezbeđivanje sigurnog i stimulativnog okruženja; promovise ličnu kontrolu, čime doprinosi razvoju sposobnosti kontrole emocija i impulsa kod deteta; podstiče prosocijalno ponašanje, a koje uključuje empatiju, sažaljenje i savest; i najzad, sigurna vezanost štiti decu od budućih stresova i trauma, povećavajući reziliencu. Deca koja svoj život započinju sa sigurnom vezanošću tokom razvoja su bolja u svim aspektima funkcionisanja u odnosu na decu koja imaju probleme u ranom vezivanju. Longitudinalna istraživanja ukazuju da ova deca imaju dobre odnose sa roditeljima i autoritetima, te sa prijateljima, da imaju adekvatnu kontrolu impulsa, da u relacijama pokazuju empatičnost, da su tokom školovanja uspešna, kao i u kasnijim bračnim i porodičnim relacijama (Levy & Orlans, 2004). Nasuprot ovom nalazu, deca koja imaju teškoće tokom afektivnog vezivanja su pod visokim rizikom da razviju razne probleme kako postaju stariji. Po pravilu oni postaju impulsivniji, nesposobni da daju i prime ljubav, nedostaje im savest, osećaj sažaljenja i empatije, ekstremno se suprostavljaju, agresivni su i nasilni. Kao najčešći uzroci poremećaja afektivnog vezivanja navode se zlostavljanje, zanemarivanje, prolongirana separacija od figure vezanosti. Istraživanja pokazuju da ozbiljan poremećaj vezanosti se sreće kod 80% dece iz visoko rizičnih porodica. Faktori rizika uključuju zlostavljanje, zanemarivanje, nasilje kod kuće, siromaštvo, istoriju zlostavljanja u detinjstvu roditelja, depresiju i druge psihološke poremećaje kod roditelja.

Levy i Orlans (2004) navode da poremećaj u afektivnom vezivanju se reflektuje na mnoge oblasti dečijeg funkcionisanja i to:

1. Ponašanje: suprostavljanje i prkošenje, impulsivnost, destruktivnost, neiskrenost, lažu, krađu, agresivna su, hiperaktivna, svirepa su prema životinjama, sklona izazivanju požara.

2. Emocije: intenzivna ljutnja, depresija, beznade, strah i anksioznost, koji su često prikriveni, neadekvatne emotivne reakcije.
3. Misli: negativno mišljenje o sebi, drugima i životu uopšte (negativan radni model), nedostatak uvida u vezu između uzroka i posledice, problemi sa pažnjom i učenjem.
4. Odnosi: neiskrenost, potreba kontrole drugih, manipulisanje, nedavanje i neprimanje autentičnih osećanja i ljubavi, ismejavanje drugih zbog njihovih grešaka, mučenje i izživljavanje nad drugima.
5. Fizičko funkcionisanje: loša higijena, izbegavanje dodira, prisustvo enureze, enkopreze, sklonost nesrećama, visok prag tolerancije na bol, genetska predisponiranost, npr. za depresiju, hiperaktivnost.
6. Moral/duhovnost: nedostatak empatije, poverenja, sažaljenja, osećaja krivice i drugih prosocijalnih vrednosti, identifikacija sa negativnim modelima.

Bowlby (Atkinson&Goldberg, 2004) u svojoj teoriji formuliše ideju normalnog razvoja kroz objašnjavanje veze između rane emotivne deprivacije i kasnije patologije. Tako da se za teoriju afektivne vezanosti može reći da je ona istovremeno teorija i patologije i normalnog razvoja. Centralna ideja njegove teorije je ideja procesa, a u okviru koje se onda patologija i normalno funkcionisanje posmatra kao dinamičan multideterminisan proces interakcija roditelja i deteta, a tokom prirodnog razvoja deteta. Problemi u ranom vezivanju ne vode osobu direktno ka patologiji, ali povećavaju vulnerabilnost u prisustvu rizičnih faktora.

Bowlby smatra da je začetak delinkvencije povezan sa ranim iskustvom nesigurne vezanosti ili kako on naziva detachment-om, a što definiše kao jasan nedostatak oslonca i straranja značajnog drugog o detetu. Ova deca su suočena sa suprotnim stavovima roditelja, neadekvatnim tretiranjem njihovih potreba, separacijama i pretnjama napuštanja od strane osobe koja se o njima stara. Ona u beznadu izražavaju ljutnju i prema značajnom drugom, a što još više doprinosi poremaćaju relacije dete-roditelj. Ova deca ljutnju konvertuju u agresivnost tokom predškolskog perioda, te u antisocijalne ispade u kasnijem periodu razvoja.

Psihopatija kod dece i adolescenata

Farrington (Farrington, 2005) na osnovu pregleda istraživanja psihopatije na dečijem i adolescentnom uzrastu zaključuje da istraživači najčešće definišu psihopatija preko trodimenzionalnog modela, koji sadrži sledeće dimenzije:

1. Arogantan, manipulativan interpersonalni stil (ADI), a koji uključuje površan šarm, egocentričnost, grandiozne ideje, laganje, manipulacije i obmanjivanje drugih.
2. Deficit afektivnog doživljaja (DAE) uključuje nisko sažljenje, nizak osećaj krivice, neosetljivost, nisku empatiju, plitak afekat, neprihvatanje odgovornosti za svoje postupke (npr. ne izvinjavaju se).
3. Impulsivni i neodgovorni stil ponašanja (IIB) odnosi se na traženje uzbuđenja, periode dosade, nedostatak dugoročnih ciljeva, impulsivnost, kretanje u akciju pre nego što se razmisli i parazitski stil života, u smislu iskorišćavanja drugih i nerazvijenih radnih navika.

Farrington navodi da ne postoji slaganje među istraživačima da li antisocijalni faktor, a koji se odnosi na činjenje krivičnih dela, treba uključiti kada se govori o psihopatiji dece i adolescenata, kako bi se izbeglo etiketiranje maloletnih prestupnika kao psihopata. Na ovom mestu se otvara pitanje podele psihopatije na primarnu, koja se prevashodno odnosi na crte ličnosti i sekundarnu psihopatiju, koja se vezuje za antisocijalno ponašanje. Pregled istraživanja sugerše da nisu sve psihopate kriminalci, odnosno delinkventi, niti su svi delinkventi psihopate. Međutim, navedena podela sugerše, da su svi delinkventi samim tim što su ispoljavali antisocijalno ponašanje koje je u sukobu sa zakonom sekundarne psihopate, a samo neki od njih zadovoljavaju kriterijume za primarnu psihopatiju.

Uočljivo je da model psihopatije uključuje više nivoa funkcionisanja, kao što su ponašanje, afekat, kognicija, crte ličnosti i interpersonalne relacije. Slično, poteškoće u ranom afektivnom vezivanju se reflektuju na više nivoa detetovog funkcionisanja. Na osnovu navedenog zapažanja formulisali smo **problem istraživanja** kroz sledeće pitanje: Da li psihopatija posreduje između afektivnog vezivanja i delinkventnog ponašanja? U skladu sa istraživačkim pitanjem **cilj** se odnosio na proveru doprinosa psihopatije afektivnom vezivanju delinkvenata.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Opis uzorka i procedura istraživanja

Da bi se dao odgovor na istraživačko pitanje organizovan je korelacioni nacrt istraživanja. Istraživanje je obuhvatilo učenike drugih i trećih razreda ekonomske i tehničke škole u Somboru, kao i maloletnike koji su se po sudskom rešenju, a zbog realizacije vaspitne mere, nalazili u vaspitnom

domu u Nišu ili u vaspitno- popravnom domu u Kruševcu. Krajnji uzorak su činili 421 srednjoškolac adolescent i 103 delinkventa (24 iz niške ustanove i 79 ispitanika iz Kruševca). Starost ispitanika se kretala u rasponu od 16 do 21 godine, a prosečna starost iznosi 17 godina. U sakupljanju ispitanika delinkvenata postojalo je nekoliko ograničenja. Kao prvo, u uzorak su uključeni samo oni maloletnici koji su imali više od tri krivična dela, odnosno koja su u nekom vremenskom periodu imali recidive. Kao drugo, u Nišu i Kruševcu se u trenutku istraživanja nalazilo ukupno 186 delinkventa, od čega su 95% njih muškog pola. Zbog toga su iz istraživanja u obe grupe isključene devojke. Kao treće, nisu svi delinkventi testabilni, jer neki od njih imaju mentalni deficit, manji broj je nepismen ili je u trenutku testiranja bio pod medikamentnom terapijom. Takođe, treba imati u vidu da je motivacija učestvovanja u istraživanju delinkvenata niska, a što je sve uticalo na veličinu dela uzorka koji se odnosi na delinkvente.

Proceduru ispitivanja su sprovodili psiholozi zaposleni u školama, kao i u vaspitnoj ustanovi u Nišu. Ispitivanje u Kruševcu je sproveo sam istraživač. Prosečno vreme odgovaranja ispitanika na oba upitnika je bilo 30 minuta.

Instrumenti za prikupljanje podataka

U našem istraživanju smo koristili Upitnik za procenu afektivne vezanosti UPIPAV- R i Upitnik za procenu psihopatije UPP-2.

UPIPAV- R je konstruisala Nataša Hanak (2004). Instrument predstavlja psihometrijski pročišćenu verziju prvobitnog upitnika UPIPAV. Zasnivala se na teoriji afektivnog vezivanja i indikatorima različitih organizacija afektivnog vezivanja preuzetih iz kliničkih instrumenata AAI i AAP. UPIPAV- R je konstruisan kao sedmostepena skala likertovog tipa. Ispitanici su odgovarali tako što su označavali stepen svog slaganja ili neslaganja sa tvrdnjama u upitniku.

Reč je o sledećim skalama:

Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti se odnosi na strah od gubitka figure vezanosti i verovanje da je gubitak nenadoknadiv, sa fatalnim posledicama po dalji život osobe.

Nerazrešena porodična traumatizacija govori o izražavanju negativnih i bolnih osećanja u vezi detinjstva i porodice, kao i o negativnim ili ambivalentnim porodičnim relacijama u sadašnjosti.

Negativan model selfa predstavlja verovanja o sopstvenoj neadekvatnosti, te nesigurnosti u sebe i svoje vrednosti.

Negativan model drugih se odnosi na negativna verovanja o ljudskoj prirodi, te na potrebu da se bude oprezan i distanciran u odnosu na druge.

Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti pokazuju da osoba ima figure za koje je vezana, na koje može da se osloni, te da te figure ume da koristi kao bazu sigurnosti, kao i da joj je važno da ima oslonac u drugim ljudima

Kapacitet za mentalizaciju opisuju se odnosi na introspektivnost, sposobnost empatije i razumevanje sebe i drugih u kontekstu odnosa sa njima

Regulacije besa govori o neprijateljskim osećanjima i osvetničkom ponašanju prema drugima, a u konfliktnim i emotivno frustrirajućim situacijama.

U našem istraživanju upitnik u celini pokazuje dobre metrijske karakteristike i to prihvatljivu pouzdanost, alfa .86, te visoku reprezentativnost KMO .897. Prikaz pouzdanosti i reprezentativnosti pojedinačnih skala dat je u sledećoj tabeli.

Tabela 1: Pouzdanost i reprezentativnost UPIPAV-R

SKALE	KARAKTERISTIKE		
	Broj ajtema	KMO	ALFA
Strah od gubitka	11	.893	.88
Negativan model selfa	11	.885	.81
Korišćenje sbs	11	.875	.84
Negativni drugi	11	.866	.80
Regulacija besa	11	.842	.79
Nerazrešena traumatizacija	11	.809	.81
Kapacitet za mentalizaciju	11	.776	.70

UPP-2 predstavlja skraćenu verziju Upitnika za procenu psihopatije (PSY; čiji su autori Novović, Gavrilov i Smederevac, 2006). Skraćenu verziju je M. Pralica (Pralica, 2008) primenila u svom dipomskom radu. Ona je ispitivala psihopatiju kod normalne populacije i na osnovu rezultata na pomenutom upitniku, izdvojila četiri faktora psihopatije i to:

1. Prvi faktor, koji je imenovan kao beskrupuloznost, odnosi se na impulsivnost, hostilonost kao i spremnost ka racionalizaciji vlastitog neprijateljstva prema ljudima, traženje senzacija i iskorišćavanje drugih.
2. Drugi faktor je imenovan kao antisocijalno ponašanje. Odnosi se na kriminalno ponašanje, učestvovanje u opasnostima, sukobe u školi i na poslu nasuprot životnom stilu usmerenom na izbegavanje opasnosti i sukoba.
3. Treći faktor je nazvan psihopatski životni stil i odnosi se na zloupotrebu alkohola, ostalih psihoaktivnih supstanci, te promiskuitetno seksualno ponašanje, te odsustvo odgovornosti i neispunjavanje obaveza.

4. Četvrti faktor ukazuje na odsustvo anksioznosti i osećanja krivice, emocionalnu površnost, hladnokrvnost i odsustvo empatije i imenovan je kao psihopatski afektivitet.

Primenjena verzija upitnika UPP-2, gledano u celini, na našem uzorku adolescenata, pokazuje prihvatljiv Kronbah koeficijent pouzdanosti alfa .87 i reprezentativnost KMO .84. U odnosu na originalnu verziju UPP- 2, postoje izvesne korekcije. Naime, smatrali smo da 34., 40. i 59. ajtem nisu primereni za naš uzorak, jer većina naših ispitanika nisu bili u radnom odnosu, ali su svi imali iskustva sa pohađanjem škole. S toga smo sadržaj ajtema korigovali u skladu sa navedenim činjenicama, a pri tom vodeći računa da sadržaji ajtema zadrže identično značenje kao u originalnoj verziji.

Originalna verzija:

34. Dešavalo mi se da izgubim posao zbog čestih izostanaka.

40. Bavio sam se "opasnim" poslovima.

59. Obično kasnim na posao.

Korigovana verzija:

34. Dešavalo mi se da izgubim razred ili da me izbace iz škole zbog čestih izostanaka.

40. Bavio sam se "opasnim" stvarima.

59. Obično kasnim u školu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Razlike između grupa u afektivnom vezivanju

U skladu sa teorijom afektivnog vezivanja i dosadašnjom empirijom (Waren, Huston, Sroufe & Egeland, 1997; Hesse, 1999; Achenbach & Edelbrock, 1986, Aguliar, 2000 i Dugal, 2001, prema Atkinson & Goldberg, 2004), a koje sugerišu povezanost specifičnih patologija sa različitim istorijama afektivnog vezivanja, naš istraživački interes smo prvo fokusirali na registrovanje eventualnih razlika između delinkventne i nedelinkventne grupe adolescenata na skalama upitnika za procenu afektivne vezanosti. Sledi tabelarni prikaz rezultata.

Tabela 2: Prosečni skorovi na dimenzijama vezivanja

Dimenzije	NEDELINKVENTI		DELINKVENTI		ANOVA	
	AS	SD	AS	SD	F	p
nerazrešena traumatizacija	29.72	13.01	39.84	16.31	45.104	.000
strah od gubitka bs	48.76	13.25	46.25	15.76	2.73	.099
negativni drugi	54.16	11.19	54.16	12.07	.000	.992
mentalizacija	44.93	10.09	45.62	11.72	.360	.549
negativan self	34.59	12.33	40.54	13.88	18.735	.000
korišćenje baze sigurnosti	59.14	12.33	53.09	12.59	13.615	.000
regulacija besa	42.00	9.22	43.08	11.08	2.503	.114

Analizom varijanse smo utvrdili da se grupe značajno razlikuju na tri skale vezanosti, i to na skalama nerazrešena porodična traumatizacija, negativan self i korišćenje baze sigurnosti. Na osnovu aritmetičkih sredina možemo zaključiti da delinkventi imaju više poteškoća u porodičnom funkcionisanju, tj. više bolnih osećanja u vezi detinjstva i porodice, te ambivalentnih i negativnih porodičnih relacija u sadašnjosti, da sebe češće doživljavaju kao nekog ko nije vredan ljubavi i pažnje drugih (nisko samopozdanje) i da u stresnim situacijama ređe koriste i dobijaju podršku značajnih drugih, a u poređenju sa nedelinkventom grupom.

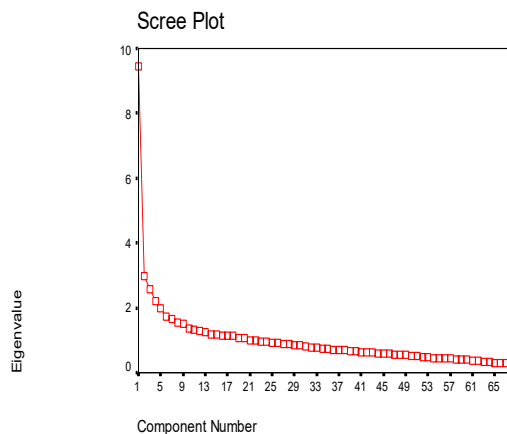
Latentna struktura adolescentne psihopatije

Da bi smo odgovorili na istraživačko pitanje o eventualnom posredovanju psihopatije između afektivnog vezivanja (tri organizacije vezivanja na kojima se delinkventi razlikuju od nedelinkvenata) i delinkventnog ponašanja, prvo smo se ispitali samu strukturu konstrukta psihopatije na adolescentnom uzrastu. Sproveli smo faktorsku analizu nad odgovorima ispitanika na ajtemima Upitnika za procenu psihopatije. Analizom glavnih komponenti dobili smo 21 komponentu čije karakteristične vrednosti prelaze 1. Iz tabele 3 vidimo da prva glavna komponenta objašnjava čak 13,90% ukupne varijanse, a što znači da ova komponenta hvata najviše varijabiliteta psihopatskog prostora.

Tabela 3: Karakteristične vrednosti i procenat varijanse za ekstrahovane faktore

Ekstrahovani faktori	Karakteristična vrednost	%ukupne varijanse	Kumulativna karak.vrednost	Kumulativni % varijanse
1	9.45	13.90	.9.45	13.90
2	2.96	4.36	12.41	18.26
3	2.56	3.27	14.97	21.53
4	2.22	2.95	17.19	24.48
5	1.97	2.50	19.16	26.98
6	1.73	2.45	20.89	29.46
7	1.66	2.27	22.55	31.73
8	1.55	2.20	24.10	33.93
9	1.49	1.98	25.59	35.91
10	1.35	1.94	26.94	37.85
11	1.32	1.89	28.26	39.74
12	1.28	1.83	29.54	41.57
13	1.25	1.75	30.79	43.32
14	1.19	1.73	31.98	45.05
15	1.18	1.67	33.16	46.72
16	1.16	1.66	34.32	48.38
17	1.14	1.60	35.46	49.98
18	1.13	1.55	36.59	51.53
19	1.08	1.48	37.67	53.01
20	1.05	1.45	38.72	54.46
21	1.01	1.43	39.73	55.89

Slika 1
 Grafički prikaz Scree plot testa

Na osnovu odnosa između dobijenih karakterističnih vrednosti i procenta varijansi obuhvaćenih faktorom, kao i na osnovu Scree plot testa odlučili smo se za četvorofaktorsko rešenje. Nakon izvršene Promax rotacije sa Kaiser normalizacijom, dobili smo matricu strukture koja prikazuje povezanost svakog ajtema sa ekstrahovanim faktorima.

Sadržaj ajtema koji reprezentuju strukturu prvog faktora u najvećoj meri opisuju tendenciju izlaganja opasnosti, te sklonost ka kriminalitetu,

odnosno, ispoljavanju ponašanja koje je zakonski sankcionisano, kao i sklonost ka generalnom kršenju normi i pravila, a što dovodi adolescenta do sukoba sa porodicom, školom i zakonom. Takođe, ovaj faktor reprezentuje jednu opštu sklonost ka rizičnom ponašanju, koja se prevashodno odnosi na korišćenje psihoaktivnih supstanci, te seksualno promiskuitetno ponašanje. Ovaj faktor smo nazvali **asocijalno ponašanje**.

Drugi faktor smo interpretirali kao jednu generalnu sklonost ka riziku i traženju senzacija, pri čemu je kontrola impulsa slaba, te impulsivnost naglašena. Takođe, ovaj faktor se u značajnom delu odnosi i na omalovažavajuće i manipulativno ophođenje prema drugima, izostanak empatije, te bezosećajno i sebično uklanjanje svih prepreka pri ostvarivanju vlastitih ciljeva. Imenovali smo ga kao **beskrupuloznost**.

Treći faktor smo interpretirali kao sposobnost osobe da sa drugima uspostavlja iskren, fer odnos, te da se odogovorno ponaša prema sebi i drugim osobama, kao i da poštuje opšte prihvaćena pravila ponašanja. Ovaj faktor smo imenovati kao **savesnost**.

Četvrti faktor govori o kapacitetu za empatiju i introspektivnost, te o sposobnosti da se osoba decentrira i situaciju sagleda i doživi iz perspektive drugog. Faktor smo nazvali **afektivna osetljivost**.

Tabela 4: Matrica interkorelacije promax faktora

	1	2	3	4
1	1.000	.44**	-.33**	-.18*
2	.44**	1.000	-.29*	-.15*
3	-.33**	-.29*	1.000	.066
4	-.18*	-.15*	.066	1.000

** korelacija je značajna na nivou .01

* korelacija je značajna na nivou .05

Iz matrice interkorelacije vidimo visoko statistički značajnu, pozitivnu korelaciju između prva dva faktora, kao i statistički značajnu negativnu korelaciju ova dva faktora sa trećim i četvrtim faktorom. Ne postoji statistički značajna povezanost faktora savesnosti i faktora afektivne osetljivosti.

Moguće je da je ovakva konstalacija faktora posledica karakteristika nehomegenog uzorka ispitanika. Naime, delinkventi su činili samo petinu uzorka, dok je ostali deo uzorka neklinički, odnosno predstavlja normalnu populaciju adolescenata. Takođe, možda su samo oni ajtemi koji su u korelaciji sa prvim i drugim faktorom odgovarajući za adolescentni uzrast, odnosno primenjeni instrument nije primeren registrovanju specifičnosti psihopatije na adolescentnom uzrastu. Ovom u prilog idu i koeficijenti

pouzdanosti za izdvojene faktore. Naime, pouzdanost izražena alfa koeficijentom za faktor asocijalno ponašanje iznosi .79, za faktor beskrupuloznost .84, dok je za treći i četvrti faktor izrazito niska i iznosi za afektivnu osetljivost .58, a za faktor savesnost .43. Što se tiče reprezentativnosti, KMO za prvi faktor iznosi .887, za drugi .813, za treći .741, dok je za četvrti faktor najniža .723.

Doprinos faktora psihopatije razlici među grupama u pogledu organizacija afektivnog vezivanja

Da bi smo ispitali da li faktori psihopatije posreduju između tri organizacije afektivnog vezivanja, a na kojima se grupe delinkventi i nedelinkventi razlikuju, i delinkventnog ponašanja, primenili smo statistički postupak multivarijantne analize kovarijanse. Očekivali smo da će, ako kontrolišemo uticaj faktora psihopatije, registrovana razlika (videti tabelu 2) između delinkventne i nedelinkventne grupe u pogledu afektivnog vezivanja nestati, a što bi ukazivalo da su afektivno vezivanje i delinkventno ponašanje povezani preko psihopatije.

Sledi tabelarni prikaz analize kovarijanse sa faktorima psihopatije kao kovarijatama.

Tabela 5: Analiza kovarijanse sa faktorima psihopatije kao kovarijatama

	F	p
intercept	1.335	.262
asocijalno ponašanje	22.422	.000
beskrupuloznost	1.360	.254
savesnost	16.878	.000
afektivna osetljivost	53.137	.000
grupa	2.687	.046

Na osnovu rezultata multivarijantnog testa, možemo zaključiti da tri faktora psihopatije značajno utiču na afektivno vezivanje adolescenata. Drugi faktor, beskrupuloznost, ne doprinosi afektivnom vezivanju na izdvojene tri organizacije vezivanja. Međutim, čak i kada se faktori psihopatije drže pod kontrolom razlike između delinkventne i nedelinkventne grupe su statistički značajne, a što ukazuje i na izvestan samostalni doprinos afektivnog vezivanja delinkventnom ponašanju, ili da neki drugi faktori, a koje nismo kontrolisali posreduje između vezivanja i delinkvencije.

Na sledećoj strani sledi tabelarni prikaz kovarijanse za svaku organizaciju afektivne vezanosti. U tabeli 6 su prvo prikazane značajne razlike između delinkventne i nedelinkventne grupe na svakoj organizaciji afektivnog vezivanja, uz nekontrolisano prisustvo svakog pojedinačnog faktora psihopatije, a potom u poslednjem redu tabele, razlike na pojedinačnim

organizacijama vezivanja kada su kontrolisani svi faktori psihopatije, odnosno kada je njihov doprinos isključen.

Tabela 6: Kovarijansa za organizacije afektivne vezanosti

	Nerazrešena traumatiz.		Negativan self		Korišćenje baze sigurnosti	
	F	p	F	p	F	P
Intercept	2.162	.142	2.163	.142	.731	.393
Asocijalno ponašanje	34.331	.000	7.019	.008	35.200	.000
Beskrupuloznost	2.304	.132	.012	.912	1.820	.178
Savesnost	17.843	.000	34.903	.000	10.318	.001
Afektivna osetljivost	58.199	.000	81.529	.000	53.138	.000
Grupa	4.352	.037	4.354	.037	1.472	.226

Analiza kovarijanse za pojedinačne organizacije vezanosti pokazuje da kada kontrolišemo uticaj faktora psihopatije, razlike između delinkvenata i nedelinkvenata nestaju na organizaciji korišćenja baze sigurnosti, a još uvek su prisutne na organizacijama nerazrešene porodične traumatizacije i negativnog selfa.

Specifično, faktori asocijalno ponašanje, afektivna osetljivost i savesnost utiču na afektivno vezivanje u pogledu organizacija nerazrešene traumatizacije i negativnog selfa, tako što pojačavaju povezanost ove dve organizacije vezanosti i delinkventnog ponašanja. Međutim, oni ne doprinose registovanju same razlika na ove dve organizacije vezanosti kod delinkvenata i nedelinkvenata, odnosno ne povezuju nerazrešenu traumatizaciju i negativan self sa delinkventnim ponašanjem.

Faktori psihopatije asocijalno ponašanje, afektivna osetljivost i savesnost doprinose razlici u vezivanju na organizaciji korišćenje baze sigurnosti kod delinkvenata i nedelinkvenata. Kada se kontrolise uticaj ovih faktora grupe se na ovoj organizaciji vezanosti ne razlikuju. Ovo dalje znači, da se delinkventi iz našeg uzorka razlikuju od nedelinkvenata u pogledu koliko druge koriste kao izvor sigurnosti i podrške u stresnim situacijama, jer su kod njih prisutne i neke psihopatske karakteristike definisane navedenim faktorima, a koje su direktno "odgovorne" za postojeću razliku između delinkventne i nedelinkventne grupe u pogledu korišćenja baze sigurnosti.

DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Očekivanje da će psihopatija značajno uticati na odnos između afektivne vezanosti i delinkvencije je delimično potvrđeno kroz naše istraživanje. Rezultati ukazuju da tri faktora psihopatije (asocijalno ponašanje, afektivna osetljivost i savesnost) utiču na razliku između nedelinkventne i delinkventne grupe adolescenata na organizaciji korišćenja baze sigurnosti. Ovo znači da osobe

koje ispoljavaju psihopatske karakteristike kojima su definisani naši faktori, a koje se odnose na visoko rizično ponašanje (seksualno, upotreba narkotika), sukobe sa zakonom, manipulativno i omalovažavajuće ophođenje prema drugima, traženje senzacija i uzbuđenja, kao i izostanak empatije i koje sa druge strane, imaju poteškoće u traženju podrške drugih i uspostavljanju bliskosti, čine visoko rizičnu adolescentnu grupu iz koje se "regrutuju" delinkventi. Rezultati idu u prilog tome da rano iskustvo u vezivanju, bar što se tiče korišćenja baze sigurnosti, ne vodi direktno delinkventnom ponašanju. Ali uz uticaj nekih posredujućih faktora, u našem istraživanju psihopatije, verovatnoća pojave delinkvencije ili određene patologije se povećava. Ovaj nalaz je u skladu sa istraživanjima koja su usmerena na identifikaciju rizičnih faktora delinkvencije. Tako Bolwby navodi kao rizične faktore za pojavu delinkvencije i psihopatije prolongiranu separaciju i deprivaciju u prvih pet godina života. Po njemu nedostatak oslonca i brige o detetu značajne odrasle osobe produkuje psihopatske karakteristike, tako da izostanak oslonca i psihopatija su faktori visokog rizika za delinkvenciju. McCord kao rizične faktore navodi roditeljsko odbacivanje, antisocijalna ličnost roditelja, neadekvatno vaspitanje i slabu roditeljsku kontrolu. Lykken navodi da težak temperament za socijalizaciju u interakciji sa zanemarivanjem deteta i siromašnom sredinom povećava rizik za pojavu delinkvencije (Bolby, 1951; McCord, 1964; Lykken, 1995, prema Farrington, 2005). Aguilar (2000, prema Atkinson & Goldberg, 2004) nalazi da tek kumulativan efekat indikatora kojima je operacionalizovan psihosocijalni faktor (dete živi sa jednim roditeljom, depresija kod majke, stresni događaji u životu majke tokom prve četiri godine detetovog života, kvalitet vezanosti, indikatori zlostavljanja, senzitivnost majke za potrebe deteta) doprinosi antisocijalnom ponašanju adolescenata. Rezultati istraživanja ukazuju da psihopatija ne utiče na uspostavljanje povezanosti ostalih organizacija vezanosti koje razlikuju delinkvente i nedelinkvente i delinkventnog ponašanja. Međutim, ta činjenica ne isključuje uticaj nekih drugih faktora, isključuje samo uticaj psihopatije. Identifikovanje rizičnih faktora koji posreduju između niskog samopouzdanja i traumatičnih porodičnih iskustava iz perioda uspostavljanja rane vezanosti i delinkvencije je već novi istraživački izazov. Uzimajući u obzir pregled istraživanja o povezanosti afektivnog vezivanja i specifičnih patologija, a koga daju Atkinson & Goldberg (2004), moglo bi se očekivati da depresija, kao posledica rane deprivacije i separacije, te odbacujući stav roditelja u odnosu na dete, posreduju između negativnog selfa i delinkvencije, dok porodični faktori kao što su zlostavljanje, nasilje u porodici i zanemarivanje posreduju između organizacije nerazrešene traumatizacije i delinkvencije. Iz našeg istraživanja proizilazi da naši faktori psihopatije samo pojačavaju tu povezanost. Međutim, ovo su samo neke pretpostavke zasnovane na teoriji, koje zahtevaju dalju istraživačku proveru.

Dobijeni rezultati imaju i svoju upotrebnu vrednost. Na osnovu skorova koje adolescenti postižu na tri organizacije afektivne vezanosti lako se mogu identifikovati oni adolescenti koji predstavljaju visoko rizičnu grupu za ispoljavanje delinkventnog ponašanja. Ove tri organizacije ukazuju na oblast ka kojima treba usmeriti tretman u radu sa rizičnom grupom adolescenata. Krajnji cilj preventivnih tretmana bio bi normalizacija ranih iskustava vezivanja, u tom smislu da adolescent može da uspostavi funkcionalne relacije u sadašnjosti i da kontroliše transfer ranijih loših osećanja na sadašnje relacije, te promena doživljava sebe kao nekog ko je vredan pažnje drugih ljudi. Praktično, to bi značilo da se efekat tretmana konkretno prati preko uspostavljanja novih, funkcionalnih obrazaca vezanosti i korišćenja drugih kao oslonca i podrške u stresnim situacijama.

Što se tiče tretmana delinkvenata u institucijama, rezultati sugerišu da bi tretman trebalo organizovati u skladu sa skorovima na psihopatiji i organizacijama vezivanja. Iz našeg istraživanja proizilazi da tri faktora psihopatije doprinose odnosu korišćenja baze sigurnosti i delinkvencije. Ovo znači da je korišćenje baze sigurnosti diskriminativno za one delikvente koji su ujedno postigli i više skorove na psihopatiji, a da nije diskriminativno za one delikvente koji nisu postigli visok skor na psihopatiji, te da u skladu sa tim na ovoj organizaciji vezivanja treba raditi sa onim delinkventima koji istovremeno ispoljavaju i karakteristike psihopatije, a sa ostalima ne, dok je u odnosu na organizaciju negativan self i nerazrešene porodične traumatizacije poželjno tretman usmeriti prevashodno ka problemima vezivanja.

LITERATURA

- (1) Aleksić, Ž., Milovanović, Z. (1995). *Leksikon kriminalistike*. Beograd: Glosarijum.
- (2) Atkinson, L., Goldberg, S. (2004). *Attachment issues in psychopathology and intervecion*. Mahwah, NJ.: Lawrence Erlbaum Associates. preuzeto sa <http://www.questia.com/read/104623856?title=Attachment%20Issues%20in%20Psychopathology%20and%20Intervantion>
- (3) Farrington, D. P. (2005) The Importance of Child and Adolescent Psychopathy. *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 33, 2005. preuzeto sa <http://www.questia.com/read/5010862611?title=The%20Importance%20of%20Child%20and%20%20Adolescent%20Psychopaty>
- (4) Hanak, N. (2004). Konstruisanje novog mernog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih. *Psihologija*, Vol. 37 (1), 123-142.

- (5) Hesse, E. (1999). The Adult Attachment Interview. Historical and current perspectives. U: J. Cassidy & P. R. Shaver (ur.) *Handbook of attachment. Theory, research and clinical applications*, 359- 433. New York: The Guilford Press.
- (6) Levy, T.; Orlans, M. (2004). Attachment disorder, Antisocial Personality and Violence. *Annals of the American Psychotherapy*. Vol. 7. preuzeto sa <http://www.questia.com/read/5008549764?title=Attachment%20Disorder%2c%20Antisocial%20Personality%2c%20and%20Violence>
- (7) Pralica, M. (2008). *Ispitivanje strukture povezanosti konstrukta psihopatije i dimenzija alternativnog petofaktorskog modela ličnosti*. Diplomski rad, Novi Sad.
- (8) Warren, S. L., Huston, L., Sroufe, L. A. & Egeland, B. (1997). Child and adolescent anxiety disorders and early attachment. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, Vol.6, 637- 644.

CONTRIBUTION OF PSYCHOPATHY TO DELINQUENTS` AFFECTIVE ATTACHMENT

Main objective of this research is to determine whether psychopathy contributes to delinquent's attachment. By using the factor analysis, four factors have been separated which have been used later in order to operationalized psychopathy: antisocial behavior, unscrupulousness, affective sensitivity and conscientiousness. Attachment analysis was based on seven attachment organizations: unsolved family traumatization, fear of loss of external secure base, negative other concept, negative self concept, mentalization, use of external secure base and rage regulation. The research was conducted in: two secondary schools in Sombor, Correctional home for juveniles in Krusevac and Home for juvenile delinquents in Nis. It includes 524 persons, 421 adolescents and 103 delinquents.

Results: Antisocial behavior, affective sensitivity and conscientiousness are three factors that contribute to the difference between delinquents and non-delinquents regarding the secure base organization. Furthermore, this means that psychopathic characteristics mentioned above, will modify the way and the extent of delinquents attachment, as well as the way they use their significant others as secure base and support in stressful situations.

KEY WORDS: attachment organization / psychopathy / delinquency / adolescence / delinquent

KONCEPT ISTRAGE I REFORMA KRIVIČNOG PROCESNOG ZAKONODAVSTVA SRBIJE*

Dragana Čvorović*
Oliver Lajić*

Kriminalističko policijska akademija, Beograd

Predmet analize u radu je stručno-kritička analiza pitanja koncepta istrage u procesu reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije koja je još uvek u toku. Predmetna pitanja analizirana su sa tri aspekta. Prvo su date opšte napomene o istrazi i njenom značaju za krivični postupak i u okviru istih su posebno apostrofirana pitanja koja su već duži period predmet rasprave kako krivičnoprocesne teorije tako i prakse. Slučaj npr. sa pitanjem odnosa koncepta istrage i njene efikasnosti a time i efikasnosti krivičnog postupka kao celine.

Drugi aspekt analizirane problematike čine pitanja tužilačkog koncepta istrage kao bitnog obeležja procesa reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije, i u istom su pre svega analizirani argumenti opravdanosti tužilačkog nad sudskim konceptom istrage i načela kojima treba da se rukovodi zakonodavac u normiranju tužilačkog koncepta istrage. Na kraju, treći - ključni aspekt čine pitanja prikaza normativne razrade tužilačkog koncepta istrage u novom ZKP RS i u Radnoj verziji Zakona o izmenama i dopunama ovog zakonskog teksta dostupnoj stručnoj javnosti Srbije i ne samo Srbije. Osnovni zaključak stručno-kritičke analize ove grupe pitanja je da se tek u Radnoj verziji Zakona o izmenama i dopunama ZKP tužilački

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: d.cvorovic@sbb.rs

* E-mail: oliver.lajic@kpa.edu.rs

Zbornik IKSI, 2/2012 – D. Čvorović, O. Lajić
„Koncept istrage i reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije”,
(str. 215-237)

koncept istrage u Srbiji razrađuje na način koji je u skladu sa većinskim zalaganjima stručne javnosti Srbije i ne samo Srbije.

KLJUČNE REČI: Zakonik o krivičnom postupku / tužilački koncept istrage / javni tužilac / okrivljeni / osnovana sumnja / sudija za prethodni postupak / policija

1. OPŠTE NAPOMENE O ISTRAZI I NJENOM ZNAČAJU ZA KRIVIČNI POSTUPAK

Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije započela je donošenjem Zakonika o krivičnom postupku iz 2001. godine¹ i još uvek traje. Potvrda ispravnosti ovakve jedne konstatacije nalazi se u činjenici da je u oktobru mesecu ove godine od strane ministra pravde i državne uprave u Vladi Republike Srbije zvanično pokrenut postupak izmena i dopuna ZKP iz 2011. godine i pre početka njegove potpune primene². Kao rezultat tog postupka već imamo i Nacrt Zakona o izmenama i dopunama ZKP³. Posmatrano uopšte nije mali broj osobenosti koje karakterišu više od deset godina dug proces reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije⁴. Među njima poseban značaj imaju dve. Prva su izuzetno česte intervencije u ZKP u ovom vremenskom intervalu. Posmatrano sa aspekta ovog njegovog obeležja, u pojedinim periodima, vršene su i po nekoliko puta godišnje izmene i dopune ZKP⁵, što se, čini se sasvim opravdano, može staviti pod znak pitanja.⁶ Ako se ovome doda i činjenica da je u međuvremenu bio donesen i potpuno novi Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije 2006. god.⁷ i da je on prestao da važi i pre nego što je počela njegova primena, onda postavljeno pitanje

¹ "Službeni list SRJ", br.70/2001, 68/2002 i "Službeni glasnik RS", br.58/2004, 85/2005, 115/2005, 46/2006, 49/2007, 122/2007, 20/2009 i 76/2010

² Shodno čl. 608.ZKP celovita primena ovog zakonskog teksta treba da počne 15. januara 2013. god.

³ Vidi: Ministarstvo pravde i državne uprave, Novembar mesec 2012. god.

⁴ Đurđić, V. (2012), Izgradnja novog modela krivičnog postupka Srbije na redefinisanim načelima krivičnog postupka, u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str.71-87), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

⁵ Slučaj npr. sa 2005 i 2009. god.

⁶ Bejatović, S. (2012), Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije i institut sporazumevanja javnog tužioca i okrivljenog, *Analiza Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, (str.203-222), Zenica, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

⁷ "Sl. glasnik RS", br. 46/2006

još više dobija na svojoj aktuelnosti.⁸ Drugo, stalni proces širenja ozakonjenja formi postupanja u krivičnim stvarima koje su u funkciji stvaranja normativne efikasnosti krivičnog postupka kao celine. Naime, jedan od ključnih ciljeva rada na reformi krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije je stvaranje normativne osnove za efikasniji krivični postupak.⁹ Stvaranje normativne osnove za efikasniji krivični postupak kao jedan od prioriteta rada na reformi krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije uopšte rezultat je činjenice da krivični postupak u Srbiji, što je u ostalom slučaj i sa ne malim brojem drugih država, još uvek nije na zahtevanom stepenu efikasnosti.¹⁰ Nije mali broj primera osnovanosti ovakve jedne konstatacije.¹¹ Polazeći od ovog kao i nespornog značaja zakonske norme za efikasnost krivičnog postupka uopšte, u teoriji krivičnog procesnog prava i krivičnom procesnom zakonodavstvu uopšte traže se rešenja s ciljem stvaranja normativne osnove za efikasniji krivični postupak. Jedno od nespornih rešenja te problematike, ne samo kod nas već i u uporednom krivičnom procesnom zakonodavstvu, je i koncept istrage. Naime, i u teoriji i praksi više je nego nesporno da efikasnost ove faze krivičnog postupka, a time i krivičnog postupka kao celine, zavisi i od koncepta istrage. Od toga da li se u konkretnom zakonodavstvu primenjuje njen sudski, tužilački ili tužilačko - policijski koncept. Naime, posmatrano sa ovog aspekta prisutna su tri koncepta istrage. Njihova suštinska razlika se ogleda, pre svega, u vrsti subjekata preduzimanja istražnih radnji. Odnosno, da li se u svojstvu ovih subjekata javlja sudski organ ili pak organ izvršno - upravne vlasti. Shodno ovome kriterijumu to su: sudski koncept istrage, tužilački i tužilačko - policijski koncept istrage. Kod sudskog koncepta istrage subjekat njenog sprovođenja - odlučivanja o njoj uopšte je sud (istražni sudija), dok kod druga dva koncepta ta uloga pripada isključivo javnom tužiocu ili paralelno javnom tužiocu i policiji. Sa ovakvim svojim obeležjem sudski koncept istrage

⁸ Vidi: Grubač, M. (2006), Kritika "Novog" Zakonika o krivičnom postupku, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 2, (str. 3-21); Lazin, Đ. (2007), Zaštita ljudskih sloboda i prava prema novom Zakoniku o krivičnom postupku, u: Lazin, Đ. (ur.) *Primena Novog Zakonika o krivičnom postupku*, (str. 31-42), Beograd, Udruženje za krivično pravo Srbije ; *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 2/2006 (u celosti posvećen ovoj problematici)

⁹ Drugi ključni cilj rada na reformi je usklađivanje krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije sa rešenjima prisutnim u savremenom komparativnom krivičnom procesnom zakonodavstvu i tendencijama prisutnim u savremenoj krivičnopravnoj nauci uopšte.

¹⁰ Bejatović, S. (2010), Efikasnost krivičnog postupka kao međunarodni pravni standard, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo Srbije i standardi Evropske unije*, (str. 184-203), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

¹¹ Bejatović, S. (2010), Efikasnost krivičnog postupka kao međunarodni pravni standard, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo Srbije i standardi Evropske unije*, (str. 184-203), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

kao ranije u kontinentalnom pravnom sistemu vladajući sve više gubi na svojoj prisutnosti, sve više ustupa mesto tužilačkom i tužilačko – policijskom konceptu istrage.¹² Tužilački, tužilačko - policijski koncept istrage gubi svoj anglosaksonski kao izvorni karakter i sve više dobija karakter univerzalnosti.¹³ Čak šta više i u krivičnom procesnom zakonodavstvu zemalja koje važe za kolevke sudskog koncepta istrage on je sve više prisutan kroz preuzimanje ne malog broj rešenja svojstvenih tužilačko - policijskom konceptu istrage. Slučaj npr. sa Francuskom kao kolevkom ustanove istražnog sudije gde se ovlašćenja istražnog sudije značajno smanjuju uvođenjem sudije za slobode i pritvor koji se nalazi hijerarhijski posmatrano iznad istražnog sudije i nadležan je za odlučivanje o zadržavanju, pritvoru, pretresanju, ulaženju u stan i oduzimanju predmeta, kao i o nekim pitanjima izvan krivičnog postupka. Ovakva jedna konstatacija još više dobija na svome značaju ako se doda i sledeća činjenica. To je da u slučaju da istražni sudija nije u mogućnosti da u toku istrage preduzme sve neophodne istražne radnje može da ih poveri sudskoj policiji. Takvo jedno poveravanje se vrši putem zamolnice u kojoj se pojedinačno navode radnje koje treba preduzeti, a to su uglavnom uviđaj, oduzimanje predmeta, pretresanje i saslušanje svedka. Na ovome se nije stalo. Sve je izvesnije da će i u Francuskoj procesna uloga istražnog sudije biti značajno izmenjena u korist širenja ovlašćenja javnog tužioca i policije.¹⁴ Jednom rečju tužilački, odnosno tužilačko - policijski koncept istrage je danas dominantan u savremenom krivičnom procesnom pravu, i to kako u komparativnim nacionalnim krivičnoprocesnim zakonodavstvima tako i pred međunarodnim krivičnim sudovima.¹⁵ On kao takav danas predstavlja trend.

Jedna od prvih zemalja kontinentalnog pravnog sistema u okvirima Evrope koja je napustila sudski koncept istrage i prešla na tužilački koncept je Nemačka. Ona je donošenjem Prvog zakona o reformi krivičnog procesnog prava od 9. decembra 1974. god.¹⁶ u cilju stvaranja normative osnove za

¹² Bejatović, S. (2010), Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SDFRJ i Srbiji, u: Čolović, V. (ur.), "Pravo u zemljama regiona" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

¹³ Vidi: Radulović, D. (2012) "Konceptija istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji

¹⁴ Ilić, G. (2005) "Položaj i uloga policije u pretkrivičnom i prethodnom krivičnom postupku u francuskom krivičnom procesnom zakonodavstvu", u: Mudrić, R (ur.) *Policija i pretkrivični i prethodni krivični postupak*, (str. 291-320), Zemun, Viša škola unutrašnjih poslova

¹⁵ Škulić, M. (2005) *Međunarodni krivični sud* (str. 356) Beograd, Dosije

¹⁶ Lutz Meyer-Gossner (2003) *Strafprozessordnung*, 46. Auflage, (str. 276), Munchen, Verlag C.H. Beck

ubrzanje krivičnog postupka koji u to vreme, prema jedinstvenom stavu i teorije i prakse, nije bio na željenom nivou, ukinula sudsku istragu kao fazu krivičnog postupka, izuzula je iz nadležnosti istražnog sudije i stavila je u nadležnost državnog tužioca i policije. Ceneći prema radovima publikovanim u nemačkoj krivičnopravnoj literaturi ovaj cilj je postignut.¹⁷ Danas je skoro nemoguće u istoj naici na zahteve za ukidanje ovog koncepta istraga - za ponovno vraćanje na njen sudski koncept. I upravo, zahvaljujući ovome može se slobodno konstatovati da je kasnije ne mali broj drugih krivičnoprocesnih zakonodavstava prišao intervencijama slične vrste. Među njima su i države bivše Jugoslavije u okviru kojih je Bosna i Hercegovina prva prihvatila ovak koncept istrage i rezultati njegove primene, posle veoma kratkog perioda prilagođavanja, su zadovoljavajući.¹⁸

Kao faza krivičnog postupka tačnije njegovog prethodnog stadijuma, istraga predstavlja izuzetno značajan, a ujedno i veoma delikatan deo krivičnog postupka. U prilog tome govori činjenica da zasnivanje i ishod glavnog krivičnog postupka najvećim delom zavisi upravo od rezultata istrage. Pored toga, istraga ima poseban značaj i za zaštitu ljudskih sloboda i prava, budući da u ovoj fazi krivičnog postupka postoji kud i kamo veća mogućnost njihove povrede nego što je to slučaj u glavnom krivičnom postupku. Imajući sve ovo u vidu, ne treba da čudi ni činjenica da danas mnogi teoretičari krivičnog procesnog prava smatraju strategiju krivične istrage novim poljem naučnog istraživanja koje se bavi "planiranjem i primenom kompleksnih mera u istraživanju, kao i kontrolom i prevencijom kriminala".¹⁹ Pojedini autori idu i dalje i zalažu se da strategija krivične istrage treba da bude još kompleksnije polje istraživanja i kao takvo da predstavlja i nezavisnu naučnu disciplinu. Obzirom na sve ovo, istraga, kao posebna faza krivičnog postupka, već duže vremena, kako u praksi tako i u teoriji, izaziva brojne dileme, nesuglasice i teškoće. Otvorena su brojna pitanja. Među njima poseban značaj imaju ona koja se tiču: organa koji treba da sprovode istragu (sud, javni tužilac- samostalno ili sa policijom) ; ovlašćenja aktivnih subjekata istrage, odnosno u kom obimu ista treba dati pojedinim subjektima istrage? Zatim, tu je i pitanje: Da li su sudski

¹⁷ Artkamp/Herrmann/Jakobs/Kruse, (2008), *Aufgabenfelder der Staatsanwaltschaft*, (str. 523), Munster, ZAP

¹⁸ Dodik, B. (2012) "Tužiteljska istraga-Iskustva Bosne i Hercegovine", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.23-43), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji

¹⁹ Vidi: Tomas F. (2009) *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, 56.Auflage, Munchen, Verlag C.H. Beck, str. 389; Lowe-Rosenberg. (1988) *Die Strafprozessordnung und das Gerichtsverfassungsgesetz*, Groskommentar, 23.Auflage, Zweiter Band (str.678), Berlin, 1988., par.160-169. ; Roxin, C. (2002) *Strafverfahrensrechth*, 22. Auflage, Munchen, Verlag C.H. Beck

organi koji sprovode istragu dovoljno stručni iz oblasti kriminalistike čije znanje u ovom postupku najviše dolazi do izražaja? Potom, kako i na koji način zaštititi slobode i prava okrivljenog lica u toku istrage? Ili, koji je od tri moguća koncepta istrage najprikladniji posmatrano sa aspekta kako njene efikasnosti tako i efikasnosti krivičnog postupka kao celine, uz istovremeno vođenje računa da to ne ide na štetu međunarodnim aktima i nacionalnim zakonodavstvom zagwarantovanih sloboda i prava subjekata istrage? i dr.²⁰ U okviru ovih, i ne samo ovih, pitanja pitanje efikasnosti istrage je jedno od njenih aktuelnijih pitanja uopšte iz razloga što je dobro poznato - nesporno da je efikasno sprovedena istraga jedan od veoma bitnih faktora efikasnosti krivičnog postupka kao celine. Jedan od bitnih preduslova za ostvarenje ovako formulisanog zadatka, a time i bitnih preduslova za uspešno delovanje subjekata istrage uopšte je i adekvatna normativna osnova za njihovo postupanje. Dobra normativna regulativa, uz ostale uslove kao što su stručnost, motivisanost, tehnička opremljenost i tome sl., garancija je profesionalnog i efikasnog rada u ovoj fazi krivičnog postupka, a time i garancija njegove zakonitosti kao celine. Zbog ovog istoj se mora posvetiti posebna pažnja. Bez adekvatne normativne osnove nema ni mogućnosti sprovođenja efikasne istrage, a time nema ni efikasnog krivičnog postupka kao celine.²¹ Upravo imajući u vidu ovakav značaj istrage kao celine ne treba da čudi ni činjenica da je ona nezaobilazna tema skoro svih iole značajnijih skupova posvećenih savremenim tendencijama u krivičnopravnoj nauci uopšte, odnosno nezaobilazna tema u radu na iole ozbiljnijim intervencijama u savremenom krivičnom procesnom zakonodavstvu, i to posebno onom koje pripada kontinentalnom pravnom sistemu²². U prilog opravdanosti ovakve jedne konstatacije govori i činjenica aktuelnosti ove problematike u krivičnoprocesnoj teoriji Srbije i radu ne reformi njenog krivičnog procesnog

²⁰ Bejatović, S. (2008), Koncept istrage i njen uticaj na efikasnost krivičnog postupka, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo, organizacija pravosuđa i efikasnost postupanja u krivičnim stvarima* (str. 25-37), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

²¹ Đurđić, V. (2008), Krivičnoprocesno zakonodavstvo kao normativna pretpostavka efikasnosti postupanja u krivičnim stvarima, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo, organizacija pravosuđa i efikasnost postupanja u krivičnim stvarima* (str. 12-24)), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.

²² Vidi: Radulović, D. (2012) "Konceptija istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Škulić, M. (2011), Osnovi kriminalističke istrage, *Revija za kriminologiju i krivično pravo* (str. 99-114), Beograd, br.2-3/2011; Đurđić, V. (2007), Konceptijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku, u: Lazin, Đ. (ur.). *"Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije"*, (str. 87-122), Beograd, Udruženje za krivično pravo Srbije

zakonodavstva. U poslednjih desetak godina skoro da je najveći broj radova - stručnih rasprava uopšte posvećen pitanjima koncepta istrage. Uz to u svim zakonodavnim intervencija ovog vremenskog perioda jedno od ključnih pitanja je upravo pitanje koncepta istrage. Jedno od najosporavanijih rešenja novog ZKP su pitanja istrage. Jedno od najdiskutabilnijih pitanja tekućeg rada na izmenama i dopunama ovog zakonskog teksta je takođe pitanje istrage. Ove nekoliko više nego nesporne činjenice same po sebi dovoljno govore o stepenu aktuelnosti pitanja istrage i u reformi krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije.

2. TUŽILAČKI KONCEPT ISTRAGE KAO BITNO OBELEŽJE PROCESA REFORME KRIVIČNOG PROCESNOG ZAKONODAVSTVA SRBIJE

Kao što je to već istaknuto, jedna od važnijih osobenosti procesa reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije je stalni proces širenja ozakonjenja formi postupanja u krivičnim stvarima koje su u funkciji stvaranja normativne efikasnosti krivičnog postupka kao celine, a jedno od rešenja te problematike, ne samo kod nas već i u uporednom krivičnom procesnom zakonodavstvu, je i tužilački koncept istrage. Polazeći od ovog u u radu na reformi krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije posebna pažnja je posvećena upravo ovom pitanju. Naime, u poslednjih nekoliko godina jedno od najaktuelnijih pitanja reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije je upravo pitanje koncepta istrage. I teorija i praksa skoro da su saglasni da od načina rešavanja ovog pitanja zavisi, u ne malom stepenu, pitanje efikasnosti ne samo istrage već i efikasnosti krivičnog postupka kao celine.²³ Obzirom na ovo, kao ključno pitanje javlja se pitanje: Koji su to razlozi koji opravdavaju napuštanje sudskog i prelazak na tužilački koncept istrage. Pitanje je aktuelno i iz razloga što je u još uvek u pozitivnom krivičnom procesnom zakonodavstvu Srbije koncept istrage sudski.²⁴ Izuzetak od ovog je istraga koja se vodi u postupcima za krivična dela organizovanog kriminala ili ratnih zločina koji se vode pred posebnim odelenjima nadležnog suda budući da se u tim

²³ Bejatović, S. (2010), Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji, u: Čolović, V. (ur.), "Pravo u zemljama regiona" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

²⁴ Vidi: Obrazloženje Predloga Zakonika o krivičnom postupku; Savezno ministarstvo pravde, Beograd, 2001.god.

postupcima primenjuje novi ZKP od 15. januara 2012. godine, a jedno od njegovih obeležja je i napuštanje sudskog koncepta istrage.²⁵

Razlozi opravdanosti napuštanja sudskog i prelaska na tužilački koncept istrage su brojni.²⁶ Među njima poseban značaj imaju sledeći:

Prvo, stvara se normativna osnova za efikasniji krivični postupak, a time i realizuje jedan od ključnih ciljeva reforme krivičnog procesnog zakonodavstva kao celine. Ispravnost ovakve konstatacije potvrđuju rezultati postignuti u komparativnom krivičnom procesnom zakonodavstvu u kojem je došlo do promene koncepta istrage napuštanjem sudskog i prelaska na tužilački koncept. Ilustracije radi navodimo samo dva primera. Prvi se tiče Nemačke koja donošenjem Zakona o reformi krivičnog procesnog prava od 9. decembra 1974. godine u cilju stvaranja normative osnove za ubrzanje krivičnog postupka prešla sa sudskog na tužilački koncept istrage. Analiza radova posvećenih ovoj problematici govori u prilog pune opravdanosti ovakog poteza nemačkog zakonodavca. U nemačkoj krivičnoprocesnoj literaturi danas je skoro nemoguće naići na zahteve za ukidanje ovog koncepta istrage odnosno za ponovno vraćanje na sudski koncept istrage²⁷. Drugi slučaj se tiče krivičnog procesnog zakonodavstva BiH koje je na prostoru bivše Jugoslavije prvo napustilo sudski i prešlo na tužilački koncept istrage i rezultati njegove primene su, ceneći prema radovima posvećenim ovoj problematici, takođe pozitivni.²⁸

Drugo, veći stepen aktivnosti javnog tužioca koji je u sudskom konceptu istrage poprilično pasivan i oslanja se uglavnom na ono što organi

²⁵ Čl. 607. ZKP iz 2011.god.

²⁶ O tome vidi: Radulović, D. (2012) "Konceptija istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A. (ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Škuljić, M. (2011), *Osnovi kriminalističke istrage, Revija za kriminologiju i krivično pravo* (str. 99-114), Beograd, br.2-3/2011; Đurđić, V. (2007), *Konceptijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazić, Đ. (ur.) "*Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije*", (str. 87-122), Beograd, Uduženje za krivično pravo Srbije; Bejatović, S. (2010), *Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji*, u: Čolović, V. (ur.), "*Pravo u zemljama regiona*" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

²⁷ Roxin, C. (2002), *Die Strafprozesrecht*, 22. Auflage, Munchen

²⁸ Vidi: Dodik, B. (2012) "*Tužiteljska istraga-Iskustva Bosne i Hercegovine*", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.23-43), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Sijerčić-Čolić, H. (2012), *Aktuelna pitanja krivičnog postupka u BiH*, u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str. 288-315), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

unutrašnjih poslova i istražni sudija prikupe i dostave mu. Ovakav njegov položaj u sudskom konceptu istrage nije u skladu sa njegovom osnovnom funkcijom-funkcijom krivičnog gonjenja učinilaca krivičnih dela. Uz to, pitanje je koliko je sudski koncept istrage u saglasnosti i sa načelom legaliteta krivičnog gonjenja koje obavezuje javnog tužioca na pokretanje i vođenje krivičnog postupka kada su ispunjeni zakonski uslovi zato, kao i u skladu sa njegovom obavezom pružanja dokaza kojima dokazuje osnovanost svog optužnog akta. Nema sumnje da ja tužilački koncept istrage neuporedivo više u saglasnosti sa osnovnim načelima funkcionisanja javnog tužioca i kao takav u funkciji je veće efikasnosti njegovog postupanja u realizaciji njegove osnovne funkcije (krivično gonjenje učinilaca krivičnih dela).

Treće, pružanje mogućnosti adekvatnijeg načina regulisanja odgovornosti za nefikasnost istrage. Kod sudskog koncepta istrage odgovornost za njenu (ne) efikasnost može bez ikakvih problema, skoro bez bilo kakvih posledica, da se prebacuje sa javnog tužioca na istražnog sudiju i organe unutrašnjih poslova i suprotno, a što itekako može da utiče na praktičnu realizaciju njenog cilja. Situacija kod tužilačkog koncepta istrage je sasvim drugačija jer njena sudbina isključivo zavisi od javnog tužioca kao njenog glavnog aktera.

Četvrto, izbegavanje mogućnosti nepotrebnog ponavljanja dokaza prisutnog u sudskom konceptu istrage. Slučaj npr. sa saslušanjem osumnjičenog i okrivljenog koje može biti i po tri puta ponovljeno (u pretkrivičnom postupku od strane organa unutrašnjih poslova, u istrazi i na glavnom pretresu)²⁹, a što se tužilačkim konceptom istrage izbegava.

Peto, po svojoj pravnoj prirodi istraga nije sudska već tužilačko policijska delatnost.

Šesto, tužilački koncept istrage u saglasnosti je i sa njenim ciljem. To je prikupljanje materijala potrebnog za podizanje optužnog akta od strane javnog tužioca, što u skladu sa načelima legaliteta, optužbe i oficelnosti treba da radi javni tužilac samostalno ili zajedno on i policija. Uz ovo, tužilački koncept istrage je u funkciji i potpunije realizacije osnovnih načela krivičnog procesnog prava. (Pre svega načela neposrednosti budući da se kod ovog koncepta istrage na glavnom pretresu moraju po pravili izvesti skoro svi dokazi. Mogućnost čitanja dokaza iz tužilačke istrage na glavnom pretresu je više nego izuzetna, što nije slučaj kod sudskog koncepta istrage).

²⁹ Bejatović, S. (2009), Izmene i dopune ZKP i pojednostavljene forme postupanja u krivičnim stvarima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 2/2009 (str.21-40), Beograd

Pored iznesenog u prilog tužilačkog koncepta istrane govore i drugi argumenti. Npr. na taj način se vrši usaglašavanje krivičnog procesnog zakonodavstva jedne države sa savremenim komparativnim krivičnoprocesnim zakonodavstvom i međunarodnim krivičnim pravom u kojem je tužilački koncept istrage dominantan³⁰, što se takođe mora uzeti u obzir uradu na izradi ovakvog jenog zakonskog teksta.³¹

U sklopu iznesenog bilo bi pogrešno zaključiti da se tužilačkom konceptu istrage nemogu staviti nikakve primdobe. Nasuprot i one su prisutne i o njima se mora voditi računa. One takođe moraju biti uzeti u obzir iz razloga što odluka o ovom pitanju mora da bude zasnovana ne na prostim željama i utiscima već na argumentima a do njih se može doći samo istovremenom analizom razloga i za i protiv ovog koncepta istrage. Međutim, kada je reč o razlozima protiv tužilačkog koncepta istraga čini se da oni samo na prvi pogled mogu staviti pod znak pitanja opravdanost ovakve jedne ideje.³²

Imajući u vidu razloge koji nesumljivo govore u prilog tužilačkog koncepta istrage kao i stavova stručne javnosti koji su uglavnom u prilog tužilačkog koncepta istrage u ne malom broju krivičnoprocesnih zakonodavstva sve je prisutnije rešenje koje ide u pravcu napuštanja sudskog i prelaska na tužilački koncept istrage. Ako se ovaj trend posmatra sa aspekta država koje su nastale na prostoru bivše Jugoslavije onda se može konstatovati da njihova krivičnoprocesna zakonodavstva uglavnom slede ovaj trend. Već danas se može konstatovati da ja prelazak sa sudskog na tužilački koncept istrage najvažnija novina skoro svih krivičnoprocesnih zakona ovih država. Ilustracije

³⁰ Škuljić, M. (2005) *Međunarodni krivični sud* (str. 356) Beograd, Dosije

³¹ O drugim argumentima u prilog tužilačkog koncepta istrage vidi: Radulović, D. (2012) "Konceptija istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Škuljić, M. (2011), *Osnovi kriminalističke istrage, Revija za kriminologiju i krivično pravo* (str. 99-114), Beograd, br.2-3/2011; Đurđić, V. (2007), *Konceptijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazin, Đ. (ur.) "*Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije*", (str. 87-122), Beograd, Uduženje za krivično pravo Srbije; Bejatović, S. (2010), *Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji*, u: Čolović, V. (ur.), "*Pravo u zemljama regiona*" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

³² Među argumentima koji se ističu protiv tužilačkog koncepta istrage posebno se ističu sledeći: Atak na međunarodnim aktima i nacionalnim zakonodavstvom zagantovane slobode i prava građana (Opasnost od zloupotreba ovlašćenja; Koncetracija viša funkcija u rukama tužioca.; Kadrovski i tehnički potencijal policije i javnog tužilaštva; Nespremnost prakse (O tome vidi: Bejatović, S. (2010), *Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji*, u: Čolović, V. (ur.), "*Pravo u zemljama regiona*" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

radi dovoljni je istaći činjenicu da je ovaj koncept istrage već normiran u svim krivičnoprocesnim zakonima BiH³³, Hrvatske,³⁴ Crne Gore³⁵ i Makedonije.³⁶ Međutim, kao što je to slučaj i uopšte kada je reč i o ovoj problematici u zakonodavstvima ovih država nema jedinstvenog pristupa u normativnoj razradi iste. Skoro da je jedino jedinstven stav o kriminalno-političkoj neophodnosti napuštanja sudskog i prelaska na tužilački, odnosno tužilačko-policijski koncept istrage. Razlike se javljaju po nizu drugih pitanja, a međunjima poseban značaj imaju pitanja koja se tiču: organa koji treba da sprovode istragu (da li to treba da bude samo javni tužilac, ili javni tužilac i policija, odnosno i okrivljeni i njegov branilac?); Zatim, ovlašćenja aktivnih subjekata istrage, odnosno u kom obimu ista treba dati pojedinim subjektima istrage u slučaju kada se kao njeni aktivni subjekat pojavljuje i javni tužilac i policija? Potom, kako i na koji način zaštititi slobode i prava okrivljenog lica u toku istrage? Ili, pitanje dokazne vrednosti pojedinih istražnih radnji. Zatim, procesni položaj oštećenog u ovoj fazi postupka. Na kraju, tu je i pitanje da li istragu normirati kao jedinstvenu fazu postupka ili ne, kao i pitanje instrumenata kojima se obezbeđuje efikasnost istrage uz istovremeno vođenje računa o njenom cilju³⁷.

3. NOVI ZKP RS I KONCEPT ISTRAGE

Jedna od važnijih osobenosti koje je doneo proces reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije je napuštanje sudskog i prelazak na tužilački koncept istrage. No, za razliku od najvećeg broja drugih novina koje je doneo dosadašnji proces reforme tužilački koncept istrage je najnovija osobenost reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije duge preko deset godine. Kao takva ozakonjena je tek donošenjem ZKP

³³ Dodik, B. (2012) "Tužiteljska istraga-Iskustva Bosne i Hercegovine", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.23-43), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Sijerčić-Čolić, H. (2012), *Aktuelna pitanja krivičnog postupka u BiH*, u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str. 288-315), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

³⁴ "Narodne novine", br. 152/08 i 76/09

³⁵ Radulović, D. (2009), *Komentar Zakonika o krivičnom postupku Crne Gore* (str. 335), Podgorica

³⁶ Matovski, N. (2010), *Principi pravičnog postupka u kodifikacijama evropskih država*, u: Đurđić, V. (ur.) *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava* (str. 38-47), Niš, Pravni fakultet u Nišu, Niš

³⁷ O ovome detaljnije vidi: Đurđić, V. (2007), *Koncepcijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazić, Đ. (ur.) *"Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije"*, (str. 87-122), Beograd, Uduženje za krivično pravo Srbije

iz 2011. godine³⁸. Istina tužilački koncept istrage bio je i obeležje i ZKP iz 2006. godine.³⁹ Međutim obzirom na njegovu sudbinu on kao takav nije praktično primenjen uopšte.

Osnovne karakteristike novog koncepta istrage prema ZKP iz 2011. god. ogledaju se u sledećem:

1. Istraga se pokreće naredbom nadležnog javnog tužioca. Naredba se donosi pre ili neposredno posle prve dokazne radnje koju su preduzeli javni tužilac ili policija u predistražnom postupku, a najkasnije u roku od trideset dana od dana kada je javni tužilac obavešten o prvoj dokaznoj radnji koju je policija preduzela (čl. 296. st.1 i 2. ZKP). Naredba o sprovođenju istrage se dostavlja osumnjičenom i njegovom braniocu, ako ga ima, zajedno sa obaveštenjem o prvoj dokaznoj radnji kojoj mogu prisustvovati, a o pokretanju istrage javni tužilac obaveštava i oštećenog i poučava ga o pravima iz člana 50. st.1. ZKP (čl. 297.st.1- 3. ZKP).

2. Mogućnost pokretanja istrage dozvoljena je i protiv nepoznatog učinioca.

3. Za pokretanje istrage dovoljan je najniži stepen sumnje – osnov sumnje, tj. isti onaj stepen sumnje koji se traži i za postupanje policije u predistražnom postupku.

4. Istrazi prethodi delatnost određenih subjekata predistražnog postupka (ranije pretkrivični postupak). Predistražnim postupkom rukovodi javni tužilac koji je ovlašćen da preduzima radnje radi gonjenja učinilaca krivičnih dela, s tim što te radnje može poveriti i policiji, koja je dužna da poverene radnje izvrši i o tome obavijesti javnog tužioca (čl. 285. ZKP). Pored ovih radnji, policija može da u predistražnom postupku preduzima i dokazne radnje i dokazi pribavljeni tim radnjama, ako su sprovedene po zakonu, mogu biti korišćeni u daljem toku krivičnog postupka (čl. 287 st. 2 ZKP)⁴⁰.

5. Jedno od najdiskutabilnih rešenja ove faze postupka u novom ZKP je njegov čl. 301. st. 1. ZKP po kojem osumnjičeni i njegov branilac mogu

³⁸ Ilić, G. (2011), Krivično procesno zakonodavstvo Republike Srbije i standardi Evropske unije, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo Srbije i standardi Evropske unije* (str. 334-56), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

³⁹ Škulić, M.(2007), Komentar Zakonika o krivičnom postupku, (str. 838-898), Beograd, JP "Službeni glasnik"

⁴⁰ U vezi sa ovakvom sadržinom ove odredbe postavlja se pitanje: Šta se podrazumeva pod terminima "u daljem toku postupka"? Da li se pod tim misli na postupak do donošenja naredbe o sprovođenju istrage ili pak na postupak podizanja optužnice, odnosno i na postupak donošenja presude.

samostalno prikupljati dokaze i materijal u korist odbrane.⁴¹ U cilju ostvarivanja ovog ovlašćenja osumnjičeni i njegov branilac imaju pravo: da razgovaraju sa licem koje im može pružiti podatke (uz pristanak tog lica); da ulaze u privatne prostorije ili prostorije koje nisu otvorene za javnost, u stan ili prostorije povezane sa stanom (uz pristanak njihovog držaoca) i da od fizičkog ili pravnog lica preuzmu predmete i isprave i pribave obaveštenja kojima ono raspolaže, uz njegovu saglasnost.

6. Iako je istraga u načelu tužilačka, može da dođe do uključivanja policije u izvršenje pojedinih dokaznih radnji, pod uslovom da joj to javni tužilac poveri (čl. 299. st. 4. ZKP).

7. Pored policije u istragu može da se uključi i sudija za prethodni postupak ukoliko javni tužilac odbije predlog osumnjičenog i njegovog branioca za preduzimanje dokazne radnje ili ako o predlogu ne odluči u roku od osam dana od dana podnošenja predloga. U tom slučaju osumnjičeni i njegov branilac mogu podneti predlog sudiji za prethodni postupak i ako predlog usvoji, sudija za prethodni postupak nalaže javnom tužiocu da preduzme dokaznu radnju u korist odbrane i određuje mu rok zato (čl. 302. ZKP).

8. Novi ZKP Srbije, slično ne malom broju drugih zakonodavstava koja su prihvatila koncept tužilačke istrage (BiH, Hrvatske, Crne Gore), dozvoljava mogućnost da se u određenim slučajevima za preduzimanje određenih dokaznih radnji uključi i sud. Međutim, prema ZKP Srbije uključivanje sudije za prethodni postupak u istragu različito je u odnosu na ova druga zakonodavstva⁴² u smislu što on sam ne preduzima dokaznu radnju, nego nalaže javnom tužiocu da preduzme dokaznu radnju (čl. 302. st.1-3. ZKP). Shodno ovakvom rešenju može se zaljučiti da javnom tužiocu kao rukovodiocu ne samo predistražnog postupka, nego i istrage neko drugi (sud) nalaže da preduzme dokaznu radnju i to u korist odbrane. Rešenje više nego diskutabilno⁴³.

⁴¹ Ovakvo jedno rešenje poslužilo je pojedinim autorima za konstataciju da je ovde reč ne o tužilačkoj već o "paralelnoj istrazi." (Vidi: Škulić, M. –Ilić, G. (2012), *Reforma u stilu "Jedan korak napred-dva koraka nazad"* (str.47-50), Beograd, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije

⁴² Tako npr. po zakonodavstvu BiH, Hrvatske i Crne Gore sud se uključuje radi tzv. sudskog obezbeđenja dokaza u slučaju kada postoji opasnost da se neki dokaz neće moći ponoviti na glavnom pretresu, zbog toga što različit kredibilitet imaju dokazi izvedeni u istrazi od strane tužioca i od strane suda. Dokazi izvedeni u istrazi od strane nesudskog organa ponovo se izvode na glavnom pretresu shodno načelu neposrednosti.

⁴³ Radulović, D. (2012) "Koncept istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog*

Iznesena i ne samo iznesena rešenja predmet su ne male kritike stručne javnosti Srbije. Među njima poseban značaj imaju sledeće:

1. Jedan od opšteprihvaćenih stavova kako teorije tako i prakse kada je reč o pokretanju krivičnog postupka, je i stav da on mora biti uslovljen ispunjenjem materijalnog uslova konkretizovanog u postojanju činjenica i okolnosti konkretnog krivičnog događaja koje osnovano upućuju na zaključak, ukazuju na to da je određeno-konkretno lice izvršilac krivičnog dela koje mu se stavlja na teret – tj. postojanjem osnovane, a ne samo osnova sumnje. Pokretanje i vođenje krivičnog postupka ne može se zasnivati na pretpostavkama. Mora biti zasnivano na stvarnim – konkretnim podacima. Pitanje je: Da li je samo na osnovu osnova sume (kao što je to slučaj sada) ili i samo na osnovu indicija moguće pokretanje krivičnog postupka obzirom na sve njegove implikacije? Naše je, i ne samo naše⁴⁴, mišljenje da ne. Ako se ovom doda i činjenica da se u smislu odredbe čl. 7. tač.1. krivični postupak smatra pokrenutim donošenjem naredbe o sprovođenju istrage pitanje postaje još aktuelnije, odnosno izneseni stav još opravdaniji.

2. Shodno čl. 295. st.1.tač.2. mogućnost pokretanja istrage postoji i protiv "nepoznatog učinica kada postoje osnovi sumnje da je učinjeno krivičnodelo". I ovo rešenje je, čini se više nego opravdano, izloženo kritici. Ono kao takvo ne samo da nema opravdanja, već je i u direktnoj suprotnosti sa ne malim brojem opšteprihvaćenih rešenja u krivičnom materijalnom i procesnom zakonodavstvu Tako, na primjer, u suprotnosti je sa odredbom čl. 14. st. 1 i 2. KZRS iz koje jasno proizlazi da "nema krivičnog dela bez krivice", a pitanje krivice moguće je posmatrati samo u kontekstu konkretnog, a ne nekog nepoznatog lica.⁴⁵ Ili, opravdano se mora postaviti i pitanje odnosa ove odredbe sa čl. 286. st.1. Zakonika u kojoj je, sasvim ispravno, propisano postupanje policije u tzv.

prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji; Škulić, M. (2011), *Osnovi kriminalističke istrage, Revija za kriminologiju i krivično pravo* (str. 99-114), Beograd, br.2-3/2011; Đurđić, V. (2007), *Koncepcijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazin, Đ. (ur.) "*Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije*", (str. 87-122), Beograd, Uduženje za krivično pravo Srbije; Bejatović, S. (2010), *Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji*, u: Čolović, V. (ur.), "*Pravo u zemljama regiona*" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo

⁴⁴ Vidi: Škulić, M. –Ilić, G. (2012), *Reforma u stilu "Jedan korak napred-dva koraka nazad"* (str.47-50), Beograd, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije

⁴⁵ Brkić, S. (2010), *Kritički osvrt na prvu glavu radne verzije Nacrta ZKP Srbije od 14. septembra 2010. god.*, *Revija za kriminologiju i krivično pravo* br. 2/2010 (str. 71-95)

predistražnom postupku koji obuhvata i slučajeve „Kada postoje osnovi sumnje da je izvršeno krivično delo za koje se godini po službenoj dužnosti”, a učinilac krivičnog dela je nepoznat” i sl..

3. U st. 1. čl. 301. Zakonika propisano je „Osumnjičeni i njegov branilac mogu samostalno prikupljati dokaze u korist odbrane.” U vezi sa ovako datim rešenjem postavljaju se tri pitanja. Prvo, da li se na ovaj način u našem krivičnom procesnom zakonodavstvu uvodi ne tužilački model istrage, već paralelna istraga? Da li na ovakav jedan način položaj lica protiv kojeg se sprovodi istraga zavisi od njegovog materijalnog statusa, odnosno da li se na ovakav jedan način pravi razlika među licima protiv kojih se sprovodi istraga prema kriterijumu njihovog imovnog stanja? Zatim tu je i pitanje: Da li su dokazi koje prikupe osumnjičeni i njegov branilac u funkciji zadatka istrage iz st. 2. čl. 295. Zakonika, a time i u skladu sa osnovnim razlogom prelaska sa sudskog na tužilački koncept istrage (njena efikasnost)? U tužilačkom konceptu istrage moraju da budu predviđeni mehanizami obezbeđenja prikupljanja dokaza kako na štetu, tako i u korist lica protiv kojeg se sprovodi istraga na način koji će biti u skladu sa njenim zadatkom i njenom efikasnošću, što u konkretnom nije slučaj.

4. U tužilačkom konceptu istrage osnovna – glavna funkcija sudije za istragu mora da bude odlučivanje o pitanjima vezanim za slobode i prava okrivljenog i drugih subjekata istrage. Preduzimanje pojedinih istražnih radnji od strane suda treba da bude samo izuzetna mogućnost, samo onda kada se opravdano pretpostavlja da se ta radnja neće moći ponoviti na glavnom pretresu ili da bi njeno izvođenje bilo skopčano sa velikim teškoćama, a uz to neophodno je da je ona bitna (neophodna) za pravilno rešenje konkretne krivične stvari shvaćene u smislu donošenja sudske odluke o istoj. Jednom rečju, radnje dokazivanja koje se preduzimaju od strane suda u ovom postupku ne bi smele da budu u funkciji ostvarivanja osnovnog zadatka istrage. Ne bi smele da budu u funkciji donošenja odluke javnog tužioca o podizanju optužnice ili obustavi postupka, što je slučaj u konkretnom;

5. Jedna od neizostavnih osobenosti tužilačkog koncepta istrage treba da bude i takav položaj oštećenog koji će mu omogućiti realizaciju njegovih osnovnih prava koja se javljaju kao posledica krivičnog dela povodom kojeg se vodi istraga. Iole ozbiljnija analiza relevantnih odredaba Zakonika po ovom pitanju pokazuje da ova osobenost tužilačkog koncepta istrage nije ispoštovana. Čl. 297. st. 3. Zakonika kao jedina odredba po ovom pitanju daleko je od željenog. On samo obavezuje javnog tužioca da obavesti oštećenog o pokretanju istrage i da mu da pouku o pravima koja mu pripadaju u smislu čl. 50. st.1. Zakonika i ništa više.

Obzirom na prednje izneseno postavlja se kao ključno pitanje: Kako normativno razraditi tužilački koncept istrage da bi on bio u funkciji ostvarivanja cilja koji se očekuje od njega, a to je efikasnost uz puno poštovanje međunarodnim aktima i nacionalnim zakonodavstvom zagwarantovanih sloboda i prava okrivljenog i drugih učesnika istražnog postupka? Ovo pitanje je posebno aktuelno u sadašnjem trenutku reforme ZKP RS. Ovo iz razloga što je u toku rad na izmenama ovog zakonskog teksta, a u okviru toga rada najzobiljnije se mora postaviti i ovako formulisano pitanje. Postizanje ovako postavljenog cilja moguće je pod uslovom da je tužilački koncept istrage normativno razrađen uz puno poštovanje sledećih principa. To su: Javni tužilac kao jedini ovlašćeni subjekat pokretanja istražnog postupka; Osnovana sumnja kao materijalni uslov pokretanja istrage; Preciziranje uslova pod kojima policija može da se pojavi u svojstvu aktivnog subjekta istrage, kao i vrste istražnih radnji koje ona može preduzeti u takvom svojstvu; Predviđanje konkretnih mehanizama koji obezbeđuju adekvatnu saradnju javnog tužioca i policije u istrazi; Tačno i precizno propisivanje uslova pod kojim i kod kojih dokaznih radnji kao aktivni subjekat njihovog preduzimanja može da se pojavi sudija za istragu;⁴⁶ Predviđanje instrumenata za zakonito i efikasno sprovođenje istrage kao i načina postupanja javnog tužioca nakon okončanja istrage i posledica nepridržavanja tako predviđenih normi ; Zaštita osnovnih prava oštećenog lica koja proizilaze iz krivičnog dela za koje se sprovodi istraga; Predviđanje mehanizama obezbeđenja prikupljanja dokaza kako na štetu tako i u korist lica protiv kojeg se sprovodi istraga.⁴⁷

Obzirom na izneseno sasvim je opravdano što je koncept istrage još jednom (i u tekućem radu na izmenama i dopunama novog ZKP) ponovo centralno pitanje. Najbolji dokaz opravdanosti ovakve konstatacije su predložene

⁴⁶ U tužilačkom konceptu istrage osnovna - glavna funkcija sudije za istragu mora da bude odlučivanje o pitanjima vezanim za slobode i prava okrivljenog i drugih subjekata istrage. Preduzimanje pojedinih istražnih radnji od strane suda treba da bude samo izuzetna mogućnost, samo onda kada se opravdano pretpostavlja da se ta radnja neće moći ponoviti na glavnom pretresu ili da bi njeno izvođenje bilo skopčano sa velikim teškoćama, a uz to neophodno ja da je ona i veoma bitna za pravilno rešenje konkretne krivične stvari shvaćene u smislu donošenja sudske odluke o istoj. Jednom rečju, radnje dokazivanja koje se preduzimaju od strane suda u ovom postupku ne bi smele da budu u funkciji ostvarivanja osnovnog zadatka istrage.

⁴⁷ O tome detaljnije vidi: Bejatović, S. (2008), Koncept istrage i njen uticaj na efikasnost postupanja u krivičnim stvarima, u Bejatović, S. u (ur.) *Krivično zakonodavstvo, organizacija pravosuđa i efikasnost postupanja u krivičnim stvartima* (str. 108-133), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

⁴⁷ Vidi: Radulović, D. (2012), Dosadašnja primjena novog ZKP Crne Gore u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str. 264-275), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu

novine u Nacrtu Zakona o izmenama i dopunama ZKP iz novembra meseca ove godine. Brojne su novine koje se predlažu ovim zakonskim tekstom kada je reč o istrazi i čini se da su iste na liniji zalaganja većinskog dela naše, i ne samo naše, stručne javnosti kada je reč o normativnoj razradi tužilačkog koncepta istrage. Njihova zajednička karakteristika je da se napušta koncept tzv. paralelne istrage i uvodi tužilački koncept istrage. Među ne malim brojem novina posebno se ističu sledeće:

- Istraga se pokreće rešenjem javnog tužioca protiv određenog lica (znači poznatog a ne kao sada i nepoznatog) za koje postoji osnovana (a ne kao sada samo osnovi) sumnja da je učinilo krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti i u njoj se prikupljaju dokazi i podaci potrebni za donošenje odluke o podizanju optužnice ili o obustavi istrage i dokazi za koje postoji opasnost da se neće moći ponoviti na glavnom pretresu ili bi njihovo izvođenje bilo otežano.

- Pre donošenja rešenja o sprovođenju istrage javni tužilac je obavezan da sasluša osumnjičenog, osim ako ga već u predistražnom postupku nije saslušao u skladu sa odredbama o saslušanju okrivljenog ili ako postoji opasnost od odlaganja.

- Umesto naredbom istrage se pokreće rešenjem koje se može pobijati. Rešenje o sprovođenju istrage dostavlja se, bez odlaganja, okrivljenom i njegovom braniocu, sa poukom o pravu na žalbu i protiv istog okrivljeni i njegov branilac mogu izjaviti žalbu sudiji za prethodni postupak u roku od tri dana od dana dostavljanja rešenja. Na ovakav način štiti se okrivljeni od eventualnog neosnovanog pokretanja istražnog postupka, odnosno daje mu se mogućnost zahtevanja kontrole odluke javnog tužioca o pokretanju istrage, što je garant da do pokretanja istrage može da dođe samo u slučajevima kada su ispunjeni zato propisani uslovi.

- Jedan od mogućih izuzetno uznačajnih subjekata istrage je i sudija za pretdni postupak s tim da je njegov procesni položaj znatno izmenjen. Jedno od njegovih, od više predviđenih, ovlašćenja je i odlučivanje po eventualno izjavljenoj žalbi na rešenje o sprovođenju istrage. U postupku odlučivanja po izjavljenoj žalbi on donosi rešenje da nema mesta sprovođenju istrage ako utvrdi: Da delo koje je predmet istrage nije krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti, a nema uslova za primenu mera bezbednosti; Da je krivično gonjenje zastarelo ili je delo obuhvaćeno amnestijom ili pomilovanjem ili postoje druge okolnosti koje trajno isključuju krivično gonjenje; Da ne postoji osnovana sumnja da je okrivljeni učinio krivično delo koje mu se stavlja na teret. U slučajevima

kada nađe da nema ovih razloga sudija za prethodni postupak donosi rešenje kojim odbija žalbu kao neosnovanu.

- Istragu sprovodi nadležni javni tužilac s tim da može da dođe do poveravanja preduzimanja pojedinih dokaznih radnji i drugom organu (npr. javnom tužiocu koji postupa pred sudom na čijem području treba preduzeti tu-t e radnje, a ako je za područje više sudova određen jedan sud za pružanje pravne pomoći - javnom tužiocu koji postupa pred tim sudom).

- Obezbeđenje dokaza za glavni pretres. U cilju obezbeđenja dokaza za glavnim pretres stranke i branilac mogu predložiti sudiji za prethodni postupak da ispita određenog svedoka, ako je verovatno da on zbog bolesti, starosti ili drugih važnih razloga neće moći da bude ispitan na glavnom pretresu. Ako se sudija za prethodni postupak ne složi sa predlogom zatražiće da o tome donese odluku vanraspravno veće suda. U slučaju prihvatanja predloga sudija za prethodni postupak će o vremenu i mestu ispitivanja svedoka obavestiti javnog tužioca, okrivljenog, branioca i oštećenog uz upozorenje da će se radnja preduzeti i u njihovom odsustvu. Posmatrano u ovom kontestu pažnju zaslužuje i mogućnost da rezultati preduzete radnje (npr. zapisnik o iskazu ispitanog lica u istrazi od strane javnog tužioca) takođe, pod određenim uslovima, mogu biti upotrtebljeni kao dokaz na glavnom pretresu.

- Drugačiji način obezbeđenje izvođenja dokaza u korist okrivljenog. Ako okrivljeni i njegov branilac smatra da je potrebno preduzeti određenu dokaznu radnju u istrazi u korist okrivljenog, predložiće javnom tužiocu da je preduzme. Ako javni tužilac odbije predlog za preduzimanje određene dokazne radnje ili o predlogu ne odluči u roku od tri dana od dana podnošenja predloga, okrivljeni i njegov branilac mogu predložiti sudiji za prethodni postupak da preduzme dokaznu radnju. O predlogu sudija za prethodni postupak donosi odluku u roku od tri dana. Kada sudija za prethodni postupak usvoji predlog iz stav 2. ovog člana, preduzeće predloženu dokaznu radnju i o tome, uz dostavljanje zapisnika i drugih materijala o sprovedenoj dokaznoj radnji, obavestiti javnog tužioca. Na ovaj način obezbeđuje se pribavljanje dokaza kako u korist tako i na štetu okrivljenog lica a time i pribavljanje dokaza koji su u funkciji cilja istrage, a da to nije u zavisnosti npr. od imovnog stanja okrivljenog lica kao što je to slučaj sada.

- Propisivanje načina završetka istrage. Istraga se završava donošenjem službena beleške od strane njenog glavnog aktera - javnog tužioca. Javni tužilac završava istragu kada nađe da je stanje stvari u istrazi dovoljno

razjašnjeno i o tome sačinjava službenu belešku. O završetku istrage obavestava okrivljenog i njegovog branioca, ako ga ima, i oštećenog⁴⁸.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jedno od obeležja reformi ne malog broja krivičnoprocesnih zakonodavstava koja pripadaju kontinentalnom pravnom sistemu u poslednjih nekoliko decenija je napuštanje sudskog i prelazak na tužilački koncept istrage. Ovakav trend je opravdan pre svega obzirom na razloge koji nesumljivo govore u prilog tužilačkog koncepta istrage (Stvaranje normativne osnove za efikasniji krivični postupak; Veći stepen saglasnosti sa osnovnim načelima funkcionisanja javnog tužioca; Pružanje mogućnosti adekvatnijeg načina regulisanja odgovornosti za nefikasnost istrage; Saglasnost sa njenom pravnom prirodom i sa njenim ciljem; Potpunija realizacija osnovnih načela krivičnog procesnog prava - pre svega načela neposrednosti i dr.). Međutim, bilo bi sasvim pogrešno zaključiti da je tužilački koncept istrage bezrezervno u prednosti nad njenim sudskim konceptom. Nasuprot. On je u funkciji koja se od njega očekuje samo pod uslovom da je normiran na određenim načelima (Preciziranje uslova pod kojima policija može da se pojavi u svojstvu aktivnog subjekta istrage, kao i vrste istražnih radnji koje ona može preduzeti u takvom svojstvu; Predviđanje konkretnih mehanizama koji obezbeđuju adekvatnu saradnju javnog tužioca i policije u istrazi; Tačno i precizno propisivanje uslova pod kojim i kod kojih dokaznih radnji kao aktivni subjekat njihovog preduzimanja može da se pojavi sudija za istragu; Predviđanje instrumenata za zakonito i efikasno sprovođenje istrage kao i načina postupanja javnog tužioca nakon okončanja istrage i posledica nepridržavanja tako predviđenih normi ; Zaštita osnovnih prava oštećenog lica koja proizilaze iz krivičnog dela za koje se sprovodi istraga; Predviđanje mehanizama obezbeđenja prikupljanja dokaza kako na štetu tako i u korist lica protiv kojeg se sprovodi istraga).

Imajući u vidu iznesene razloge jedna od važnijih osobenosti koje je doneo proces reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije je napuštanje sudskog i prelazak na tužilački koncept istrage. No, za razliku od najvećeg broja drugih novina koje je doneo dosadašnji proces reforme tužilački koncept istrage je najnovija osobenost reforme krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije duge preko deset godine. Kao takva ozakonjena je tek donošenjem ZKP iz 2011. godine. Međutim njegova

⁴⁸ Vidi: Čl. 108-120. Nacrta Zakona o izmenama i dopunama ZKP iz 2011. god.

normativna razrada u ovom zakonskom tekstu predmet je ne male kritike stručne javnosti Srbije, kritike čiji su rezultat značajne promene u ovim njegovim normama u Radnoj verziji Zakona o izmenama ZKP koja je odnedavno dostupna stručnoj javnosti Srbije.

LITERATURA

- (1) Artkamper/Herrmann/Jakobs/Kruse, (2008). *Aufgabenfelder der Staatsanwaltschaft*, (str. 523), Munster, ZAP
- (2) Bejatović, S. (2008). Koncept istrage i njen uticaj na efikasnost krivičnog postupka, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo, organizacija pravosuđa i efikasnost postupanja u krivičnim stvarima* (str.25-37), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu
- (3) Bejatović, S. (2010). Tužilački koncept istrage kao jedno od obeležja savremenog krivičnog procesnog zakonodavstva u zemljama bivše SFRJ i Srbiji, u: Čolović, V. (ur.), "Pravo u zemljama regiona" (str. 242-265), Beograd, Institut za uporedno pravo
- (4) Bejatović, S. (2012). Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije i institut sporazumevanja javnog tužioca i okrivljenog, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, (str.203-222), Zenica, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici
- (5) Brkić, S. (2010). Kritički osvrt na prvu glavu radne verzije Nacrta ZKP Srbije od 14. septembra 2010. god., *Revija za kriminologiju i krivično pravo* br. 2/2010 (str. 71-95)
- (6) Dodik, B. (2012). "Tužiteljska istraga - Iskustva Bosne i Hercegovine", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.23-43), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji
- (7) Đurđić, V. (2007). *Koncepcijska doslednost tužilačke istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazin, Đ. (ur.)."Primena novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije", (str. 87-122), Beograd, Udruženje za krivično pravo Srbije
- (8) Đurđić, V. (2008). Krivičnoprocesno zakonodavstvo kao normativna pretpostavka efikasnosti postupanja u krivičnim stvarima, u: Bejatović, S. (ur.), *Krivično zakonodavstvo, organizacija pravosuđa i efikasnost postupanja u krivičnim stvarima* (str. 12-24)), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu
- (9) Đurđić, V. (2012). Izgradnja novog modela krivičnog postupka Srbije na redefinisanim načelima krivičnog postupka, u: Bejatović, S. (ur.)

- Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str.71-87), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praks
- (10) Đurđić, V. (ur.) *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog oprava* (str. 38-47), Niš, Pravni fakultet u Nišu, Niš
- (11) Grubač, M. (2006). *Kritika "Novog" Zakonika o krivičnom postupku, Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 2, (str. 3-21)
- (12) Ilić, G. (2005). "Položaj i uloga policije u pretkrivičnom i prethodnom krivičnom postupku u francuskom krivičnom procesnom zakonodavstvu", u: Mudrić, R (ur.) *Policija i pretkrivični i prethodni krivični postupak*, (str. 291-320), Zemun, Viša škola unutrašnjih poslova
- (13) Ilić, G. (2010). "Krivično procesno zakonodavstvo Republike Srbije i standardi Evropske unije" u: Bejatović, S. (ur.) *Krivično zakonodavstvo i standardi Evropske unije* (str.34-56), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu
- (14) Lazin, Đ. (2007). *Zaštita ljudskih sloboda i prava prema novom Zakoniku o krivičnom postupku*, u: Lazin, Đ. (ur.) *Primena Novog Zakonika o krivičnom postupku* (str. 31-42), Beograd, Udruženje za krivično pravo Srbije
- (15) Löffler, J., (2010). *Die Absprache in Strafprozess*, Tübingen
- (16) Lowe-Rosenberg. (1988). *Die Strafprozessordnung und das Gerichtsverfassungsgesetz*, Groskommentar, 23.Auflage, Zweiter Band (str.678), Berlin
- (17) Lutz Meyer-Gossner (2003). *Strafprozessordnung*, 46. Auflage, (str. 276), München, Verlag C.H. Beck
- (18) Matovski, N. (2010). *Principi pravičnog postupka u kodifikacijama evropskih država*, u: Đurđić, V. (ur.) *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava* (str. 38-47), Niš, Pravni fakultet u Nišu
- (19) Radulović, D, (2009). *Komentar Zakonika o krivičnom postupku Crne Gore* (str. 335), Podgorica
- (20) Radulović, D. (2012) "Konceptija istrage u krivičnom postupku u svetlu novog krivičnog procesnog zakonodavstva", u: Petrović, A.(ur.) *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva* (str.11-23), Beograd, OEBS- Misija u Srbiji
- (21) Radulović, D. (2012). *Dosadašnja primjena novog ZKP Crne Gore* u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str. 264-275), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu
- (22) Roxin, C. (2002). *Strafverfahrensrecht*, 22.Auflage, München, Verlag C.H. Beck

- (23) Sijerčić-Čolić, H. (2012). Aktuelna pitanja krivičnog postupka u BiH, u: Bejatović, S. (ur.) *Aktuelna pitanja krivičnog zakonodavstva* (str. 288-315), Beograd, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu
- (24) Škulić, M. (2005). *Međunarodni krivični sud* (str. 356) Beograd, Dosije
- (25) Škulić, M. (2011). Osnovi kriminalističke istrage, *Revija za kriminologiju i krivično pravo* (str. 99-114), br.2-3/2011
- (26) Škulić, M. –Ilić, G. (2012). Reforma u stilu "Jedan korak napred-dva koraka nazad" (str.47-50), Beograd, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije
- (27) Škulić, M.(2007). Komentar Zakonika o krivičnom postupku (str. 1482), Beograd, JP "Službeni glasnik"
- (28) Tomas F. (2009). *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, 56.Auflage, Munchen, Verlag C.H. Beck, str. 389

CONCEPT OF INVESTIGATION AND REFORM OF SERBIAN CRIMINAL PROCEDURAL LAW

The topic of this article is a critical analysis of professional issues in the investigation of the concept of reform of the criminal procedure legislation in Serbia which is still ongoing. Underlying issues have been analyzed from three aspects. First, general comments about the investigation and its relevance to criminal proceedings are provided and within those the issues for a long period of criminal procedure discussed in theory and practice are specifically emphasized. For example, there is a case to investigate the relationship between the concept and its effectiveness and thus the efficiency of the process as a whole.

The second aspect of analyzed issues consist of questions related to the concept of prosecutorial investigation as an essential feature of the process of reform of the criminal procedure legislation in Serbia, where arguments of prosecutorial justification of the concept of judicial investigation have primarily been analyzed along with the principles by which a legislator should be guided in the standardization of the prosecutorial concept of investigation. Finally, the third – and the key aspect consists of the issues related to review of normative elaboration of the concept of prosecutorial investigation into the new RS CPC and the draft Law on Amendments to the legal text available to Serbian expert public, and not just Serbian. The main conclusion of expert critical analysis of this group of questions that are still in the draft of the Law on Amendments to the CPC concept of prosecutorial investigation in Serbia develops in a way that is consistent with the efforts of the majority of experts in Serbia and not only Serbia.

*Zbornik IKSI, 2/2012 – D. Čvorović, O. Lajić
„Koncept istrage i reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije”,
(str. 215-237)*

*KEY WORDS: Criminal Procedure Code / the concept of
prosecutorial investigation / the public prosecutor / the defendant /
a reasonable doubt / the judge for preliminary proceedings / the
police*

POSREDNA VIKTIMIZACIJA DECE KAO FAKTOR RIZIKA NASILNOG KRIMINALNOG PONAŠANJA U ODRASLOM DOBU*

Ljiljana Stevković*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Posredna nasilna viktimizacija dece gotovo podjednako kao i nesporedna predstavlja faktor rizika nasilnog ponašanja viktimiziranog deteta u odrasloj dobi. Odnos između iskustva nasilne viktimizacije i kasnijeg manifestovanja nasilja identifikovan je i potvrđen brojnim svetskim istraživanjima. Međutim, empirijska potvrda kasnijih kriminoloških posledica posredne nasilne viktimizacije u detinjstvu je gotovo izuzetak u našem društvu.

Rad ima za cilj da prikaže deo rezultata istraživanja uticaja rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih a koji se odnose upravo na dejstvo iskustva posredne nasilne viktimizacije. Nakon kratkog osvrta na teorijske pristupe tumačenju odnosa između ova dva slična, a opet tako različita oblika nasilnog kriminalnog ponašanja, prikazani su rezultati empirijskog istraživanja koji potvrđuju osnovne postavke teze o ciklusu, odnosno međugeneracijskoj transmisiji nasilja.

KLJUČNE REČI: nasilje / detinjstvo / posredna viktimizacija / kriminalitet / odraslo doba

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: stevkoviclj@gmail.com

UVOD

Nasilna viktimizacija dece u detinjstvu pored fizičkih, psihičkih, emocionalnih i socijalnih posledica može reprodukovati i manje ili više ozbiljne bihevioralne posledice koje se manifestuju u adolescentnom periodu viktimiziranog deteta, ili pak dugo vremena nakon tih negativnih iskustava, u odrasloj dobi. Pažnju stručne i naučne javnosti mnogo više zaokupljaju slučajevi neposredne nasilne viktimizacije dece koji se manifestuju u vidu napada i ugrožavanja detetovog života i fizičkog integriteta, emotivnog i mentalnog funkcionisanja, ili pak seksualnog integriteta. Rekli bismo neopravdano, vrlo često se kako u nauci, tako i u praksi zanemaruju iskustva dece sa nasiljem koje nije direktno usmereno protiv njih nego njima bliskog člana porodice (najčešće nasilje oca nad majkom). Pri tome, dete unutar porodice može biti posredno viktimizirano bilo tako što posmatra nasilje oca nad majkom, sluša verbalne ili fizičke obračune roditelja, ili pak posmatra posledice koje je nasilje ostavilo na majku (Stevković, 2012:36). Dodatni problem kod ovog oblika nasilja nad decom jeste činjenica da je ono retko prisutno samostalno, a znatno češće udruženo sa drugim oblicima neposrednog, prvenstveno fizičkog nasilja (Rosado, 2000:5). U prilog tome govore i rezultati studije realizovane na Novom Zelandu u kojoj su Moffitt i Caspi potvrdili povezanost neposredne i posredne nasilne viktimizacije dece koja se manifestuje u tome da su posredno viktimizirana deca 3 do 9 puta češće izložena riziku neposredne nasilne viktimizacije od dece u čijoj porodici nije bilo prisutno nasilje oca nad majkom (Moffitt, Caspi, 2003, prema Herrenkohl et al., 2008:87).

Da li je u pitanju neznanje, nezainteresovanost, odsustvo senzacionalizma, ili nešto drugo, ali istraživanja kriminoloških posledica posredne nasilne viktimizacije na našim prostorima su gotovo prava retkost. Ako se ima u vidu da pojedini istraživači ističu masovnost ovog oblika nasilja prema deci, pominjući da je preko 17 miliona dece bar jednom tokom svog života bili svedok porodičnog nasilja (Carlson, 1984; Straus, 1992; Holden, 1998, prema Evans et al., 2008:132) oskudnost istraživanja ovog negativnog fenomena se može smatrati ozbiljnim nedostatkom istraživačkog opusa Srbije.

Ovaj rad ima za cilj da prikaže rezultate empirijskog istraživanja¹ koji se odnose na dugoročne kriminološke posledice posredne nasilne viktimizacije u detinjstvu, u smislu uticaja na kasnije nasilno kriminalno

¹ Istraživanje je realizovano za potrebe magistarske teze autorke pod nazivom *Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih*

ponašanje muškaraca i žena. U prvom delu rada je dat kratak osvrt na teorijska objašnjenja odnosa posredne viktimizacije i nasilnog kriminaliteta odraslih, dok su u drugom delu rada prikazani rezultati istraživanja.

Polazeći od pretpostavke da je posmatranje i prisustvo nasilnim obrascima odnosa između roditelja značajno sa aspekta reprodukovanja nasilja, posredna nasilna viktimizacija dece je za potrebe istraživanja definisana kao *izloženost deteta nasilju između članova porodičnog domaćinstva koje se manifestuje u slušanju ili posmatranju nasilnog čina, pružanju pomoći neposrednoj žrtvi ili uočavanju posledica koje na nju nasilje ostavlja, a što može ugroziti detetov normalan razvoj i izazvati usvajanje nasilnog modela ponašanja* (Stevković, 2012:37).

TEORIJSKA OBJAŠNENJA ODNOSA POSREDNE NASILNE VIKTIMIZACIJE I NASILNOG KRIMINALITETA ODRASLIH

S obzirom na dokaze o viševjekovnom prisustvu različitih formi nasilnog ponašanja prema deci, u okviru kriminoloških i viktimoloških disciplina poslednjih decenija se razvilo posebno interesovanje za teorijska objašnjenja odnosa neposrednog i posrednog iskustva sa nasiljem u detinjstvu i nasilnog ponašanja u odraslom dobu.

Kada su u pitanju teorijski pristupi objašnjenju kauzalnih uticaja posredne nasilne viktimizacije izdvajaju se teorije učenja i opšta sistemska teorija.

Teorije učenja

Najčešće primenjivan teorijski pristup objašnjenju razloga zbog kojih dete koje je u detinjstvu bilo izloženo nasilju kao odrasla osoba postaje i samo nasilno jeste *teorija socijalnog učenja* čiji je tvorac Albert Bandura. U osnovi ove teorije je teza da se nasilno ponašanje uči direktnim uslovljavanjem putem nagrade i kazne (neposredno iskustvo), ali i posmatranjem i imitiranjem nasilnog modela. Proces učenja se odvija postupno, polazeći kroz nekoliko faza od kojih svaka naredna povećava mogućnost potpunog usvajanja nasilnog obrasca ponašanja (Stevković, 2012:92). Pri tome proces učenja u prvoj fazi počinje posmatranjem nasilnog modela, dok se u poslednjoj fazi završava imitiranjem ponašanja modela kako u situacijama kada je bio nagrađen, tako i situacijama kada je izostala kazna ili bilo kakva reakcija na njegovo ponašanje (Bandura, 1965, prema Simeunović Patić, 2003:25).

Osnovni postulati teorije socijalnog učenja primenjeni na objašnjenje uticaja posredne nasilne viktimizacije, ukazuju da posmatranje bračnog nasilja u detinjstvu doprinosi reprodukciji nasilnog ponašanja muškog deteta u partnerskim odnosima u odrasloj dobi. Posmatranjem nasilnog oca dete uči da jedino nasiljem može postići željeni efekat, što je dodatno podstaknuto prihvatanjem i podržavanjem takvog ponašanja od strane nasilnog oca (Anderson, Kras, 2005:104-105).

Postulati teorije socijalnog učenja su potvrđeni brojnim istraživanjima i u savremenoj kriminologiji se najčešće primenjuje za objašnjenje procesa transformacije žrtve iz detinjstva u nasilnika u odrasloj dobi.

Poput teorije socijalnog učenja i *teorija međugeneracijske transmisije nasilja* se zasniva na tezi o učenju nasilnog ponašanja. Pri tome, ova teorija se koristi prvenstveno za objašnjenje nasilnog ponašanja dečaka, odnosno muškaraca. Naime, prema teoriji međugeneracijske transmisije nasilja dečaci koji su u detinjstvu bili izloženi fizičkom nasilju ili posrednoj viktimizaciji uče nasilno ponašanje putem pozitivnog potkrepljenja u formi odobravanja agresivnih bihevioralnih manifestacija kod deteta (Bevan, Higgins, 2001, prema Craig, Sprang, 2007:296). Nedostatak ove teorije proizilazi iz toga što nije primenljiva na objašnjenje kako neko ko je bio viktimiziran od strane nepoznate osobe u detinjstvu postaje nasilnik kao odrasla osoba, kao i to što ne objašnjava precizno sam proces učenja nasilnog ponašanja.

Opšta sistemska teorija

Opšta sistemska teorija polazi od teze da dete koje odrasta u nasilnoj porodici i posmatra nasilje oca nad majkom percipira da je nasilje povezano sa ljubavlju i kao takvo opravdano (Stevković, 2012:94). Pri tome, Straus smatra da te posredne lekcije same po sebi ne oblikuju kasnije ponašanje viktimiziranog deteta, već postaju sastavni deo njegove ličnosti i pogleda na svet koji se generalizuje na kasnije interpersonalne odnose, naročito između muža i žene (Straus, prema Konstantinović Vilić i sar., 2009:130).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Metodološki okvir istraživanja

Cilj istraživanja uticaja rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih se ogleda u dolaženju do saznanja o odnosu između rane nasilne viktimizacije i nasilnog kriminaliteta odraslih, uz identifikovanje razlika između muškaraca i

žena. Ovako koncipiranim teorijskim ciljem istraživanja nastojalo se da se provere osnovne postavke teorije ciklusa, odnosno međugeneracijske transmisije nasilja. Istraživanje je realizovano u Kazneno-popravnom zavodu "Zabela" i Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, na uzorku odraslih muškaraca i žena, osuđenih na kaznu zatvora koju su izdržavali u pomenutim zavodima. Uzorak je bio sastavljen od eksperimentalne² grupe nasilnih i kontrolne³ grupe nenasilnih osuđenika i osuđenica. Istraživanje je zasnovano na primeni kvantitativne metodologije (Stevković, 2012:102). Za prikupljanje podataka korišten je metod ispitivanja i analize dokumentacije, odnosno anketa koja predstavlja kombinaciju ankete o viktimizaciji i ankete sa samoprijavlivanjem. Za potrebe istraživanja konstruisan je polustrukturirani upitnik koji predstavlja kombinaciju zatvorenih i otvorenih pitanja. Pitanja u upitniku su bila podeljena u pet međusobno povezanih celina:

1. Opšti podaci
2. Podaci o detinjstvu i odrastanju
3. Podaci o odnosima u porodici porekla
4. Podaci o životu u sekundarnoj porodici
5. Kriminološka obeležja

Potpuno identični uputnici su primenjeni za anketiranje ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe. Izvesne razlike u instrumentima su prisutne u smislu rodno senzitivne modifikacije pitanja u upitnicima za žene. Prikupljanje podataka je obavljeno u standardizovanim uslovima grupnog anketiranja. Pri tome, prikupljanje podataka u KPZ za žene je realizovano u jednom danu, dok su nasilni i nenasilni osuđenici KPZ "Zabela" iz bezbedonosnih razloga podeljeni u manje grupe prilikom anketiranja (Stevković, 2012:103).

Prikupljeni podaci su obrađeni primenom kompjuterskih statističkih programa PASW 18.0 i STATISTICA 8.0. Za analizu podataka primenjene su metode deskriptivne statistike, Pearsonov χ^2 test kojim je ispitivana značajnost povezanosti i Cramerov V koeficijent kojim je izražavan stepen povezanosti.

² 115 punoletnih muškaraca i 30 žena koji su zbog izvršenog nasilnog krivičnog dela pravosnažnom sudskom odlukom osuđeni na kaznu zatvora u trajanju dužem od godinu dana, a koju izdržavaju u pomenutim Kazneno-popravnim zavodima u Požarevcu.

³ 78 punoletnih muškaraca i 29 žena koji su zbog izvršenog nenasilnog krivičnog dela pravosnažnom sudskom odlukom osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od najmanje godinu dana, a koju izdržavaju u pomenutim Kazneno-popravnim zavodima u Požarevcu.

Istraživačke hipoteze su testirane primenom regresione analize koja je urađena metodom optimalnog skaliranja (Stevković, 2012:105).

Istraživanje je imalo jednu zavisnu varijablu (nasilni kriminalitet) koja je potom operacionalizovana na set varijabli u skladu sa zakonskim inkriminacijama nasilnog kriminaliteta. Nezavisna varijabla istraživanja je određena kao rana nasilna viktimizacija koja je potom operacionalizovana na set varijabli i indikatora neposredne i posredne rane nasilne viktimizacije. U istraživanju je postavljeno i testirano osam istraživačkih hipoteza, od kojih je za potrebe rada značajna sedma hipoteza:

Nasilje se uči u porodici porekla posmatranjem nasilnog modela ponašanja u partnerskim odnosima.

Posredna nasilna viktimizacija i nasilni kriminalitet punoletnih muškaraca i žena

Pre testiranja hipoteze o uticaju posredne nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet muškaraca i žena nastojali smo da utvrdimo eventualne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu izloženosti porodičnom nasilju u detinjstvu. Varijablu posredna nasilna viktimizacija operacionalizovali smo na sledeće indikatore:

- Saznanje o nasilju oca nad majkom
- Izloženost nasilju oca nad majkom
- Prisustvo nasilja drugog muškog člana porodice nad drugim ženskim članom
- Prisustvo nasilja majke nad ocem.

Rezultati istraživanja pokazuju da je posredna nasilna viktimizacija zastupljenija u uzorku nasilnih u odnosu na uzorak nenasilnih osuđenih lica. Pri tome, najviše je zastupljeno fizičko nasilje oca nad majkom sa kojim su ispitanici bili upoznati ili su mu bili posredno izloženi. Pored partnerskim nasiljem roditelja osuđena lica iz eksperimentalne grupe su posredno bila viktimizirana i nasiljem drugih punoletnih muških članova porodice nad ženskim članovima. Ne baš zanemarljiv broj nasilnih osuđenika je bio izložen i nasilju majke nad ocem (Stevković, 2012:120-121).

Tabela 1: Posredna nasilna viktimizacija ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe

Posredna nasilna viktimizacija	Istraživačka grupa							
	Eksperimentalna				Kontrolna			
	broj		%		broj		%	
	Da	ne	da	ne	da	ne	da	ne
Nasilje oca nad majkom	65	79	45.1	54.9	27	79	25.4	74.6
Ukupno	144		100		106		100	
Izloženost nasilju otac-majka	58	84	40.8	59.2	26	79	24.8	75.2
Ukupno	142		100		105		100	
Nasilje dr.muški član-ženski	40	99	28.8	71.2	20	77	20.6	79.4
Ukupno	139		100		97		100	
Nasilje majka-otac	24	114	17.4	82.6	10	91	9.9	90.1
Ukupno	138		100		101		100	

(Izvor: Stevković, 2012:120)

Kada je u pitanju odnos posredne nasilne viktimizacije i nasilnog kriminalnog ponašanja u odrasloj dobi, primenom χ^2 testa utvrđena je statistički značajna povezanost dve varijable posredne viktimizacije i kasnijeg nasilnog ponašanja.

Tabela 2: Vrednosti χ^2 testa za sve varijable posredne nasilne viktimizacije

Posredna nasilna viktimizacija	χ^2	df	p
Nasilje oca nad majkom	14.36	1	0.00
Izložen/a nasilju oca nad majkom	6.96	1	0.01
Nasilje drugih muških članova nad ženskim	3.26	1	0.07
Nasilje majke nad ocem	0.16	1	0.69

(Izvor: Stevković, 2012:121)

Kao što se može videti u tabeli 2, u porodici porekla lica osuđenih za nasilna krivična dela u odnosu na nenasilna osuđena lica značajno je više bilo prisutno fizičko nasilje oca nad majkom ($p=0.00$) i izloženost fizičkim sukobima roditelja⁴ ($p=0.01$). Kako istraživanjem nisu utvrđene statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu izloženosti nasilju ostalih muških članova porodice prema ženskim, može se konstatovati da se ponašanje primarnog modela identifikacije, što otac predstavlja za muškarca, izdvaja kao bitan faktor u usvajanju nasilnih obrazaca ponašanja.

⁴ U smislu da je osuđeno lice u detinjstvu čulo ili videlo nasilje oca nad majkom, pokušalo da pomogne majci ili je videlo posledice njene viktimizacije.

Primenom regresione analize dobijen je statistički značajan regresioni model na nivou značajnosti $p=0.01$ ($R=0.304$; $F=4.453$).

Tabela 3: Regresioni model predikcije nasilnog kriminalnog ponašanja na osnovu posredne nasilne viktimizacije

Posredna nasilna viktimizacija	β	df	F	p
Nasilje oca nad majkom	0.246	2	8.248	0.00
Izložen/a nasilju oca nad majkom	0.041	2	.455	.635
Nasilje drugih muških članova nad ženskim	0.126	1	2.157	.143
Nasilje majke nad ocem	0.108	3	4.304	0.01

(Izvor: Stevković, 2012:122)

Na osnovu dobijenog regresionog modela može se zaključiti da varijable nasilje oca nad majkom i nasilje majke nad ocem⁵ statistički značajno doprinose korelaciji, i kao takve predstavljaju značajne prediktore nasilnog kriminalnog ponašanja odraslih. Posredna nasilna viktimizacija je u brojnim istraživanjima identifikovana kao značajan prediktor nasilnog ponašanja u odrasloj dobi, i to prvenstveno onog koje se ispoljava na nivou partnerskih odnosa (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft et. al., 2003; Lackey, 2003). Tumačeno u skladu sa osnovnim postavkama teorije socijalnog učenja, nasilni otac može poslužiti kao nasilni model svom sinu koji će imitiranjem usvojiti njegove nasilne obrasce ponašanja, i primeniti ih u partnerskim odnosima u kasnijem životu.

Međutim, nasilje majke nad ocem, iako bez sumnje može biti, i jeste prisutno u partnerskim relacijama, do sada istraživanjima nije isticano kao značajan prediktor nasilnog ponašanja muškaraca. Mehanizam delovanja ovog oblika posredne viktimizacije u detinjstvu je svakako drugačiji od izloženosti nasilju oca nad majkom. Ovako dobijeni rezultati se mogu obrazložiti u duhu osnovnih postavki feminističkih teorija. Naime, obrnute uloge u partnerskim odnosima i nasilje majke nad ocem kod muškarca može dovesti do krize identiteta i narušavanja mogućnosti identifikacije sa primarnim muškim modelom. Kasnije nasilno ponašanje muškarca koji je bio izložen obrnutim rodnim ulogama u nasilnom ciklusu partnerskih odnosa roditelja može biti pokušaj uspostavljanja kontrole nad ugroženom muškošću (Stevković, 2012:121-122).

⁵ Varijabla "nasilje oca nad majkom" je u regresionoj analizi dihotomizovana na kategorije "prisutno" i "nije prisutno"

Posredna nasilna viktimizacija i partnersko nasilje muškaraca u sekundarnoj porodici

U skladu sa rezultatima brojnih svetskih istraživanja (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft et. al., 2003; Ehrensaft et. al., 2003; Lackey, 2003) nastojali smo da proverimo primenljivost postavki teorije socijalnog učenja na objašnjenje transmisije nasilja u partnerskim odnosima. U tu svrhu je prilikom obrade podataka uvedena nova varijabla *posmatranje nasilnog roditelja u porodici porekla* čiji je indikator, pored izloženosti nasilju otac-majka i drugi muški član-drugi ženski član, i reagovanje u situacijama nasilja oca nad majkom. Pri tome, najpre su posmatrane razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe prema ovim indikatorima. Potom je analizirano da li se ispitanici koji su u primarnim porodicama posmatrali nasilni model partnerskih odnosa i oni koji nisu⁶ razlikuju u pogledu manifestovanja nasilnog ponašanja prema bračnoj partnerki.

Tabela 4: Reakcija osuđenog lica u situacijama nasilja oca nad majkom

Reakcija u situacijama nasilja oca prema majci	Istraživačka grupa			
	Eksperimentalna		Kontrolna	
	Broj	%	Broj	%
Pokušao sam da pomognem majci	15	25,4	14	46,7
Plašio sam se	21	35,6	7	23,3
Pružao sam otpor ocu	13	22,0	2	6,7
Majka je to sama zaslužila, kao i svaka druga žena	10	17,0	7	23,3
Ukupno	59	100	30	100

(Izvor: Stevković, 2012:136)

Pearson $\chi^2=6.92$, $df=3$, $p=0.07$

Cramer $V=0.279$

Na pitanje kako su se osećali i kako su reagovali u situacijama kada je otac bio nasilan prema majci ispitanici su imali mogućnost izbora jednog od četiri ponuđena odgovora. Posebno nas je interesovalo da li su prisutne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu pružanja aktivnog otpora ocu i okrivljavanja majke za njenu nasilnu viktimizaciju. Dobijeni rezultati pokazuju da su se nasilni osuđenici u odnosu na nenasilne u većoj meri aktivno suprotstavljali ocu i pružali pomoć majci. Pored toga nasilna osuđena lica su više sklona da majku okrivljuju za nasilje kojem je izložena u partnerskim odnosima. Testiranjem značajnosti razlika između istraživačkih grupa nije utvrđena statistički

⁶ U ovom slučaju kriterijum razlikovanja ispitanika je bilo prisustvo nasilja oca prema majci, bez obzira da li pripadaju eksperimentalnoj ili kontrolnoj grupi.

značajna razlika u pogledu nasilna reagovanja i osećanja vezanih za nasilje oca nad majkom, pa se može zaključiti način reagovanja na sukobe između oca i majke ne utiče na kasnije nasilno kriminalno ponašanje (Stevković, 2012:136).

Tabela 5: Partnersko nasilje u porodici porekla i nasilje prema partnerki u sekundarnoj porodici

Partnersko nasilje u porodici porekla		Nasilje prema ženi		
		da	ne	Ukupno
Da	Br.	27	24	51
	%	52.9	47.1	100
Ne	Br.	43	106	149
	%	28.9	71.1	100

(Izvor: Stevković, 2012:137)

Pearson $\chi^2=9.69$, $df=1$, $p=0.02$

Kao što se može videti u tabeli 5, ispitanici koji su u ranom detinjstvu na bilo koji način bili izloženi nasilju u muško-ženskim odnosima su u većoj meri bili nasilni prema svojim partnerkama u odnosu na osuđenike bez tog iskustva. Kako rezultati pokazuju statistički značajne razlike na nivou $p=0.02$ može se konstatovati postojanje međugeneracijskog prenošenja partnerskog nasilja kod osuđenika koji su u detinjstvu bili posredno viktimizani, što je u skladu sa rezultatima pomenutih svetskih istraživanja (Stevković, 2012:137).

Na osnovu prikazanih rezultata možemo zaključiti da je istraživanjem potvrđena hipoteza koja se odnosi na uticaj posredne viktimizacije na nasilni kriminalitet. Testiranjem ove hipoteze još jednom su potvrđene osnovne postavke teorije o transmisiji partnerskog nasilja.

ZAKLJUČAK

Rad predstavlja teorijsku u empirijsku analizu uticaja iskustava posredne nasilne viktimizacije u detinjstvu na kasnije nasilno ponašanje u odrasloj dobi. Istraživanjem je potvrđen snažan prediktivni efekat indikatora posredne nasilne viktimizacije na nasilno kriminalno ponašanje uopšte, kao i na nasilje u partnerskim relacijama u odrasloj dobi. Pri tome, prediktivnost ovih indikatora je verifikovana na poduzorku muškaraca, ali ne i na poduzorku žena iz ispitivane populacije, što je bilo i očekivano i govori u prilog postojanja transmisije muškog nasilja. Interesatno je da je utvrđeno i prediktivno dejstvo posredne viktimizacije nasiljem majke prema ocu, što do sada nije identifikovano istraživanjima. Dejstvo na ovaj način obrnutih rodnih uloga u partnerskim odnosima se može tumačiti

krizom rodnog identiteta muškarca i gubitkom primarnog muškog modela identifikacije.

Istraživanjem je učinjen samo mali korak ka isticanju ozbiljnosti kriminoloških posledica nasilja nad najmlađim članovima društva. S obzirom na potvrđeno prenošenje nasilnih obrazaca ponašanja kroz generacije, nameće se potreba ozbiljnijeg i sistematičnijeg društvenog angažovanja na planu sprečavanja i suzbijanja, kako neposredne, tako i posredne viktimizacije dece.

LITERATURA

- (1) Anderson, K. (2005) Revisiting Albert Bandura's social learning theory to better understand and assist victims of intimate personal violence. *Women and Criminal Justice*. Vol. 17, no. 1, pp. 99-124
- (2) Craig, C. D., Sprang, G. (2007) Trauma exposure and child abuse potential: Investigating the cycle of violence. *American Journal of Orthopsychiatry*. Vol. 77, no. 2, pp. 296-305
- (3) Ehrensaft, M. K., Cohen, P., Brown, I., Smailes, E., Chen, H., Johnson, J. G. (2003) Intergenerational transmission of partner violence: a 20 - year prospective study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. Vol. 71, pp. 741-753
- (4) Evans, S.E., Davies, C., DiLillo, D. (2008) Exposure to domestic violence: A meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behavior*. Vol. 13, pp. 131-140
- (5) Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., Moylan, C. A. (2008) Intersection of child abuse and children's exposure to domestic violence. *Trauma, violence and abuse*. Vol. 9, no. 2, pp.84-99
- (6) Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Beograd: Prometej
- (7) Lackey, C. (2003) Violent family heritage: The transition to adulthood, and later partner Violence. *Journal of Family Issues*. Vol. 24, no. 1, pp. 74-98
- (8) Rosado, L.M. (ed.), (2000) *The pathways to youth violence: How child maltreatment and other risk factors lead children to chronically aggressive behavior*. American Bar Association Juvenile Justice Center, Juvenile Law Center
- (9) Simeunović Patić, B. (2003) *Ubistva u Beogradu: kriminološka studija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

- (10) Stevković, Lj. (2012) *Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Magistarska teza

INDIRECT VICTIMIZATION OF CHILDREN AS A RISK FACTOR FOR VIOLENT CRIMINAL BEHAVIOR IN ADULTHOOD

Indirect violent victimization of children almost as much as direct victimization represents a risk factor for victimized child's violent behavior in adulthood. The relationship between the experience of violent victimization and subsequent manifestation of violence was identified and confirmed by a numerous international research. However, subsequent empirical confirmation of criminological consequences of indirect violent victimization childhood is almost an exception in our society.

The paper aims to show a part of survey findings on the impact of the early violent victimization on violent crime of adults, specifically related to the effects of experience of indirect violent victimization. After a brief review of theoretical approaches to the interpretation of the relationship between these two similar, yet so different forms of violent criminal behavior, the results of empirical survey that confirm the basic assumptions of the thesis of the cycle and intergenerational transmission of violence are given.

KEYWORDS: violence / childhood / indirect victimization / delinquency / adulthood

ORGANIZACIJA ZATVORSKOG SISTEMA U SRBIJI*

Zoran M. Stevanović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U radu se daje prikaz organizacije i unutrašnjeg funkcionisanja zatvorskog sistema u Srbiji, resorna nadležnost nad izvršenjem krivičnih sankcija i zatvorskim sistemom i problematika koja je prisutna u radu zatvora. Zatvorski sistem u Srbiji je strukturiran tako da ga čine dve celine i to: Zavodi i Centralna administracija u sedištu Uprave. Zavodi su namenjeni za izvršenje kazne zatvora, kazne maloletničkog zatvora, za izvršenje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara, obavezno lečenje narkomana, za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom i za izvršenje mere pritvora. U Srbiji postoje 28 zavod, različitog tipa i kategorije. U sedištu Uprave obrazovano je 6 odeljenja koja su definisana prema vrsti posla i nadležnosti i 1 Centar za obuku zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija.

Zatvorski sistem je složena organizacija koja, u sadašnjim uslovima, ispoljava značajan broj problema koji su posledica: prevelikog broja zatvorenika, neefikasne organizacije i upravljanja, neadekvatne stručne osposobljenosti osoblja, lošeg materijalnog položaja, nerešenog društvenog statusa i sl.

KLJUČNE REČI: Zatvorski sistem / unutrašnja organizacija zatvora / zatvorenik / službe u zatvoru / nadležnost nad zatvorskim sistemom / prevencija kriminala / osoblje zatvora

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: zoranstev_iksi@yahoo.com

UVOD

Uvođenje kazne zatvora u krivično zakonodavstvo značilo je veliki napredak u društvenoj reakciji na kriminal. Očekivalo se da će kazna zatvora i zatvor kao institucija delovati efikasno na prevenciju kriminaliteta. Prvi rezultati su pokazivali da je kazna zatvora imala značajan efekat, a da su zatvori davali mogućnost promene kriminalnih obrazaca ponašanja kod delinkvenata. Nošeni ambicijom izgradnje savremenog kaznenog sistema, penolozi su polagali puno nade i u kaznu zatvora i u zatvorski sistem kao spasonosno rešenje u borbi protiv kriminaliteta. Analiza sistema kažnjavanja i zatvorskih sistema, u određenim vremenskim periodima, pokazuju da su ciljevi i svrha kažnjavanja, po pravilu, bili ambiciozniji u odnosu na realne mogućnosti društva i da je u praksi zatvorski sistem delimično ostvarivao zadate ciljeve. Stalno je postojala dilema da li je sistem kažnjavanja i njegova realizacija u zatvorskim institucijama ostvarivao neophodan nivo efikasnosti koji bi zadovoljavao proklamovane ciljeve? Zatvori su, u dosadašnjoj istoriji, najefikasnije ostvarivali funkciju izolacije izvršioaca krivičnih dela iz društva, donekle kazna zatvora je delovala na generalnu prevenciju – da se eventualni izvršioци krivičnih dela upozore da će ako izvrše krivično delo završiti u zatvoru, a da je nivo korekcije ponašanja osuđenika za vreme izdržavanja kazne zatvora, njegovo menjanje i resocijalizacija davao najskromnije rezultate¹. Očigledno da je krivičnom pravu, kažnjavanju i izvršenju kazni lišenja slobode natovarena prevelika odgovornost u borbi protivu kriminala. Ako kazna postane jedino sredstvo za suzbijanje kriminaliteta i ako društvo povećava represiju i u isto vreme zanemaruje sva druga sredstva za čuvanje društva od kriminala, kažnjavanje će se pokazati kao neuspešno sredstvo za zaštitu društva.

Stalno se postavlja pitanje realnih mogućnosti zatvorskih institucijama u menjanju stavova prestupnika prema inkriminisanim radnjama, vrednosnom sistemu i mogućnosti menjanja usvojenog obrasca ponašanja, odnosno, da li zatvori uopšte mogu da obave ulogu popravljavanja osuđenih ili, ustvari, oni obavljaju samo ulogu kažnjavanja? Zato se često čuje mišljenje da bi za mnoge prestupnike mnogo bolje bilo da se ne upućuju u zatvore, a posebno to važi za one koji su na početku svoje kriminalne karijere. Zatvor za tu kategoriju ljudi može predstavljati opasno iskustvo, što ima za posledicu nastanak kriminalne karijere nakon stečenog "školovanja" u zatvorskim institucija-

¹ Stevanović, Z. (2005), Kako novim zakonskim rešenjima unaprediti penalni sistem, *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, str. 507.

ma. Takav pristup afirmiše saznanje da kažnjavanje ljudi lišenjem slobode ne može biti efikasno sredstva kojim bi se moglo naučiti živeti na slobodi.

Zatvorski sistem u Srbiji ispoljava sve nedostatke kao i većina sistema u okruženju i u Evropi. Zatvori su preopterećeni velikim brojem zatvorenika, programi tretmana ne daju očekivane efekte u promeni kriminalnih obrazaca ponašanja, sve je složenija zatvorenička populacija sa kriminološkog, psihološkog, socijalnog i zdravstvenog aspekta, materijalni uslovi su jako loši, zaposleni su nedovoljno motivisani za rad i sl. U takvim okolnostima, realno, nije moguće očekivati značajnije rezultate u ostvarivanju ciljeva kažnjavanja. Penolozi i krivičari su saglasni da postoji kriza u zatvorskom sistemu na globalnom planu i da su neophodne značajne reforme, kako u kaznenoj politici tako i u organizaciji i rukovođenju zatvorskim sistemom. Krajem XX veka nastale su promene u hvatanju svrhe kažnjavanja i načinu upravljanja društvenim sistemima. Ideja koja je u osnovi ovog shvatanja je izbegavanje naglašavanja etičkog, moralnog konteksta problema kazne zatvora, i s druge strane naglašavanje "racionalnih" i naučnih elemenata upravljanja zatvorima kao društvenom strukturom. Ideja rehabilitacije mora svoje mesto da ustupi penologiji utemeljenoj na menadžmentu rizika, koji karakteriše prikupljanje što većeg broja informacija koje omogućavaju donošenje odluke u procesu izvršenja kazne zatvora².

ORGANIZACIJA ZATVORSKOG SISTEMA U SRBIJI

Nadležnost nad izvršenje krivičnih sankcija, a samim tim i nad zatvorskim sistemom u Srbiji, pripada resoru pravosuđa-Ministarstvu pravde i državne uprave koje "obavlja poslove državne uprave koji se odnose na "izvršenje sankcija".³ Ministarstvo pravde i državne uprave svoju nadležnost nad zatvorskim sistemom ostvaruje preko Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, kao unutrašnje organizacione jedinice ministarstva. Kontrolni mehanizmi nad radom Uprave su u nadležnosti ministarstva, odnosno ministra. Resor pravosuđa ima opštu i sveobuhvatnu nadležnost nad izvršenjem krivičnih sankcija, ali i drugi resori imaju određene nadležnosti nad pojedinim krivičnim sankcijama. Tako nad vaspitnom merom- zavodskog tipa, upućivanje u vaspitnu ustanovu, nadležan je resor za rad i socijalna pitanja, nad izvršenjem mera bezbednosti, u delu koji se odnosi na

² Stevanović, Z. (2009), Nove tendencije u upravljanju zatvorima, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, br. 2. Beograd, str. 149.

³ Član 10. Zakona o ministarstvima (Službeni glasnik RS. Br. 72/2012.)

donošenje bližih propisa o regulisanju izvršenja mere i nad stručnim nadzorom, nadležno je i ministarstvo zdravlja.⁴

Iskustva u svetu, u pogledu nadležnosti nad izvršenjem krivičnih sankcija, su različita. U praksi postoje četiri modela koja su u primeni i koja su se jasno iskristalisala, mada postoje različite varijante tih modela. Nadležnost nad izvršenjem kazne lišenja slobode se ostvaruje preko nadzora, kontrole ili samog organizovanja sistema izvršenja krivičnih sankcija u jednoj zemlji. Po tim kriterijumima u svetu egzistiraju četiri sistema, tj. četiri organa koji vrše neposredni nadzor nad penitencijarnim sistemom i izvršenjem krivičnih sankcija uopšte.

Prema prvom modelu, koji je i najbrojniji u svetu, nadležan organ za izvršenje krivičnih sankcija je ministarstvo nadležno za pravosuđe, odnosno njegovi organi.⁵ Drugi model nadležnosti nad izvršenjem krivičnih sankcija karakteriše pripadanje oblasti izvršenja krivičnih sankcija resoru unutrašnjih poslova.⁶ Treći model organizacije resorne nadležnost uređen je tako da je organ koji je nadležan za izvršenje krivičnih sankcija, samostalan državni organ uprave i direktno je vezan za Vladu, odnosno ministarski savet.⁷ Četvrti model je tako organizovan da ovi poslovi pripadaju organu uprave koji je nadležan za socijalno staranje.⁸ Najizraženije razlike su po pitanju nadležnosti nad zavodima za maloletnike i nad zavodima u kojima se izvršavaju mere bezbednosti.⁹ Po pravilu izvršenje vaspitnih mera je u nadležnosti socijale, a izvršenje mera bezbednosti obaveznog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, u nadležnosti je resora za zdravlje.¹⁰ Ostale mere bezbednosti su, u različitim zemljama u nadležnosti različitih resora, u zavisnosti od koncepcije tretiranja izvršilaca krivičnih dela koji su zavisnici od droge ili alkohola.

Svaki od ovih modela, u čijoj je nadležnost zatvorski sistem, ima i prednosti i nedostatke i u suštini zavisi od unutrašnje organizacije državnih resora i koncepcije funkcionisanje državnih organa. Najbitnije je da li nadležan resor ima snage i znanja da prihvati i ostvari savremene tendencije u oblasti izvršenje krivičnih sankcija¹¹ i funkcionisanju zatvorskog sistema.

⁴ Član 197 i 205. ZIKS-a

⁵ Nemačka, Francuska, Italija, Engleska Rusija i većine zemalja u svetu.

⁶ Indija i dr.

⁷ Kuba, neke zemlje u SAD-u.

⁸ Neke zemlje SAD-a,

⁹ Mere bezbednosti su: obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi, obavezno lečenje narkomana i obavezno lečenje alkoholičara.

¹⁰ Holandija, Skandinavske zemlje i druge zemlje.

¹¹ Popović, V. (1968) Sistem izvršenja krivičnih sankcija u Jugoslaviji, Beograd, str. 84-85.

Ukoliko sprovodi savremena naučna znanja u oblasti izvršenja krivičnih sankcija i poštuje međunarodne standarde u toj oblasti, nije mnogo značajno kom resoru, formalno, pripada.

Poslednjih decenija sve je prisutnija tendencija da se organ nadležan za izvršenje krivičnih sankcija i za zatvorski sistem,¹² sve više osamostaljuje i ima status posebnog organa koji ima visok nivo samostalnosti u odnosu na resorno ministarstvo. Nivo samostalnosti organa koji se bavi izvršenjem krivičnih sankcija se ogleda i u tome što u nazivu ističe nacionalni, federalni, generalni i sl. Tako je u Americi to Federalni biro za zatvore, u Kanadi je Korekcionni sistem Kanade, u Francuskoj je to Direkcija za penitencijarnu administraciju, u Italiji je Generalna direkcija za preventivne i kaznene ustanove, u Švedskoj je Nacionalna kaznena direkcija, u Holandiji je Nacionalna agencija za kazneno-popravne ustanove, u Hrvatskoj je Uprava za zatvorski sustav i sl.

Iskustva su pokazala da su znatno bolji rezultati u funkcionisanju onih organa koji imaju veći stepen samostalnosti od onih koji su u većoj zavisnosti od resornog ministarstva. Zato se reformama zatvorskog sistema želi stvaranje uslova koji će eliminisati politički uticaj na zatvorski sistem i kojim će se omogućiti visoki stepen organizacione samostalnosti i profesionalizacije oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Sve se jasnije uviđa da stalne promene izazvane političkim odlukama jako negativno deluju na funkcionisanje zatvorskog sistema i da to ne doprinosi ostvarivanju svrhe izrečenih sankcija. Nažalost, naš zatvorski sistem, u ovim vremenima, nije pošteđen uticaja politike što itekako ima negativne posledice na funkcionisanje sistema.

Pored resornog ministarstva, koje ima potpunu nadležnost nad zatvorskim sistemom, značajne nadležnosti u pogledu kontrole i inspeksijskih poslova imaju sudovi, organi za prekršaje, nadležne inspekcije za određenu oblast, a u skladu sa Zakonom o državnoj upravi kao i po Zakonu o inspeksijskom nadzoru i drugim pozitivnim propisima koji regulišu nadzor nad radom organa i organizacija.¹³

Zatvorski sistem u Srbiji je funkcionalno i organizaciono jedinstvena i centralizovana organizacija na nivou Republike, koji ima status posebnog organ uprave¹⁴ u sastavu Ministarstva pravde i državne uprave, u formi

¹² U našoj zemlji to je Uprava za izvršenje zavodskih sankcija.

¹³ Član 18. Zakona o državnoj upravi

¹⁴ Zakon o državnoj upravi u članu 28 stav 2 i 3. propisuje: "Organ u sastavu ministarstva obrazuje se za izvršne, odnosno inspeksijske i s njima povezane stručne poslove, ako njihova priroda ili obim zahtevaju veću samostalnost od one koju ima sektor u ministarstvu. Organ može steći svojstvo pravnog lica kad je to zakonom odeređeno.

Uprave za izvršenje krivičnih sankcija. Uprava organizuje, sprovodi i nadzire izvršenje zavodskih sankcija u Republici Srbiji, u čijem sastavu su pojedinačni zavodi, kao unutrašnje organizacione jedinice.

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija prvi put je obrazovana Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija iz 1997. godine,¹⁵ a u duhu Ustava republike Srbije iz 1990. godine, po kome su pokrajine i opštine izgubile neke od atributa državnosti. I novim Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija iz 2005. godine¹⁶ zadržana je koncepcija organizacije zatvorskog sistema i izvršenja krivičnih sankcija u Republici. Na osnovu člana 12. stav 1. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Uprava je nadležna za izvršenje kazne zatvora, maloletničkog zatvora, kazne rada u javnom interesu, uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja narkomana, obaveznog lečenja alkoholičara, kao i vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom.

Organizacija Uprave, odnosno zatvorskog sistema, može se posmatrati na tri nivoa.

Prvi nivo organizacije je na nivou Ministarstva pravde i državne uprave,

Drugi nivo organizacije je na nivou jedinstvene Uprave i

Treći nivo organizacije odnosi se na nivou zavoda

Prvi nivo organizacije odnosi se na organizaciju Ministarstva pravde i državne uprave i položaja Uprave za izvršenje krivičnih sankcija u okviru ministarstva. U zavisnosti od obima nadležnosti koju ima resors pravosuđa i sadržaja i obima poslova, Ministarstvo pravde i državne uprave Republike Srbije organizaciono je oblikovano tako da u svom sastavu ima sektore, sekretarijat i Upravu. Sektorom rukovodi pomoćnik ministra, Sekretarijatom sekretar, a Upravom direktor. Ministarstvom rukovodi ministar i odgovoran je Vladi i Narodnoj Skupštini za rad ministarstva i stanja u svim oblastima iz delokruga ministarstva.¹⁷ Uprava za izvršenje krivičnih sankcija u ministarstvu ima status organa u sastavu ministarstva. Iz takvog statusa proizilazi viši nivo samostalnosti Uprave u obavljanju stručnih poslova, u odnosu na sektore, ali sa dovoljno ograničenim ovlašćenjima da resorno ministarstvo, a samim tim i ministar, vodi generalnu politiku u resoru, pa samim tim i u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Ministarstvo sa svim svojim unutrašnjim organizacionim

¹⁵ Član 9. ZIKS-a (Službeni glasnik Republike Srbije br. 16/1997. godine)

¹⁶ Službeni glasnik Republike Srbije br. 85 od 6. oktobra 2005. godine.

¹⁷ Član 23. stav 1. i 3. Zakona o državnoj upravi (Službeni glasnik SR. Br. 79/05)

jedinicama čini jedinstveni državni organ, a svaki Sektor, odnosno, Uprava, je odgovoran za poslove u okviru svoje delatnosti.

Drugi nivo organizacije je na nivou Uprave, kao jedinstvene organizacije, koja je zadužena za izvršenje zavodskih sankcija, kazne rada u javnom interesu i uslovne osude sa zaštitnim nadzorom. Osnovne organizacione jedinice u Upravi su zavodi koji se upodobljavaju sa sektorom. U sektorima se obrazuju službe koje se upodobljavaju sa odeljenjima, a u službama se obrazuju odseci kao uže unutrašnje jedinice.¹⁸ Upravom rukovodi direktor, koga postavlja Vlada na pet godina, na obrazložen predlog ministra nadležnog za pravosuđe.¹⁹ Zavodom upravlja upravnik zavoda, koga raspoređuje minister nadležan za pravosuđe, na pet godina, na obrazložen predlog direktora Uprave. Službom u zavodu rukovodi načelnik službe, koga raspoređuje minister nadležan za pravosuđe, na obrazložen predlog upravnika zavoda i uz saglasnost direktora Uprave. Manjom organizacionom jedinicom-odsekom u službi rukovodi šef odseka, koga raspoređuje upravnik zavoda.

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, organizaciono i funkcionalno može se podeliti u dve celine: jednu celinu čine zavodi a drugu celinu čini centralna administracija u sedištu Uprave.

Zavodi su namenjeni za izvršenje kazne zatvora, kazne maloletničkog zatvora, za izvršenje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara, obavezno lečenje narkomana, za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom i za izvršenje mere pritvora. Uredbom o osnivanju zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u Republici Srbiji osnovano je 28 zavoda²⁰. U sedištu Uprave obrazovano je 6 odeljenja koja su definisana prema vrsti posla i nadležnosti i 1 Centar za obuku to:

1. Odeljenje za tretman i alternativne sankcije,
2. Odeljenje za operativne poslove,
3. Odeljenje za pravne i opšte poslove,
4. Odeljenje za materijalno finansijske poslove,
5. Odeljenje za zaštitu i ostvarivanje prava lica lišenih slobode i
6. Odeljenje za nadzor.

¹⁸ Član 2 Pravilnika o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u upravi za izvršenje zavodskih sankcija.

¹⁹ Član 26. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija.

²⁰ U ovaj broj nisu uključeni zavodi na Kosovu i Metohiji

7. Centar za obuku zaposlenih u upravi za izvršnicija

Unutrašnje organizacione jedinice u sedištu Uprave-oddeljenja su stručne službe koje imaju zaduženja i ovlašćenja da organizuju funkcionisanje zatvorskog sistema, da nadziru izvršenje krivičnih sankcija i drugih kazni i mera koje su u nadležnosti Uprave, kao i da iniciraju primenu savremenih oblika i metoda rada u zavodima. Središna ili centralna administracija, sa sedištem u Upravi, pruža stručnu pomoć i logistiku zavodima i drugim državnim i javnim institucijama i organizacijama u efikasnom izvršavanju krivičnih sankcija. Delatnost odeljenja u sedištu Uprave je tako koncipirana da svaka od njih neposredno komunicira sa zavodima, pruža stručnu pomoć zavodima i od zavoda dobija informacije od značaja za delatnost za koju je određeno odeljenje nadležno. Obaveštenja i informacije od središnje administracije u Upravi prema zavodu i od zavoda prema Upravi je dvosmerna i stalna. Uspešnost funkcionisanja zatvorskog sistema se, pored ostalog, temelji na kvalitetnom i pravovremenom obaveštavanju o stanju u zavodima, neophodnim merama, valjanim odlukama i razmeni iskustava i saveta. Značaj centralne administracije je i u tome da povezuje sve segmente u sistemu i da daje valjane i blagovremene instrukcije u rešavanju određenih problema, da prati realizaciju naloženih mera i preporuka i da stvori uslove za delovanje društvenih mehanizama u ostvarivanju svrhe i cilja izrečene sankcije, a sve u funkciji sprečavanja i prevenciji kriminaliteta.

Treći nivo organizacije odnosi se na organizaciju zavoda-zatvora. Zavod ima status sektora koji je zadužen za neposredno izvršenje krivičnih sankcija, u skladu sa delatnošću Uprave za izvršenje krivičnih sankcija.²¹ Poslove iz delokruga rada zavoda obavljaju službe. Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija predviđena je mogućnost formiranja pet službi, koje obavljaju stručne poslove grupisane po određenim delatnostima.²² Koje će službe biti formirane u zavodu i koliko će ljudi biti angažovano na pojedinim poslovima i zadacima iz nadležnosti ovih službi zavisi, prvenstveno, od veličine, kapaciteta pojedinih zavoda, kategorije osuđenika i potrebe za ostvarivanjem odgovarajućih tretmana. To znači da svi zavodi ne moraju da imaju isti broj službi niti isti broj lica koja su zaposlena u njima.²³ Od svih pet službi, jedino je obavezno postojanje službe za obezbeđenje, a ostali poslovi

²¹ Član 12. ZIKS-a

²² U zavodima za izvršenje zavodskih sankcija poslovi su grupisani u sledeće oblasti-delatnosti: delatnost prevaspitanja, obezbeđenja, obuke i radnog angažovanja osuđenika, zdravstvene zaštite lica lišenih slobode i opštih poslova.

²³ Jovašević, D., Stevanović, Z. (2008) Komentar zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik, Beograd, str. 47.

se mogu grupisati, pa tako dva ili više zavoda mogu obrazovati zajedničke službe.²⁴

Prema broju službi i složenosti organizacije zavoda, postoje, okvirno, tri modela organizacije:

Prvi model unutrašnje organizacije obuhvata svih pet službi i on se primenjuje, po pravilu, kod velikih kazнено-popravnih zavoda i u vaspitno-popravnom domu.²⁵ Svaka od službi je tako organizovana da može da ostvaruje svoju osnovnu delatnost u zavodu i da svojim kadrovskim potencijalima i znanjima može da doprinese ispunjavanju zadataka zavoda u celini. U zavodima koji su sa velikim smeštajnim kapacitetima za lica lišenih slobode, službe su organizaciono složene, jer imaju u svom sastavu više unutrašnjih jedinica unutar službi sa značajnim brojem izvršilaca, različitih obrazovnih i stručnih profila. U takvom modelu unutrašnje organizacije zavoda, veoma važna je organizacija svake službe a najbitnije je kako sve službe deluju na nivou zavoda. Ako nema dobro organizovane, usklađene i dobro vođene službe dolazi do nejedinstva u funkcionisanju zavoda kao celine. Zato je veoma važno uskladiti delovanje svih službi na ostvarivanju vaspitnih uticaja u procesu resocijalizacije osuđenih lica.

Drugi model organizacije podrazumeva postojanje tri do četiri službe, jer zbog svojih specifičnosti (mali kapacitet zavoda, nedostatak ekonomije, posebnost funkcije zavoda i sl), pojedine službe nisu formirane kao samostalne službe, već poslove određenih službi su pridodati poslovima druge službe. Tako su, u nekim zavodima, poslovi zdravstvene zaštite pridodati Službi za opšte poslove, a u nekim zavodima poslovi obuke i upošljavanja su uključeni u poslove Službi za prevaspitanje.

Po tom modelu su organizovani otvoreni kazнено popravni zavodi i Kazнено-popravni zavod za žene i Okružni zatvor u Novom Sadu, u kojima je zdravstvena služba u sastavu službe za opšte poslove. Specijalna zatvorska bolnica i Okružni zatvor u Beogradu imaju, takođe, četiri službe i u njihovoj unutrašnjoj organizaciji nedostaje služba za obuku i upošljavanje osuđenih lica, što je i razumljivo imajući u vidu da se u bolnici leče lica lišena slobode a u zatvoru u Beogradu su smeštena, u velikom broju, pritvorena lica.

I treći model unutrašnje organizacije obuhvata okružne zatvore u kojima postoje dve do tri službe, u zavisnosti od veličine zatvora i postojanja ekonomije. U organizaciji ovih zavoda postoje, pored službe za obezbeđenje

²⁴ Član 18. stav 2. ZIKS-a

²⁵ Svih pet službi formirane su u: Kazнено popravnim zavodu u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu-Zabeli, Nišu, Valjevu i Vaspitno-popravnim domu u Kruševcu.

i služba za opšte poslove kojoj su, najčešće, pridodati poslovi prevaspitanja, zdravstvena zaštita i, eventualno, poslovi upošljavanja osuđenika. Zatvori koji imaju razvijene ekonomije imaju, pored službe obezbeđenja, službe za opšte poslove i službu za obuku i upošljavanje.

U zavodima mogu postojati pet službi: (1) Služba za tretman, (2) Služba za obezbeđenje, (3) Služba za obuku i upošljavanje, (4) Služba za zdravstvenu zaštitu i (5) Služba za opšte poslove.²⁶ Funkcionalna delatnost ovih službi je definisana zakonom i podzakonskim aktima i ogleda se u sledećim aktivnostima:

Služba za tretman, usklađuje rad učesnika u prevaspitanju, primenjuje savremene mere i metode, vrši opservaciju i ispitivanje ličnosti osuđenih lica, organizuje individualni i grupni rad sa osuđenim licima, neposredno vrši uticaj na otklanjanje kriminogenih, antisocijalnih i drugih društveno-negativnih shvatanja i navika osuđenih lica, utiče na formiranje odgovornosti osuđenih lica za svoje postupke, utiče na razvijanje njihove odgovornosti prema porodici, ličnim i društvenim obavezama, organizuje kulturno-prosvetni rad i bavljenje fizičkom kulturom, priprema mišljenje za pomilovanje i uslovni otpust, predlaže kategorizaciju i rekategorizaciju osuđenih lica, učestvuje u sprovođenju kućnog reda zavoda i obavlja druge poslove određene zakonom i propisima donetim na osnovu zakona.²⁷

Služba za obezbeđenje je naoružana i uniformisana formacija koja se stara o sigurnosti ljudi i imovine u zavodu, sprovodi osuđena i pritvorena lica i obavlja druge poslove određene zakonom.²⁸ Služba za obezbeđenje je definisana kao jedinstvena uniformisana formacija Uprave,²⁹ u čiji sastav su svi zaposleni u službama za obezbeđenje pri pojedinačnim zavodima. Ovim rešenjem je ostvareno organizaciono i komandno jedinstvo na nivou Uprave, što omogućuje efikasnije izvršavanje propisanih aktivnosti iz delokruga Službe.

Služba za obuku i upošljavanje obučava osuđene za rad, organizuje njihov rad u zavodu ili van zavoda.³⁰ Služba ima značajnu ulogu i, uz

²⁶ Član 18. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (Službeni glasnik SR, br.85/2005.)

²⁷ Član 19. ZIKS-a i Član 5. Pravilnika o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija.

²⁸ Član 20. ZIKS-a

²⁹ Jovašević, D., Stevanović, Z. (2008) Komentar zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik, Beograd, str. 47.

³⁰ Član 22. ZIKS-a

službu za prevaspitanje, neposredno preduzima praktične aktivnosti na obuci i upošljavanju osuđenika za vreme izdržavanja kazne.³¹

Služba za zdravstvenu zaštitu, vrši zdravstvenu prevenciju, leči osuđena i pritvorena lica i nadzire higijenu i kvalitet hrane i vode.³² Služba za zdravstvenu zaštitu u svakoj zdravstvenoj ustanovi mora da ima najmanje jednog lekara i jednog medicinskog tehničara u stalnom radnom odnosu. Takođe, mora da ima na raspolaganju usluge lekara psihijatra. Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija je po prvi put zajemčeno zdravstvenom radniku, koji pregleda i leči osuđenog, puna profesionalna nezavisnost u radu, kao i čuvanje službene tajne koju je saznao u obavljanju svoje delatnosti, saglasno zakonu o etičkom kodeksu.³³

Služba za opšte poslove obavlja pravne, administrativne, računovodstvene, finansijske, evidencijske i druge poslove od opšteg značaja za zavod i pruža pravnu pomoć osuđenim i pritvorenim licima.³⁴ Ova služba objedinjuje sve poslove koji se obavljaju u zavodu, a nisu svrstani u druge službe i opslužuje sve druge službe u okvirima svoje nadležnosti kako bi se stvorili uslovi za funkcionisanje sistema unutar zavoda.

DELOKRUG RADA UNUTRAŠNJIH ORGANIZACIONIH JEDINICA U SEDIŠTU UPRAVE

Odeljenje za tretman i alternativne sankcije, programira, učestvuje u implementaciji i prati rad zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u oblasti prevaspitanja, radnog angažovanja i zdravstvene zaštite lica lišenih slobode i maloletnika. Organizuje i izvršava kaznu rada u javnom interesu i sprovodi uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom. Primenjuje najnovija naučna dostignuća i metode rada u sistemu izvršenja zavodskih sankcija, vrši programiranje edukacije kadrova, učestvuje u izvođenju obuke i prati profesionalni razvoj i realizaciju obuke zaposlenih u oblasti prevaspitanja, radnog angažovanja i zdravstvene zaštite, obezbeđuje komunikaciju i razmenu iskustava između zavoda i centralne administracije, saraduje sa državnim organima, nevladinim organizacijama i međunarodnim institucijama koji imaju uticaj na sistem izvršenja zavodskih sankcija. Prati i

³¹ Jovašević, D., Stevanović, Z. (2008) Komentar zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik, Beograd, str. 50

³² Član 23. ZIKS-a

³³ Jovašević, D., Stevanović, Z. (2008) Komentar zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik, Beograd, str. 51.

³⁴ Član 24. ZIKS-a

sastavlja statističke i druge izveštaje u oblasti prevaspitavanja, radnog angažovanja i zdravstvene zaštite u cilju uspešnijeg planiranja aktivnosti i realizacije tih planova.

Odeljenje za operativne poslove, obavlja stalan i neposredan kontakt sa licima lišenih slobode bez prisustva zaposlenih u zavodima, vrši redovne i vanredne obilaske zavoda, neposredno radi na otklanjanju svih problema koji nastaju u zavodima, prati koordinirani rad zavoda u ostvarivanju prava i obaveza lica lišenih slobode, prati rad i organizaciju službe za obezbeđenje, izrađuje jedinstveni program rada službe na nivou Uprave, unapređuje tehničku bezbednost zavoda, obavlja poslove stručnog osposobljavanja zaposlenih na poslovima obezbeđenja i napredovanje u službi, prati propise koji se odnose na službu obezbeđenja, izrađuje izveštaje, vodi statistiku iz delokruga obezbeđenja i radi druge poslove.

Odeljenje za pravne i opšte poslove, obavlja pravne, administrativne, evidencijske i druge poslove kojima se uspostavlja kordinacija sa zavodima, priprema akte o radnopravnim, kadrovskim i stambenim potrebama zaposlenih, prati propise koji se odnose na izvršenje krivičnih sankcija, obavlja poslove koji se odnose na stambenu i imovinsko pravnu problematiku u zavodima, obavlja i druge poslove iz oblasti izvršenja krivičnih sankcija.

Odeljenje za materijalno-finansijske poslove, obavlja finansijske, evidencijske i druge poslove kojima se uspostavlja kordinacija sa zavodima, učestvuje u izradi finansijskog plana, učestvuje u izradi predloga budžeta za Upravu, sprovodi javne nabavke i prati propise iz oblasti javnih nabavki, obavlja poslove vezane za poslovanje privrednih jedinica, prati investicije i održavanje objekata po zavodima, obavlja poslove koji se odnose na programe investicija i opremanja, prati zaključenje i realizaciju ugovora i obavlja druge poslove vezane za materijalno-finansijske poslove Uprave.

Odeljenje za zaštitu i ostvarivanje prava lica lišenih slobode obavlja poslove vezane za pomilovanje, amnestiju, priprema rešenja o premeštaju, naknadnom raspoređivanju, promeni rasporednog akta, prekidu izdržavanja kazne zatvora, rad osuđenih van zavoda, obrađuje predmete vezane za predstavke i pritužbe lica lišenih slobode, obavlja poslove vezane za rešenja po žalbama osuđenih na rešenja direktora Uprave i na odluke upravnika, obavlja poslove vezane za naknadno raspoređivanje osuđenika, priprema rešenja za prevremeno otpuštanje osuđenih i vrši druge upravno-pravne poslove vezane za osuđena i pritvorena lica.

Odeljenje za nadzor, vrši nadzor nad radom zavoda, kontroliše planiranje i realizaciju rada svih službi i zaposlenih u zavodima, daje predloge mera za otklanjanje uočenih nepravilnosti, kontroliše njihovo sprovođenje i na osnovu

nadzora vrši analizu i procenu funkcionisanja izvršenja zavodskih sankcija. U oblasti prevaspitanja nadzire realizaciju planova i programa službe za prevaspitanje, daje predlog mera za otklanjanje uočenih nepravilnosti, nalaže mere za unapređivanje i ujednačavanje prakse u vaspitnom radu sa osuđenim licima, nadzire klasifikaciju i reklasifikaciju osuđenih lica, nadzire primenu savremenih dostignuća iz oblasti penologije u pogledu tretmana lica lišenih slobode, nadzire rad zavoda u oblasti ostvarivanja bezbednosti i organizacije službe za obezbeđenje, nadzire fizičko- borbenu obučenost zaposlenih u službi za obezbeđenje, nadzire primenu propisa o uniformi, oznakama, zvanjima, činovima, naoružanju i primeni prinude, radnom angažovanju osuđenih, vrši nadzor nad materijalno-finansijskim poslovima zavoda, nadzire investicije i održavanje objekata, nadzire adaptacije, rekonstrukcije, izgradnju i tehničko opremanje.³⁵

Centar za obuku zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija sprovodi obuku i stručno usavršavanje zaposlenih, realizuje programe redovne obuke za pripravnike u službi za obezbeđenje, ostale pripadnike službe za obezbeđenje, za zaposlene koji su kandidati za poverenike za izvršenje kazne rada u javnom interesu i uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, ostale zaposlene u Upravi i pravosudne stražare. Centar za obuku sprovodi, po potrebi, proveru psihofizičkih sposobnosti kandidata za prijem u službu obezbeđenja pri Upravi i druge provere. Obuka i usavršavanje sprovodi se kroz osnovne, dopunske i specijalističke kurseve, kao i ostale oblike obučavanja

Zavodska administracija (osoblje zavoda) je veoma važan faktor u uspešnom funkcionisanju zatvorskog sistema. Osoblje zavoda ima dominantan uticaj na kreiranje atmosfere u zatvorskim uslovima, a od dobre atmosfere zavisi uspešnost funkcionisanja sistema.³⁶ Osoblje zavoda treba da ima odgovarajuću stručnu spremu i moralne kvalitete, da bi svojim radom i svojim moralnim shvatanjem, držanjem i ponašanjem predstavljalo moralni autoritet kod osuđenih. Rad i držanje osoblja kazneno-popravnih ustanova, bez obzira da li se radi o stražaru, vaspitaču ili administrativnom službeniku, treba da bude usmeren u pravcu koji će najviše doprineti resocijalizaciji osuđenih i njihovom osposobljavanju za uključivanje u redovni život na slobodi. Od angažovanja osoblja u kazneno-popravnoj ustanovi, na ovom

³⁵ Član 40. Pravilnika o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija.

³⁶ Stevanović, Z. (2008) *Otvoreni zatvori*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 138.

planu, zavisi uspeh rada čitave ustanove i izvršavanje zadataka koji se pred nju postavljaju.³⁷

Raznovrsnost poslova u zatvorskom sistemu i potreba za primenom savremenih naučnih metoda u resocijalizaciji osuđenih delinkvenata, zahteva osoblje različite struke i specijalnosti. Nažalost, kadrovi koji se upošljavaju u naš zatvorski sistem, osim specijalnih pedagoga, nemaju dovoljno predznanja za rad sa delinkventima. Iz tih razloga često dolazi do otežane adaptacije početnika na poslovima izvršenja krivičnih sankcija, dolazi do relativno brzog napuštanja posla, otežane adaptacije na uslove i okolnosti rada, teško se snalazi u radu sa zatvorenicima i sl. U takvim okolnostima pojedini zaposleni ne mogu da naprave potrebnu distancu od osuđenih. Dešava se da pojedinci prihvataju vrednosni sistem i način komunikacije osuđenika i da, umesto da oni vrše uticaj na delinkventa, delinkventi vrše uticaj na njih.³⁸ Iz tih razloga odabir osoblja i njihova edukacija usmerena na realizaciji osnovnih ciljeva, predstavlja veoma bitan zadatak Uprave za izvršenje zavodskih sankcija i drugih penitencijarnih organa.

Penološki tretman predstavlja skup svesnih i nesvesnih postupaka, koji imaju uticaj na vaspitavanje i popravljavanje ljudi na koje se primenjuju određene sankcija. On obuhvata lični i direktni kontakt, individualni i grupni rad, opšte i stručno obrazovanje, rad, održavanje reda i discipline, kao i stvaranje povoljnih uslova za normalno funkcionisanje zavoda. Uspešan rad zahteva životne uslove, međusobne odnose i razumevanje. Za stvaranje takve atmosfere u zavodu ponajviše je zaduženo osoblje zavoda. Ono treba da radi u okviru svojih svakodnevnih aktivnosti i programa rada i da stvara povoljnu atmosferu kako među osuđenima tako i između njih samih. Uspešan tretman i resocijalizacija osuđenog, kao njegov krajni rezultat, zahteva jedinstvo svih vaspitnih faktora.³⁹ To praktično znači da osoblje zavoda, u svakodnevnim aktivnostima sa osuđenima, treba da stvara povoljnu, pozitivnu atmosferu, atmosferu tolerancije i uvažavanja pri čemu treba stalno da imaju pred očima krajnji cilj penološkog tretmana. Podeljenost i netrpeljivost među službama ili unutar službi je jako štetna i dovodi do stvaranja loše atmosfere među zaposlenim, što se itekako prenosi i na osuđenike. Najjednostavnije prevazilaženje ovih problema je ako postoji

³⁷ Popović, V. (1968) Sistem izvršenja krivičnih sankcija u Jugoslaviji, Beograd, str. 106.

³⁸ Sedamdesetih godina XX veka u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, pod uticajem maloletnika, stražar-pripravnik je napustio stražarsko mesto i zajedno sa maloletnikom pobeo u Italiju, verujući u maloletnikove priče o "lepom životu".

³⁹ Subotinić, A. (1975) Uloga pojedinih kategorija radnika u kazneno-popravnim ustanovama i odgojno-popravnim domovima u procesu resocijalizacije, Penologija, br. 1. Beograd, str. 5.

jedinstvena penološka platforma po kojoj se ostvaruje korekcionni program, koji objedinjuje vaspitna dejstva svih učesnika u tretmanu. Za realizaciju takve platforme neophodni su jaki kadrovi, sa širokim stručnim obrazovanjem i ličnim, moralnim i kulturnim integritetom. Takve kadrove treba birati, školovati i motivisati za rad u sistemu izvršenja krivičnih sankcija.

Posmatrajući obrazovni nivo osoblja na nivou zatvorskog sistema, može se zaključiti da je najbrojnija kategorija zaposlenih sa srednjim obrazovanjem, 49,29%, zatim kategorija zaposlenih koja ima I, II ili III step stručnosti i to sa 29,91% i zaposleni koji poseduju visoku ili višu školsku spremu sa 20,64%. Upoređujući obrazovni nivo zaposlenih u našem zatvorskom sistemu sa drugim sistemima, zapaža se da je u svim sistemima najbrojnija kategorija sa srednjim obrazovanjem i to su zaposleni koji pripadaju obezbeđenju i instruktorskim poslovima. U razvijenim sistemima nešto je veći procenat sa visokom školskom spremom i to iz razloga što je veći broj zaposlenih u službama koje se bave tretmanom (socijalni pedagozi, psiholozi, socijalni radnici i drugi profili koji se bave tretmanom).⁴⁰ Značajan problem predstavlja visok procenat zaposlenih koji imaju nepotpunu srednju školsku spremu, odnosno samo I, II ili III stepen stručne spreme. To je kategorija ljudi koja je osposobljavana za zanatske poslove, a kao takvi su se zaposlili u Službi za obezbeđenje ili za obuku i upošljavanje. Takav obrazovni nivo osoblja zavoda ne omogućava adekvatnu obrazovnu nadgradnju i oni, najčešće, ostaju samo dobri operativni radnici ali ne i obučeni i osposobljeni za učešće u nekom vidu vaspitnog rada, posmatrano u širem smislu.

U zatvorskom sistemu Srbije najbrojnija je Služba za obezbeđenje koja učestvuje sa oko 54%, od ukupno zaposlenih, zatim Služba za obuku i upošljavanje sa 19%, Službi za opšte poslove sa 14%, Službi za tretman sa 7% i Službi za zdravstvenu zaštitu osuđenih sa 6%. Što se tiče broja zaposlenih i nivoa školske spreme unutar službi, najobrazovanija je služba za prevaspitavanje koja u 87% poseduje visoku ili višu školsku spremu, u službi za obezbeđenje najbrojnija kategorija zaposlenih ima srednje obrazovanje, odnosno III stepen, oko 92%, Služba za obuku i upošljavanje, takođe, ima najveći broj zaposlenih sa srednjom školskom spremom-oko 68%. Službu za zdravstvenu zaštitu osuđenih karakteriše najveći broj lekara specijalista, sa visokom školskom spremom i sa specijalizacijom oko 42% a 58% službe čine zaposleni sa srednjom školskom spremom. Služba za opšte poslove u 28% slučajeva ima zaposlene sa visokom i višom školsku spremu, a 52% sa srednjom školskom spremom.

⁴⁰ U Austriji je sa visokom školskom spremom preko 25%, Švedskom oko 28% i sl.

Ako ove podatke, o brojnosti pojedinih službi, uporedimo sa podacima iz drugih zatvorskih sistema, zapaža se da su službe obezbeđenja i socijalne službe (odnosno prevaspitne) u većini sistema brojnije.⁴¹ Naravno, ovo upoređivanje nije uvek moguće, jer zavisi i od broja osuđenika, arhitekture objekata, organizacionog modela službi (u pojedine službe uvršćeni su i neki izvršioци koji u našem sistemu ne pripadaju toj službi i sl), tipa i vrste zavoda i sl. Ipak, na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je potreban znatno veći broj zaposlenih u Službi za prevaspitanje osuđenih, ukoliko je opredeljenje za koncept resocijalizacije u funkciji reintegracije osuđenih lica u društvenu sredinu. Sada je u našem zatvorskom sistemu takvo stanje da se veoma malo i najčešće površno primenjuju i ostvaruju klasični oblici tretmana, a savremeni korekcionni programi se samo sporadično primenjuju i to isključivo zavisi od motivacije pojedinaca. Služba ima značajno manji broj vaspitača, psihologa, socijalnih radnika, pedagoga i drugih terapeuta koji mogu da se bave osuđenikom. Prenatrpanost vaspitnih grupa, preveliko administriranje, pre naglašena odgovornost za opštu bezbednost (samo da osuđenik ne pobegne), loši prostorni i materijalni uslovi značajno sputavaju vaspitno osoblje da se kvalitativno bavi osuđenikom i njegovim ličnim i životnim problemima. Sa osuđenima se radi kada se već pojavio problem, a sadržaj i kvalitet rada je posebno pitanje. Posebne kadrovske teškoće se javljaju u kazneno-popravnim zavodima zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem, jer već desetinu godina nije moguće popuniti radna mesta vaspitača, psihologa, psihijatra, socijalnog radnika i sl.⁴² U takvim okolnostima zaposleni više teže da formalno "odrade" posao a o efektima resocijalizacije nije moguće govoriti.

ZAKLJUČAK

Organizacija i unutrašnje funkcionisanje zatvorskog sistema su važni elementi u ostvarivanju ciljeva i svrhe kažnjavanja počinioca krivičnih dela. Od stepena efikasnosti zatvorskog sistema u mnogome zavisi stepen prevencije kriminala i resocijalizacija zatvorenika. Sadašnje stanje u zatvorskom sistemu, kako u svetu tako i u Srbiji, karakteriše ozbiljna kriza u: organizaciji, upravljanju, resocijalizaciji zatvorenika, kontroli bezbednosti, sveri ekonomske opravdanosti i sl. Suočeni sa takvim stanjem državne institucije i

⁴¹ U Nemačkom zatvorskom sistemu služba obezbeđenja je zastupljena u 73%, u Austriji čak u 84%, od ukupnog broja zaposlenih. Socijalna služba u Austrijskom zatvorskom sistemu zastupljena je u 11,6%, a u Nemačkom sistemu sa oko 7%.

⁴² U kazneno-popravnim zavodu u Požarevcu konkursi su godinama stalni, ali se kadrovi ne javljaju pa su vaspitne grupe veoma brojne, i preko 150 osuđenika po jednom vaspitaču.

naučne organizacije pokušavaju da pronađu najadekvatniji model organizacije zatvorskog sistema koji bi odgovarao sadašnjem vremenu, strukturi kriminalaca, potrebama društva da poveća kontrolu nad kriminalom, da zaštiti društvo od prestupnika i da kaznenim i preventivnim merama kriminal stavi u kontrolisane okvire. Utisak je da zatvori ostvaruju najveći efekat u ostvarivanju funkcije izolacije izvršioca krivičnih dela iz društva a da se u korekciji ponašanja osuđenika i njegovo menjanje, postižu veoma skromni rezultati. Očigledno da je krivičnom pravu, kažnjavanju i izvršenju kazni lišenja slobode natovarena prevelika odgovornost u borbi protivu kriminala.

Savremene tendencije u organizaciji i upravljanju zatvorskim sistemom kreću se u pravcu racionalnog pristupa u proceni rizika koji zatvorska institucija predstavlja za društvo i potrebi da se taj rizik kontroliše. Otuda je sve prisutniji model organizacije i rukovođenje zatvorskim sistemom koji obezbeđuje potpunu kontrolu zatvorenika, kao osobe koje, po prirodi stvari, predstavljaju rizik za zajednicu.

LITERATURA

- (1) Jovašević, D., Stevanović, Z. (2008). Komentar zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik, Beograd.
- (2) Popović, V. (1968). *Sistem izvršenja krivičnih sankcija u Jugoslaviji*, Beograd.
- (3) Pravilnika o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija.
- (4) Stevanović, Z. (2008). *Otvoreni zatvori*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (5) Stevanović, Z. (2009). Nove tendencije u upravljanju zatvorima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, br. 2. Beograd.
- (6) Stevanović, Z. (2005). Kako novim zakonskim rešenjima unaprediti penalni sistem, *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, str.507.
- (7) Subotinčić, A. (1975). Uloga pojedinih kategorija radnika u kazneno-popravnim ustanovama i odgojno-popravnim domovima u procesu resocijalizacije, *Penologija*, br. 1. Beograd.
- (8) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije, (Službeni glasnik br.85/2005 i 72/2009.)
- (9) Zakona o ministarstvima (Službeni glasnik RS. Br. 72/2012.)

ORGANIZATION OF PRISON SYSTEM IN SERBIA

The organization and internal functioning of prison system in Serbia, the jurisdiction over the execution of criminal sanctions and prison system as well as the problems that appear in the working of prisons are reviewed in this paper. The structure of prison system in Serbia is comprised of two components: Penitentiary Institutions and Central Administration at Direction's Headquarters. Penitentiary Institutions are intended for the execution of prison sentence, juvenile prison sentence, security measure of compulsory psychiatric treatment and confinement in a medical institution, compulsory alcohol addiction treatment, compulsory drug addiction treatment, for the execution of educational measure of remand to correctional institution as well as for the execution of the measure of detention. In Serbia, there are 28 penitentiary institutions of different types and categories. In the Headquarters of the Direction, 6 departments, which are defined according the type of work and jurisdiction, and 1 Center for the Education of Employees, have been established. Prison system represents a complex organization, which, under current conditions, shows a significant amount of problems that appear as the consequences of: overcrowded prisons, inefficient organization and management, inadequate professional education of prison staff, unsatisfactory financial position, unsolved social status etc.

KEY WORDS: Prison system, / internal organization of prisons, / prisoner / services within prison / jurisdiction over prison system / crime prevention / prison staff

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

**ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja** = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. – God. 1, br. 1 (1972)- .-
Beograd: Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd:
Dereta). – 24 cm

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBBIS.SR-ID 5474306